

T.C. SANAYİ VE
TEKNOLOJİ BAKANLIĞI

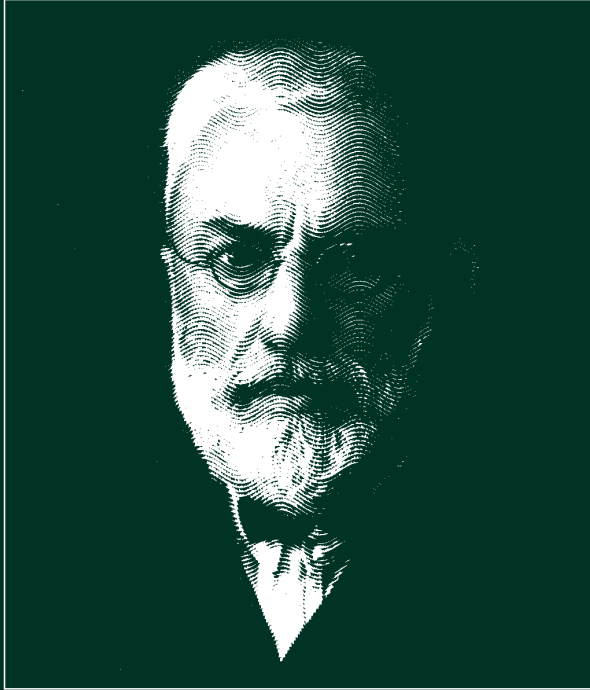

İZMİR
KALKINMA
AJANSI

*Kültür
Yayınları*

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

KÜLTÜR İNSANLARI SERİSİ - I

Hazırlayanlar

ALİ BİRİNCİ - YUSUF TURAN GÜNAYDIN

İsmail Hakkı İzmirli
Şahitlikler, Polemikler, Tenkitler

İZMİR KALKINMA AJANSI

İZMİR KALKINMA AJANSI KÜLTÜR YAYINLARI - IV
KÜLTÜR İNSANLARI SERİSİ - 1

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

EYLÜL 2021, İZMİR

Hazırlayan

ALİ BİRİNCİ - YUSUF TURAN GÜNAYDIN

Genel Yayın Yönetmeni

MEHMED AKİF KÖSEOĞLU

Dizgi

HASAN AFŞİN GÜNAYDIN

Grafik Tasarım

ORÇUN ANDIÇ

Yayın Sahibi

İzmir Kalkınma Ajansı

Megapol Çarşı Kule 1203/11 Sokak No:5-7 Kat:19 35170

Halkapınar Mahallesi, Konak-İzmir

Tel : 0232 489 81 81

Faks : 0232 489 85 05

E-posta : info@izka.org.tr

Basım

Metro Matbaacılık

Yahya Kemal Beyatlı Cd. No.94

Begos 3.Bölge 35400 Buca İzmir

Baskı Bilgisi

1. Baskı

Eylül 2021

250 Adet

ISBN

978-605-5826-25-3

Bandrol Uygulamasına ilişkin Usul ve Esaslar Hakkında
Yönetmelik'in 5. maddesi 2. fıkrasına göre bandrol taşıması
zorunlu değildir.

Bu yayının kısmen ya da tamamen yayınlanması ve
çoğaltılması, fikri mülkiyet hukukuna tabidir. Kaynak
gösterilmek kaydı ile İzmir Kalkınma Ajansı yayınları
üçüncü kişilerce kullanılabilir.

T.C. SANAYİ VE
TEKNOLOJİ BAKANLIĞI

İZMİR
KALKINMA
AJANSI

İsmail Hakkı İzmirli

Şahitlikler, Polemikler, Tenkitler

Yayına Hazırlayanlar

ALİ BİRİNCİ - YUSUF TURAN GÜNAYDIN

TAKDİM

İlim tarihimize İzmirli İsmail Hakkı olarak geçen ve “ilm-i hilâf” ile İslâm Felsefesi Tarihinin müessisi sayılan İsmail Hakkı İzmirli (İzmir 1869-Ankara 1946), hakkında hazırlanmış yüksek lisans ve doktora tezlerine rağmen henüz gereği kadar tanınmayan âlimlerimizden biridir. O, sadece ilmiyle değil, şahsiyeti ve irfanıyla da örnek şahsiyetlerimizden biridir. Bu itibarla şimdiye kadar tanınmaması, ilim adamları ve bu yola girecekler için büyük bir kayıptır.

Bu derlemeye konulan ilk yazı ile İ. Hakkı'nın hayat hikâyesinin ana hatları, hakkındaki arşiv kaynaklarına dayanılarak, ilk defa ortaya konulmaktadır. Yine de hayatına dair yeni araştırmaların yapılması gerektiği bir gerçektir.

Kitabın Birinci Bölümünde İ. Hakkı üzerinde yazılan ve şimdiye kadar pek azı kullanılmış bulunan yazıların tam metinleri, herhangi bir müdahalede bulunulmaksızın verilmiştir. Bunlar kendisini tanımak isteyenler için kıymetli birer bilgi hazinesi hükmündedir. Şahsiyetinin ipuçları bu yazılarda bulunabilir.

Kitabın İkinci Bölümü İsmail Hakkı İzmirli'nin yazılarına ve bilhassa Peyami Safa ile yaptığı polemiklere ayrılmıştır. Bu yazılar sadece bilgisinin derinliğini ve sağlamlığını değil, aynı zamanda ne denli yaman bir cedelci (polemikçi) olduğunu da göstermektedir. Yazıların diline dokunulmamış, aslî imlâsına da fazla müdahale edilmemiş de özel isimlerde, terimlerde ve Arapça, Farsça terkiplerde imlâ birliği sağlanmaya çalışılmıştır. Metinlerde okunduğu gibi yazılmış bulunan yabancı isimler de orijinal yazılışlarına uygun olarak değiştirilmiştir.

Kitaba alınan yazılar Yusuf Turan Günaydın tarafından dikkatle gözden geçirilmiş, özellikle gazete yazılarındaki imlâ hataları ve diğerleri düzeltilmiş, özel isimler kontrol edilmiş, gerekli yerlere dipnotlar konulmuş, bir “Umumî Bibliyografya” eklenmiş ve ayrıca “Dizin” çıkartılmıştır.

İsmail Hakkı, ilk mektepten itibaren hayatını sadece okumaya ve yazmaya; öğrenmeye ve öğretmeye tahsis eden ilim ve şahsiyet abidesi âlimlerimizden biridir. O, örnek bir ilim adamı ve örnek bir şahsiyetti. Hakkındaki bu derleme daha iyi ve etraflı tanınmasına vesile olacaktır ümidindeyiz. Bu vesile ile kendisine Hak'tan rahmet ve mağfiret niyaz ederim. Kitabın derlenmesinde yardımlarını gördüğüm torunu Mevhibe İzmirli Hanım'a, meslektaşım Prof. Dr. İsmail Kara'ya ve bu sene doğumunun 120. Yılına eriştiğimiz Hilmi Ziya Ülken'in İzmirli merhum hakkındaki iki yazısını bize verme lütfunda bulunan torunu Fatma Artunkal Hanımefendi'ye ve makalelerin yayın iznini veren vârislerle yayıncılarına müteşekkirim.

Gayret kuldan, yardım Hak'tandır.

25.01.2021

İÇİNDEKİLER

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI (1869-1946) Bir İlim Adamının Hikâyesi, Ali Birinci

1. Ailesi, Doğumu, Aile Hayatı ve İrtihâli	9
2. Tahsil Hayatı ve Hocaları	12
3. Meslek Hayatı	14
4. Mekteb-i Mülkiye'deki Muallimliği	15
5. Maarif Nezaretindeki Çalışmaları	15
6. Dârümuallimîn'deki Müdürlüğü ve Muallimliği	16
7. Darüşşafaka Müdürlüğü	16
8. Dârülfünûn'daki Müdürlüğü ve Muallimliği	16
9. Süleymaniye Medresesindeki Çalışmaları	17
10. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Âzâhğı	18
11. Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Âzâhğı	19
12. Dârülfünûn'da Müderrisliği	19
13. Çalıştığı İlmî Heyetler	20
14. İlmî Rütbeleri ve Nişanları	22
15. İlmî Çalışmaları ve Çevresi	23
16. Hocalığı ve Talebeleri	27
17. İzmirli İsmail Hakkı Kütüphanesi	28
18. İ. Hakkı'nın Yazıları	29
19. Kitapları	34
20. Bir İlim Adamı Olarak İsmail Hakkı İzmirli	41
Kitabiyat	42

I. BÖLÜM ŞAHİTLİKLER

Rahmetli Üstad İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras	49
Büyük Üstad, Ömer Rıza Doğrul	51
Türk Felsefe Âleminin İki Büyük Ziyai, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu.....	53
Sosyoloji Konuşmaları: İsmail Hakkı İzmirli -“İslâm Felsefesi” Üstadının Yetmiş Beşinci Yıldönümü-, Prof. Hilmi Ziya Ülken.....	55
Türk-İslâm Tetkiklerinde Bir Üstad: İsmail Hakkı İzmirli, Prof. Hilmi Ziya Ülken.....	57
Sosyolog Gözüyle: İsmail Hakkı İzmirli Dolayısıyla Fikir Törenleri, Prof. Hilmi Ziya Ülken ...	59
Sosyolog Gözüyle: İsmail Hakkı İzmirli, Prof. Hilmi Ziya Ülken.....	61
Kayıplarımızın Arkasından: Profesör İsmail Hakkı İzmirli, Celâleddin İzmirli	63
Hazin Ölümü Münasebetiyle: Profesör İzmirli İsmail Hakkı ve Eserleri, Cavid Orhan Öz.....	65
İzmirli İsmail Hakkı, Ömer Rıza Doğrul.....	67
Hocam İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Hamdi Akseki	
I. İlk Tanışmamız	69
II. İzmirli ve Felsefe.....	72
İ. H. İzmirli Hürmetle Anılmağa Değer Bir Din Âlimiydi, Celâleddin İzmirli	76
Ord. Prof. İ. Hakkı İzmirli (1869-1946), Veli Ertan.....	78
Ölümü Dolayısıyla: İsmail Hakkı İzmirli, Nevzat Ayas	82
İzmirli İsmail Hakkı ve Türk Tarih Felsefesinin Başlıca Meselelerinden Biri, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu.....	84

II. BÖLÜM TENKİTLER, POLEMİKLER

İslâm Âleminde Türklerin Fikrî Hayatı-Türk Tarih Kurumu’nu Hazırlattığı Çalışmanın Tenkid-i, İsmail Hakkı İzmirli	89
---	----

İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ MESELESİ

Ahmet Ateş – İsmail Hakkı İzmirli Münakaşası

İslâm –Türk Ansiklopedisi I, Ahmet Ateş.....	97
İslâm–Türk Ansiklopedisi II, Ahmet Ateş	100
İslâm-Türk Ansiklopedisi Meselesi III, Ahmet Ateş.....	102
Tenkrit Değil Tahrif -Ahmet Ateş’e Cevap-, İsmail Hakkı İzmirli.....	107

**Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile Peyami Safa Arasında
FELSEFİ MÜBÂHAŞELER**

İlim ve Nazariye Düşmanlığı, Peyami Safa	115
Peyami Safa'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu, İsmail Hakkı İzmirli	117
ORDİNARYÜS PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'YE, Peyami Safa	
I. Gazâlî - İbn-i Rüşd Meselesine Cevap	126
II. Peripatetizm yani Aristoculuğun İnhitâtı.....	128
III. "Yunan Mucizesi" Meselesi.....	131
IV. "Aristo Niçin Moderndir?".....	133
PEYAMİ SAFA'NIN TENKİTLERİ VESİLESİYLE, İzmirli İsmail Hakkı	
I. Peyami Safa'ya Cevap.....	136
II. Aristo Tabiatçı Bir Filozof mudur?	142
III. Tehâfütü'l-Felâsife'nin İlmî Kıymeti ve Endülüs'teki Tesiri Nedir?.....	145
IV. Rönesans Devrinde Yalnız Aristo'nun mu Tesiri Vardı?.....	149
Umûmî Bibliyografya	153
Dizin	154

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI (1869- 1946) Bir ilim adamının hikâyesi Ali Birinci

Yirminci asrın ilim hayatında ismi zikredilen adâşları arasında İzmirli İsmail Hakkı ve ilk zamanlarda ise Hâfız İzmirli İsmail Hakkı ismiyle tanınan ve sahasında ıgır açan İsmail Hakkı'nın hayat hikâyesi henüz gereği gibi yazılmamıştır.¹ Yazılanlar da birbirinin tekrarından başka bir şey değildir. Hâlbuki bu kıymetli âlimin hayatı ilim yolunda ve uğrunda yazılmamış büyük bir destan gibidir. İlim yoluna talip olanların her hâlde öğrenmeleri gereken hayat hikâyeleri arasında ilk sırayı alabilecek olanlar arasında İzmirli İsmail Hakkı'nınki de bulunmaktadır.²

1. Ailesi, Doğumu, Aile Hayatı ve İrtihâli

İsmail Hakkı, İzmirli Çubukçu Hüseyin Efendi'nin torunu ve Redif Yüzbaşı Hasan Efendi'nin oğlu olarak 1869 senesinde³ İzmir'in İkiçeşmelik semtinde, Kıratlı sokağında dünyaya geldi. Annesi, Hasan Efendi'nin askerî vazife ile gittiği Girit'te görüp beğendiği,

¹ Hakkında yazılanlar esas itibarıyla büyük oğlu Mehmet Celaleddin İzmirli'nin yazdığı risâleye dayanmaktadır: *İzmirli İsmail Hakkı- Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii*, İstanbul, 1966, 47 s. Hilmi Kitabevi. M. C. İzmirli, babası hakkında başka bir kitabında da bazı yeni bilgiler vermiştir: *İslâm Âleminde Yetişen Filozof, Tabip, Materyalist ve Biyologlar*, İstanbul, 1952, s. 54-61. M. Celaleddin'in yegâne çocuğu Av. Mevhibe İzmirli (1925) bu araştırmamıza kıymetli katkılarda bulundu. Kendisine müteşekkirimiz.

² Gereği kadar mükemmel olmasa da İsmail Hakkı İzmirli'nin hâl tercümesi ansiklopedilere girmiştir: 1- İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İstanbul, 1933-1935, C. 2, s. 799- 800; 2- İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, (1946), s. 196; 3- İ. A. Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul, 1949, C. 3, s. 1291; 4- Nuri İkiz, "İzmirli, İsmail Hakkı", *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1946, C. 2, s. 693; 5- *Türkiye Ansiklopedisi* (Haz. M. E. Üzümeri- S. Dinçer- S. Kazancı), Ankara, 1956, C. 3, s. 192- 193; 6- *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi* (Haz. Kemal Zülfü Taneri), İstanbul, 1957- 1958, s. 151; 8- *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1972, C. 20, s. 476- 477; 9- *Türkiye 1923- 1973 Ansiklopedisi*, İstanbul, 1974, C. 2, s. 536; 10- *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C. 4, s. 1799; 11- *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul, (ty), C. 4, s. 1786; 12- Fecî yanlışları oğlu Hayrettin İzmirli tarafından, mahkeme kararıyla, tashih ettirilen bir ansiklopedi maddesi için: *Ana-Britannica*, İstanbul, 1988, C. 12, s. 182; 13- Hakkında yazılan en geniş madde için: İsmail Kara, "İzmirli, İsmail Hakkı", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, C. 2, s. 686- 687.

³ Bu yazımız için esas aldığımız arşiv kayıtları şöyle sıralanabilir: BOA, Sicill-i Ahvâl Defteri, C. 100, s. 225. Hakkındaki bu ilk sicilinin neşri için: Ali Birinci, "Hâfız İsmail Hakkı'nın (İzmirli) Teracim-i Ahvâli", *Kebikeç*, Sayı 4, (1996), s. 185-186. Sicil dosyalarından hareketle yazılan bir hâl tercümesi için: TDV *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, C. 23, s. 531- 533. Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki sicil dosyası: Nu. 230939. İstanbul Müftülüđu Arşivi sicil dosyası: Nu. 88 ve 2910, Sicill-i Ahvâl Defteri, C. 7, s. 79. Müftülük arşivindeki bu dosyaların kötü ve acele yapılmış bir hülâsası için: Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1996, C. 2, s. 268- 270. Emekli Sandığı'ndaki dosyaları: Mülki Tasnif dosya nu: 8816, 35966, 70908. Bu dosyaların dışındaki mehazlara işaret edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Müdürü Ahmet Çelik ile Şef Ahmet Ciba ve memurlardan Yusuf Akşit Beylere müteşekkirim.

onsekiz yaşında sarışın ve güzel bir Türk kıızı olan, diğer Girit Türkleri gibi hiç Türkçe bilmeyen Hafize Hanımdı. Türkçeyi kocasından öğrenden Hafize Hanım, evliliğinin (1868) üzerinden henüz çok geçmeden 1293 Osmanlı-Rus harbinde kocasının şehit olması üzerine iki oğlu İsmail Hakkı ve Ahmed Refik beylerle yalnız başına kaldı ve bundan sonra çocuklarının yetişmesi için çalıştı.⁴

İsmail Hakkı, İzmir ve İstanbul'da devam eden tahsil hayatından sonra İstanbul'da Mercan İdadisi'nde muallimlik yaparken annesi Hafize Hanımı ve küçük kardeşi Ahmet Refik'i de yanına getirtti ve Şehzadebaşı'nda kiraladığı bir evde oturdu.⁵ 1897 yazında İsmail Hakkı yirmi sekiz yaşında ilk evliliğini yaptı ve iç güveyi oldu.⁶ Refikası Nuriye Hanım, Nakşibendi şeyhlerinden ve o sırada Lüleburgaz kadısı olan Süleyman Necati Efendi'nin büyük kızıydı.⁷ Bu evlilikten üç oğlu dünyaya geldi. Büyük oğlu Celâleddin İzmirli (11.1.1898- 3. 3. 1976) bilhassa kuşlar üzerine yazdığı kitaplarla tanınmaktadır. Çeşitli liselerde ve enson İstanbul Erkek Lisesi'nde biyoloji öğretmenliği yapmıştı.⁸ Babası hakkındaki kitabı, uzun seneler, tek müracaat eseri olmuştu. İkinci oğlu Necmettin Hakkı İzmirli (25.10.1900- 5.7.1973) Beyoğlu Belediye Hastanesi baştabipliğinden emekliye ayrıldı. Besteleri bulunuyordu ve İstanbul'un son ünlü musıkî toplantıları evinde yapılıyordu.⁹ 1906'da dünyaya gelen üçüncü oğlu Nurettin on günlük bebek iken hayattan ayrılmıştı.¹⁰

Nuriye Hanım 1909 güzünde babası Süleyman Necati Efendi'nin Vefa'da Şemseddin Molla Gürani mahallesindeki evinde veremden irtihal etti.¹¹ İ. Hakkı, bu hâdise üzerine Vefa'dan Kadıköy'e taşındı ve bundan sonraki ömrü, kısa bir Ankara fâsılası hariç, burada Baklatarlası karşısında Yoğurtçu Parkı yokuşundaki beyaz köşkte geçti.¹²

⁴ Celaleddin İzmirli, "Kayıplarımızın Arkasından: Prof. İsmail Hakkı İzmirli", *Haber*, Nu. 4922 (18 Şubat 1946), s. 2; C. İzmirli'nin 31 Ocak 1949'da Eminönü Halkevi'ndeki konferansı: "İ. H. İzmirli, hürmetle anılmağa değer bir ilim adamıydı", *Yeni Selâmet*, Sayı. 4- 72 (2 Şubat 1949), s. 4; C. İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 5-6.

⁵ C. İzmirli, *age.*, s. 10.

⁶ Nuriye Hanım 1909 sonbaharında veremden irtihâl ettiği esnada İttihat ve Terakki adına Anadolu'da konferanslar vermekte olan İsmail Hakkı cenazesinde bulunamamıştır (C. İzmirli, *age.*, s. 11).

⁷ Hayat hikâyesi için: S. Albayrak, *age.*, C. 4, s. 309.

⁸ M. Celaleddin, Serez müftülerinden İsameddin Onan'ın kızı İsmet Hanım (öl. 22. 6. 1962) ile evlendi ve bu evlilikten tek çocukları Nuriye Mevhibe Hanım doğdu. N. Mevhibe İstanbul hâkimlerinden Hâdi Kadioğlu (öl. 1979) ile evlendi ve bu evliliğinden kızı Ferda Berksoy (Levent'te eczacı) dünyaya geldi. M. Celaleddin'in hayatı için: Emekli Sandığı, dosya nu. 95. 178. 540. Sabri Hizmetli, M. Celaleddin'in 1974'te öldüğünü yazıyor: *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara, 1996, s. 3.

⁹ S. Hizmetli (*age.*, s. 3) hakkında hiçbir bilgi vermez ve Mustafa Necmettin Hakkı'nın doğum senesi olarak 1898'i zikreder. Bu oğlunun hakkında bilgi için: Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir*, İstanbul, 1961-1962, s. 366. M. Necmettin Hakkı'nın ilk eşi ve ünlü avukatlardan Asaf Bey'in kızı Adalet Hanımdan oğlu Kâmuran (kalp mütehassısı) dünyaya geldi. İkinci eşi Gizella'nın annesi Macar idi. Üçüncü eşi Rasiha Hikmet Hanımdır. Yılmaz Öztuna, sadece ikinci eşinin ismini zikrederken diğer eşleri ile oğlunun ismini vermiyor: *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, C. I, s. 413. Tahsil ve meslek hayatının ilk seneleri için: Fethi Erden; *Türk Hekimleri Biyografisi*, İstanbul, 1948, s. 128.

¹⁰ C. İzmirli, *age.*, s. 11.

¹¹ S. Hizmetli, C. İzmirli'nin açık ifadesine (*age.*, s. 11) rağmen Sayide Nuriye Hanımın 1908'de öldüğünü (*age.*, s. 2) yazıyor.

¹² C. İzmirli, agm, s. 2; Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul, 1990, s. 145- 146. İzmirli, Molla Gürani Mahallesinde, Yoğurtçuoğlu sokakta, 5 numaralı hânedede oturmuştu.

İlk refikasının irtihalinden dokuz ay sonra Kadıköy’de bir vakfın mütevellilerinden¹³ Mehmet Aziz Efendi’nin kızı Emine Kadriye Hanımla evlendi (Haziran 1910)¹⁴ ve bu evlilikten Hasan Hayrettin İzmirli (9.1.1914-28.1.1995) dünyaya geldi. Hariciye’den emekli olan Hasan Hayrettin İzmirli, son senelerinde Bakırköy’de (İstanbul) oturdu ve avukatlık yaptı.¹⁵ E. Kadriye Hanım İstanbul’da (1950) irtihal etmiştir.¹⁶

İ. Hakkı, Hariciye’de çalışan en küçük oğlu Hasan Hayrettin İzmirli’yi ziyarete geldiği Ankara’da 31 Ocak 1946’da saat 18.30’da irtihal ettiğinde yetmiş yedi yaşındaydı¹⁷ ve uzun zamandan beri şeker hastalığından muzdaripti.¹⁸ 2 Şubat 1946 Cumartesi günü Hacı Bayram Camii’nden muazzam bir cemaatle kaldırılarak Cebeci Kabristanı’ndaki ebedî istirahatgâhına tevdi olundu.¹⁹ İrtihâli dolayısıyla M. Nurettin Artam’ın yazdığı kıt’a şudur²⁰:

*Hakkı’yı Hakk’a eyledik isâl
Ona hasret çekerdi İbn-i Kemal
Yürüdü Hakk’a Hakkı İzmirli
Çekeriz biz de şimdi ism-i celâl*

İ. H. İzmirli’nin mezar taşı kitabesi ise şöyledir²¹:

*Ölmek sana dönmektir
Bir uykuda sönmektir
Gönlümde huve’l-Baki
Erdim sana Ya Rabbi
Senden dileğim zâir
Bir fatihadır, Hak bir*

¹³ Bu ikinci evliliği hakkında İzmirli’nin söylediği nükte beyit (C. İzmirli, *age.*, s. 11, dipnot) şudur:

*Çünkü vakfeyleyemezdin cihet-i aşka tenin
Mütevelli kızı sevmek ne vazifendi senin*

S. Hizmetli’nin (*age.*, s. 2) bu beyite dayanarak yaptığı yorumu çok şaşırtıcı ve dikkat çekicidir: “İzmirli severek evlendiği Kadriye Hanım’la mutlu olamamış ve bu durumu bir beyitte ifade etmek zorunda kalmıştır.” Biz, İzmirli’nin mutlu olamadığını bir beyite ilân etmek ihtiyacı duyduğuna, nedense, bir türlü ikna olamadık. Ayrıca oğlu Celaleddin Bey bu mutsuzluğu niçin ilân etmek gibi bir ihtiyaç içinde olsun? Kısaca çok garip ve çok yanlış bir yorum yapılmıştır.

¹⁴ Haziran 1326’da (1910) evlendikleri nüfus kayıtlarında bulunmaktadır.

¹⁵ S. Hizmetli (*age.*, s. 3), H. Hayrettin’in 1910’da doğduğunu yazıyor. Aile hakkında yaptığı yanlışlarından bazıları daha önce neşrettiği bir yazısında da bulunmaktadır: “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı I”, *Millî Eğitim ve Kültür*, Sayı. 18 (Kasım 1982), s. 22. H. Hayrettin için: Osman Nebioğlu, *age.*, s. 366. H. H. İzmirli’nin hareketli bir aile hayatı oldu. Mevhibe Hanımın verdiği bilgiye göre önce Dr. Tevfik kızı Mihrimah Hanım ile evlendi. Bu evlilikten İsmail Taylan (1939) ve Osman Aylan (1944) dünyaya geldi. Boşandıktan sonra evlendiği Ruşene Hanım’dan Kadricem (1953) ve yine boşanmasını takiben evlendiği İlka (Alman) Hanımdan da Nedik Kadri (1960) ve en son evlendiği İsvaçlı bir hanımdan Mustafa ismindeki en küçük oğlu dünyaya geldi.

¹⁶ Ölüm haberi için: *Cumhuriyet*, nu. 9485 (31 Ocak 1950), s. 4.

¹⁷ C. İzmirli, *age.*, s. 40

¹⁸ S. Hizmetli (*age.*, s. 3) 1940 senesinde şeker hastalığına yakalandığını yazıyor. Halbuki oğlu C. İzmirli (*age.*, s. 40) bu hastalığa 1921’de (1337) yakalandığını bildirmiştir.

¹⁹ C. İzmirli, *age.*, s. 41; İrtihâli hakkındaki gazete haberleri için: “Acı Bir Kayıp - İsmail Hakkı İzmirli’yi dün kaybettik”, *Ulus* (1 Şubat 1946), s. 1, 5; “Büyük bir ilim adamımızı kaybettik - Prof. İsmail Hakkı İzmirli Vefat Etti”, *Tasvir*, Nu. 305 (2 Şubat 1946), s. 1, 3; “Acı Bir Kayıp - Profesör İsmail Hakkı İzmirli Bugün Defnediliyor”, *Yeni Sabah*, N. 2767 (2 Şubat 1946), s. 2; “Büyük Bir Kayıp”, *Yeni Çağ*, Sayı. 2 (9 Şubat 1946), s. 2; Tahsin Demiryaz, *Türkiye Yıllığı- 1948*, s. 281

²⁰ C. İzmirli, *age.*, s. 47.

²¹ Veli Ertan, “Ord. Prof. İ. Hakkı İzmirli (1869-1946)”, *Türk Yurdu*, Sayı. 330 (Aralık 1966), s. 15.

2. Tahsil Hayatı ve Hocaları

İsmail Hakkı, zamanında usûl olduğu üzere, dört yaşında tahsil hayatına başlamıştı.²² Okumağa karşı büyük bir hevesinin yanısıra okutma arzusunun da çocuk yaşta ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Boş zamanlarda etrafına topladığı komşu çocuklarına ders veriyordu. İlk mektepten sonra sarık sararak babasının amcası Âmâ Hâfız'dan ders almağa başladı ve az zamanda hâfız olunca Hâfız İsmail Hakkı ismiyle tanınmış ve resmi kayıtlara önce bu isimle daha sonra ise İzmirli İsmail Hakkı olarak girmişti.²³

İ. Hakkı, rüştiye mektebinde iken bir taraftan da Kâmil Efendi'den Farsça okudu ve aynı zamanda medrese derslerine de devam etti. Rüştiye'den aliyüülâla derece ve birincilikle mezun olduktan sonra kısa bir müddet çalışan İ. Hakkı önce 23 Ağustos 1891'de Namazgâh İbtidai Mektebine iki yüz kuruş maaşla muallim tayin edilmiş ise de 3 Kasım'da istifa etti ve 18 Kasım'da İzmir Dârülmualimîni'nde muallim muavinliğine fahri olarak başladı. Diğer taraftan İzmir İdadisi'nde imam vekâletine başladı (26.11.1891). Bu arada yine fahri olarak İdadî'nin akaid-i diniye dersini fahri olarak veriyordu. İzmir'deki bu devresi hakkında bilgilerin sonuncusu ise 13 Ocak 1892'de bütün bu vazifelerinden İstanbul'a hareket etmesi cihetiyle ayrılmış olduğudur. Böylece hayatının ilk yirmi üç senesini İzmir'de tahsil ve muallimlik ile geçiren İ. Hakkı büyük ihtimalle bu vazifelerini terkettiği an içinde tahsil için İstanbul'a geldi. Annesi ve küçük kardeşi Ahmed Refik İzmir'de kalmıştı²⁴.

İstanbul'a gelen İ. Hakkı, Âliye kısmı yeni ilâve olunan Dârülmualimîn'in ilk talebelerinden biri oldu. Sınıfın tamamı on talebe idi ve her birine zamanına göre küçümsenemeyecek bir miktarda, yâni ayda yüz kuruş da harçlık veriliyordu. Ders kitapları da meccanen dağıtılıyordu. İki senelik parlak bir tahsilden sonra 15 Ağustos 1894'de birincilikle vealiyyülâla derece ile Edebiyat Şubesinden mezun oldu²⁵. Bu meyanda Arapça, Farsça ve Fransızca biliyordu²⁶.

İ. Hakkı'nın, hayatında mühim bir mevkie sahip bulunan hocalarını büyük bir minnettarlıkla anlatması, örneği pek az görülen bir harekettir. Esasen kendisinin ilim yolunda bir ömür boyu derin bir aşkla ve sebatla yürümesinde hiçbir zaman unutamadığı hocalarının büyük bir tesiri olduğu muhakkaktır. Bir taraftan Dârülmualimîn'de okurken diğer taraftan da İzmir'de başladığı medrese tahsiline devam etmiş ve Fatih dersiamlarından Hâfız Mehmed

²² C. İzmirli, *age.*, s. 6. Kadim çağlardan beri İslâm tarihinde böyle bir usûl vardı. Geniş bilgi için: İsmail Kara-Ali Birinci (Haz.), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle- Sibyan Mektepleri*, İstanbul, 2005, s. 25.

²³ C. İzmirli, *age.*, s. 6; *Haber*, agm, s. 2.

²⁴ C. İzmirli, *age.*, s. 6, 10. Memuriyetlerinin isimleri ve tarihleri sicil dosyalarından aktarılmıştır.

²⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1942, C. 2, s. 485. Dârülmualimîn nizamnâmesi için: *Düster-2*, Ankara, 1939, C. 6, s. 1134-1139'dan naklen Reşat Özalp (Derleyen), *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857- 1923)*, İstanbul, 1982, s. 372- 377. Kendisiyle beraber edebiyat kısmından mezun olanlar için: *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye-1317*, s. 700; Aynı *Salnâme-1318*, s. 751. Bir müddet Mülkiye'ye ve Mühendishâne'ye de devam ettiği anlaşılıyor: "Acı Bir Kayıp- İsmail Hakkı İzmirli'yi Dün Kaybettik", *Ulus* (1 Şubat 1946), s. 1, 5.

²⁶ İ. Hakkı'nın sicil dosyalarında, Türkçe'den başka, üç lisan bildiği kaydı bulunmaktadır. Annesinden biraz Rumca öğrenmiş olduğu mantıklı görünüyorsa da Rusça bildiği doğru değildir. Bu yanlış için: S. Hizmetli, *age.*, s. 10. Bayram Ali Çetinkaya; *İzmirli İsmail Hakkı*, İstanbul, 2000, s. 52. İzmir'de iken Halit Ziya'dan (Uşaklıgil) Fransızca, İzmir Müftüsü Said Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almıştı. Bu bilgi için: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türk Felsefe Âleminin İki Büyük Ziyar", *Cumhuriyet*, Nu. 7710 (4 Şubat 1946) s. 2'den naklen *İslâm- Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 65-66 (1946), s. 4-5.

Hulûsî'den²⁷ ve yine Hâfız Ahmed Şakir Efendi'den²⁸ birer kıt'a icazetname almaya muvaffak olmuştu. Dârümuallimîn'deki hocaları arasında Ahmed Âsım Efendi'nin²⁹ ise hocalığından, mezun olduktan sonra da faydalanma fırsatını kaçırmamıştır.³⁰ Bilhassa son iki hocasının, şahsiyeti üzerinde derin izler bıraktığı kendi ifadesinden de anlaşılmaktadır³¹.

Hocalarından Hâfız Şakir Efendi ismiyle tanınan Hafız Ahmed Şakir Efendi İstanbullu ve "ulûm-ı Arabiyye'de zamanının yegânelerinden ma'dud bir fâzıl" idi. Son Osmanlı uleması içinde en ziyade neşr-i ilme muvaffak olan müderristi. Fatih Medresesinde üç defada beş yüz civarında talebeye icazet vermiştir. 15 Şubat 1898'de irtihal etti ve Fatih Haziresine defn olundu Hafız Şakir Efendi ilmiyle mütenasip eser bırakamamış, daha ziyade tedrisle ömrünü geçirmiştir.³²

Ahmed Âsım Bey (1842-1902) ise zamanının en dikkate değer şahsiyetlerinden biriydi. Devrine göre büyük cesaret isteyen bir tavırla, fesli bir kıyafetle, cami derslerine devam etmiş, Kıbrıslı Hacı Mehmed Efendi'nin derslerinitakip ederek icazet almış, Muallimhâne-i Nüvvab'dan mezuniyetinden sonra sarık sarmıştı. Galatasaray Sultanîsi'nin ilk muallimlerindendi, Türkçe ve edebiyat dersleri okutmuştu. Hassas, rakik kalpli, lâtife ve mizaha düşküdü. Cazip bir şahsiyetti. Jön Türk gazetelerini okurdu. Muallimliği esnasında mizah gazetelerine yazılar yazıyordu. Dârümuallimîn-i Âliye 1892'de ilk defa açıldığı zaman A. Âsım Bey edebiyat şubesinin Osmanlı Edebiyatı dersinin muallimi olmuştu. Bu ders için tayinini yaptıran Meclis-i Maârif Reisi Büyük Haydar Efendi de takdirkârları arasındaydı.³³

İ. Hakkı'nın hocası hakkında yazdıkları sadece Ahmed Âsım Efendi'yi değil, aynı zamanda talebesi üzerindeki derin tesirini anlatması bakımından da nakle değer.³⁴

"O sırada üstadımız kadar kadim edebiyata vâkıf hemen yok gibiydi. Üstad Nergisî'nin o muğlak ibaresini didikler, sonra ibarenin örtüsünü açardı, zihinlerimize menkuş olması için âdeti veçhile ya bir lâtife, ya bir hikâye söylerdi. Mevzu zihnimizde o kadar yer ederdi ki asla unutmazdık. Bugün elli seneden fazla müddet geçtiği halde hâlâ latifeleri ve hikâyeleri ile beraber o mevzular hatırmadadır. Üstadın ifadesi gayet açıktı. Mânâyı anlamamak kabil olamazdı. Her derste üç lisandan hakimâne ve şairâne şüirleri zevkle okur, zihinlerimize neşe verirdi. Her Âyet-i Kerime ve Ahadis-i Şerifeyi tam bir zevk-i edeb ile güzel türkçemizin güzel şivesile terceme ederdi. Kendisine mahsus usul-i tedris ile edebiyat-ı kadimeyi şerhetti.

²⁷ Hayat hikâyesi için: Ebulula Mardin, *Huzur Dersleri*(Haz. İsmet Sungurbey), İstanbul, 1966, C. II-III, s. 964; S. Albayrak, *age.*, C. 3, s. 205-206.

²⁸ Hayat hikâyesi için: Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, C. I, s. 340- 341; E. Mardin, *age.*, s. 154, 780- 782, 937.

²⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için: İsmail Hakkı İzmirli, "Âsım - Raif Bey hafidi Ahmed Âsım Bey", *İslâm- Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1360- 1941, C. 3, s. 581- 583. Ahmed Âsım'ın 17 Mayıs 1886'ya kadar olan memuriyet hayatı için: BOA- Sicill-i Ahvâl Defteri, Nu. 10, s. 265.

³⁰ İ. H. İzmirli, "Âsım - Raif Bey hafidi Ahmed Âsım Bey", s. 583.

³¹ S. Hizmetli (*age.*, s. 5) bu iki hocasını hiç merak etmeksizin kaydedip geçmiştir.

³² Hâfız Ahmed Şakir Efendi'nin gerçekten de meraka değer bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Hakkında pek az bilgi bulunması büyük talihsizliktir.

³³ Ahmed Âsım Bey, Arnavutça tekellüme, Arapça ve Farsça kitabete muktedirdi. Türk, Arap ve Fars edebiyatları hakkında derin bilgisi vardı. Eserlerinden *Nümüne-i İnşâ*'nın dört baskısı bilinmektedir.

³⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *agm.*, s. 582- 583. İzmirli ilk zamanlarda hocasının tesiriyle tasavvufa da meyletmiş ise de sonradan "*İnkâr ne-konem, in kâr ne-konem*" (İnkâr etmiyorum, bu işi de yapmıyorum) düsturuyula hareket etmişti (*agm.*, s. 583).

Edebiyat fakültesi derslerine ilave olunan şerh-i mütun dersinin ilk vazı, ilk muallimi, bir eşi bulunmayan üstadımızdır”.

Mekke kadılığından dolayı bir müddet sonra İstanbul’u terkeden A. Âsım, tekrar İstanbul’a döndüğü zaman Muallimhâne-i Nüvvab’da müdür ve muallim olmuştur. İlimiyede Yanya, Manastır, Bağdat, Trabzon, Mekke, Halep, Selanik ve Bursa kadılıklarında bulunmuş ve Bursa’da iken irtihal etmişti. Kadılıklardan İstanbul’a döndüğü zaman İ. Hakkı, en çok sevdiği bu hocasından *Füsus*’un Sofyalı Bali tarafından yapılmış şerhini okumuştur. 1892’de başlayan talebeliği hocasının irtihaliyle maddeten sona ermiş ise de ancak mânen bir ömür boyu devam etmişti.

Bu arada İ. Hakkı’nın tarikatler karşısındaki tavrının da yine hocası A. Âsım Bey’in tesiri altında teşekkül ettiği anlaşılıyor. İstanbul’da iken Hüseyin b. Mehmed el-Hasan el-Bağdadî el-Ezherî Efendi’den Hadis-i Şerif okuyan ve Tarikat-ı Şazeliye icazetnâmesi almasına rağmen fasılalarla on sene *Füsus* şerhi okuduğu hocası ayarında ve cazibesinde başka bir kimseye rastlamadığından, tıpkı Cevdet Paşa gibi, tarikatların devr-i meclislerinden uzak kalmış, ancak ilim meydanının ve meclisinin en akdem ve sebatkâr dervişi olarak ömrünü geçirmiştir. Bu hüküm şu satırlarından kolayca çıkarılabilir³⁵:

“İlim hayatında candan sevdiğim, en çok müstefid olduğum iki üstad-ı kâmil Âsım Bey ile Hâfız Şakir Efendi’dir. Üstada tasavvufda itimad ettim. İrtihalinden sonra tuttuğu yolda tedkikata koyuldum. Fakat vahdet-i vücudda inkârı mucib bir şey görmemekle beraber ekseriyet-i azimenin iltizam ettiği itimad yolunu kâfi görmedim. Ehl-i tasavvufun getirdikleridelilleri tam bulamadım. İnkâr ne-konem in kâr ne-konem. Hakikat hali ancak ve ancak hakim-i allam olan zat-ı Eccell-ü Â’laya bıraktım”. Diğer taraftan bu iki hocasının sadece şahsiyetleriyle değil, derin ve engin bilgileriyle de kendisinde zaten mevcut olan öğrenme ve öğretme aşkını büsbütün zenginleştirdiklerini söylemek mümkündür³⁶.

3. Meslek Hayatı

Maârif Nâzırı Zühtü Paşa’nın, Darümuallimîn-i Âliye’den birincilikle mezun olan İsmail Hakkı’yı İstanbul’da muallimlikle alıkoyması ve aynı zamanda çocuklarının hususî hocalığını kendisine tevdi etmesi hayatının büyük bir dönüm noktasını teşkil etmiş³⁷, kısa bir Ankara fasılası hariç, bütün ömrü İstanbul’da geçmiştir. İstanbul’un belli başlı mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak çalıştıktan başka Maârif Nezaretinde ve ilmî heyetlerinde çalışan İ. Hakkı derecesinde Türk maârifine tedris sahasında hizmet eden, ikinci bir ilim adamı bulmak pek kolay değildir. Sadece bu hizmetleri, hatırasını-eserleri bir yana bırakılsa bile- ebediyen yaşatabilir. Onun bu hizmetleri, çalıştığı mektepler ve diğer müesseselere göre, ifade edilmelidir.

³⁵ İ. H. İzmirli, “Âsım - Raif Bey hafidi Ahmed Âsım Bey”, s. 583.

³⁶ Zamanımızda bilgisiyle, şahsiyetiyle ve kalbinde taşıdığı ilim aşkıyla talebelerini yakan hocaların nesli tükenmek üzeredir.

³⁷ C. İzmirli, *age.*, s. 7.

4. Mekteb-i Mülkiye'deki Muallimliği

İzmir Namazgâh Mekteb-i İbtidaisi muallimliği (23 Ağustos-3 Kasım 1891) İ. Hakkı'nın meslek hayatının ilk vazifesi olması dolayısıyla kayda değer görünüyor³⁸. Ancak İstanbul'daki meslek hayatının Mercan İdadisi'nde başladığı yolundaki ifade şaşırtıcıdır³⁹. İ. Hakkı'nın İstanbul'da mesleğine başladığı yer Mekteb-i Mülkiye oldu⁴⁰. Arapça muallimliği ile mesleğe başladı ve birbirinden çok uzak görünen derslerini hep bir ihtisas seviyesinde ve derinliğinde okuttu. Mülkiye'de Arapça'dan (16.12.1894-17.10.1896)⁴¹ başka Akaid-i İslâmiye (13.1.1900) ve Usûl-i fıkıh (14.6.1906-9.11.1906) dersleri verdi; zaman zaman vekâleten Arapça (20.11.1897) ve Akaid-i İslamiye (7.5.1898) derslerine girmişti. Meşrutiyet havasında Usûl-i fıkıh dersi de Mülkiye'den kaldırılıp atılmıştı⁴².

Mekteb-i Mülkiye'nin bünyesindeki Aşiret Mektebi sınıf-ı mahsusta⁴³ Arapça, Farsça ve Akaid-i İslâmiye (18 Ekim-18 Kasım 1896) dersleri sınıf-ı mahsusun lağvına kadar (18 Kasım 1896) devam etti. Bu sınıfın ikinci defa açılması üzerine yeniden derslerine başladı. Arapça (28.3.1899-13.9.1900) ve Mecelle (1 Mayıs-13 Eylül 1900) muallimliği yaptı⁴⁴.

Mülkiye'nin idadi kısmının ayrılarak Mercan İdadisi ismiyle müstakil bir mektep hâline getirilmesinden sonra da İ. Hakkı'nın muallimliği devam etti. 14 Eylül 1900'den itibaren Arapça ve Akaid-i İslamiye; 14 Eylül 1902'den sonra da Ahlâk, Fıkıh ve yine Akaid-i İslamiye; ilk defa 4 Kasım 1902'de ise Tarih-i İslam dersleri vermeye başladı. Daha sonra (2.3.1903) bu derslerine Arapça ilâve olundu⁴⁵.

5. Maarif Nezaretindeki Çalışmaları

İ. Hakkı'nın çalıştığı en dikkate değer yerlerden biri de Maarif Nezareti bünyesindeki Encümen-i Teftiş ve Muayene'dir.⁴⁶ Telif ve Tercüme Heyeti'nin yerine kurulan (4.1.1882) Encümen'in icraatı bir yana, mensupları devrin lisan bilen ve telifi bulunan şahsiyetlerinden

³⁸ Memuriyetleri ve tarihleri için: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya nu. 230939.

³⁹ C. İzmirli, *age.*, s. 7; S. Hizmetli (*age.*, s. 7), sadece Farsça öğretmenliğinden bahsediyor ve İstanbul'daki ilk vazifesinin Mercan Lisesi öğretmenliği olduğunu yazıyor. Mercan İdadisi, Mülkiye'nin idadi kısmının 14 Eylül 1900 tarihinde Mercan'a taşınmasıyla kuruldu. Kısaca İstanbul'daki ilk vazife aldığı yer Mekteb-i Mülkiye'dir. Bu idadinin kurulması hakkında: Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, C. 1, ss. 301-303b Ayrıca bkz: Osman Ergin, *age.*, 1941, C. 3, s. 756.

⁴⁰ Bu vesile ile yazılmış bir hâl tercümesi için: Ali Çankaya, *age.*, C. 2, s. 1000.

⁴¹ İ. Hakkı, ders dışında bütün vaktini kütüphanede geçirirdi (C. İzmirli, *Haber*, agm, s. 2). Derslerinde de kitaba müstenid bilgi vermeye çalışırdı (C. İzmirli, *age.*, s. 8-9; Veli Ertan, agm, s. 15).

⁴² Meşrutiyet ilânından sonra Mülkiye'de meydana gelen değişimler ve bozulmalar için: Ali Çankaya, *age.*, C. 1, s. 321-341.

⁴³ Aşiret Mektebi hakkında: Ali Çankaya, *age.*, C. 1, s. 288-290; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987, s. 67-80; Alişan Akpınar - Eugene L. Logan, *Aşiret - Mektep- Devlet*, İstanbul, 2001, 166 s. Aram Yayıncılık.

⁴⁴ İ. Hakkı'nın sicilinden anlaşıldığına göre Kabataş'ta bulunan Aşiret Mektebi mezunları için Mekteb-i Mülkiye'nin bünyesinde bulunan sınıf-ı mahsusun iki defa kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kapatılmalardan birincisi 12 Eylül 1897'de oldu. 18 Mart 1899'da ikinci defa açılmış ise de Şubat 1905'te tekrar kapatılmıştır. Bilgi için: Ali Çankaya, *age.*, C. 1, s. 290; B. Kodaman, *age.*, s. 79. İ. Hakkı'nın Arabî muallimliği için: *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye - 1319*, s. 75.

⁴⁵ Bu şekilde İ. Hakkı verdiği dersler arasına ilk defa tarih dersini de katmış ve tarih ilmi ile alakası sonra da devam etmiştir.

⁴⁶ Encümen hakkında: *Salnâme-i Nezaret-i Maarif - 1316*, s. 28; 1319, s. 33-34; O. Ergin, "Encümen-i Teftiş ve Muayene", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, C. 9, s. 5113; M. Z. Pakalın, *Tarih Deyimler ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971, s. 531-532. Encümen, II. Meşrutiyet'in ilânını (24 Temmuz 1908) takiben lağvedilmiştir.

teşekkül ediyordu.⁴⁷ Matbuat ve neşriyat hayatını murakabe eden bu Encümen'e 18 Kasım 1896'da dâhil oldu ve Meşrutiyet'in ilanını takiben lağvına kadar Arapça ve Fransızca kitapların muayenesinde ve tedkikinde çalıştı.⁴⁸ Bu iki lisandaki yeni neşriyatı tanıma bakımından buradaki mesaisinden çok istifade ettiği muhakkaktır.

6. Dârümuallimîn'deki Müdürlüğü ve Muallimliği

Dârümuallimîn-i Âliye'nin ilk mezunlarından biri olan İ. Hakkı'nın, mezun olduğu ve şüphesiz büyük bir muhabbetle bağlı bulunduğu mektebinde önce tarih muallimi olarak çalıştığı (23 Eylül 1907-14 Ocak 1908) görülüyor. Bu arada Darüşşafaka müdürlüğünde bulunan İ. Hakkı, Meşrutiyet'in bilhassa ilk zamanlarda, sokaklarda olduğu gibi, mekteplerin idaresinde de söz sahibi olan talebelerin, sadece Şark ilimlerinde ihtisası olan Sırrı Efendi'ye karşı çıkmaları ve talepleri üzerine müdürlüğe tayin edildi. Müdürlüğü (1.9.1908-21.6.1909) esnasında da tarih muallimliğine bir müddet (14.12.1908-13.10.1909) devam etmiştir.⁴⁹

7. Darüşşafaka'daki Müdürlüğü

İ. Hakkı'nın ilk defa müdürlük yaptığı mektep Darüşşafaka (24 Ocak-4 Eylül 1908) olmuştur. Buradan Dârümuallimîn müdürlüğüne geçmesine rağmen Darüşşafaka'nın ıslahı yolundaki çalışmaların Meşrutiyet'in ilânından sonra hız kazandığı sırada bu çalışmalara da katıldı ve yeniden kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin (21 Ağustos 1908) içinde heyet-i tedris âzâsı sıfatıyla yer aldı. Bir ara Tarih-i İslam dersleri verdiği (31.10.1910-14.2.1911) Darüşşafaka'nın heyet-i tedris azalığından, Dârülfünûn'daki işlerinin çokluğundan dolayı, istifa etmek zorunda kaldı (12.8.1912). Ancak münasebetini kesmediği Darüşşafaka'da daha sonra müdürlüğe vekâlet etti (14 Haziran-14 Temmuz 1914), Mantık (14.10.1915-14.10.1916) ve Kelâm (1 Ekim-31 Aralık 1918) dersleri verdi.⁵⁰

8. Dârülfünûn'daki Müdürlüğü ve Muallimliği

II. Meşrutiyet'in ilanı (24.7.1908) sadece siyasi hayatımıza değil, bütün bir Osmanlı cemiyetine de hareketlilik getirmiştir. Bu meyanda İ. Hakkı'nın meslek hayatı da büyük bir hız ve hareketlilik kazanmıştı. Onun hayatında Dârülfünûn devri 22 Haziran 1909'da Ulûm-ı Diniye ve Edebiye şubelerinin müdürlüğüne tayiniyle başladı ve emekliye ayrıldığı 9 Eylül 1935 tarihine kadar devam etti. Bu devrin maarif ve ilim hayatını tanımak, bir bakıma, adaşı İsmail Hakkı'lardan İzmirli lakabıyla ayrılan İsmail Hakkı'yı tanımak demektir. Bu devrin ilim hayatında onun derecesinde derin izler bırakmış ikinci bir ilim adamı bulmak mümkün

⁴⁷ Encümen âzâlarının isimleri için: *Salnâme-1316*, s. 312-314; 1317, s. 298-300; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-1316*, s. 484-486; 1317, s. 517-521; 1318, s. 526-528; 1319, s. 34-35.

⁴⁸ İ. Hakkı'nın isminin zikredildiği diğer âzâ listeleri için: *Salnâme-1321*, s. 416; 1322, s. 432; 1323, s. 476; 1324, s. 524; 1325, s. 524. Osman Ergin (age., C. 3, s. 683-684) "Encümen-i Teftiş ve Muayene'yi teşkil edenlerin çoğunun yalnız medrese tahsili görmüş, binaenaleyh cahil, hafiye ve hulûskârlardan olmakla beraber aralarında birkaç tane ilim ehli ve maarif-severin de bulunduğu şüphesizdir" hükmünü vermektedir. Âzâ listelerine bakılacak olursa bu hükmün ziyadesiyle insafsız ve sert olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹ C. İzmirli, age., s. 9.

⁵⁰ Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye âzâsı olan İ. Hakkı'nın buradaki faaliyetleri için ayrıca bkz: *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Salnâmesi*, İstanbul, 1332, s. 29, 90, 96, 106, 142. Bu sıralarda çekilmiş bir resmi de (s. 217) aynı kitapta bulunmaktadır. Ayrıca bkz: *Salnâme-1326* (Mâli), s. 330. Bu cemiyetin ismi 1953'te değiştirilmiştir: "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Darüşşafaka Cemiyeti oldu", *Cumhuriyet*, Nu. 10212 (4 Ocak 1953), s. 1, 5.

değil gibi görünüyor.⁵¹ İlmîni siyasete alet etmediği gibi, siyaseti de ilmi hayatı için istimalden kaçınmış, esasen siyaset sahasına girme hevesi ve ihtiyacı duymamış; böyle bir hırstan hep âzâde kalmıştı. Bir başka ifade ile ömrünü dört yaşından itibaren sadece öğrenmek, öğretmek ve okuyup-yazmak yoluna vakfetmiş; bütün ruhunu bu sevda ile doldurmuştu.

Devrin ünlü matematikçisi Salih Zeki zamanında iki şubenin müdürü olarak Dârülfünûna ilk adımını atan İzmirli İsmail Hakkı bir taraftan bazan birbirinden çok uzak görünen dersler verirken, diğer taraftan da verdiği bütün derslere ait kitaplar yazmıştır. Yine mecmualarda bol miktarda her biri büyük bir mesainin semeresi olan yazılar neşretmiştir.

Dârülfünûn'da Ulûm-ı Diniye ve Edebiye şubeleri müdürlüğüne tayininden sonra çeşitli derslerin muallimliğini yapan İ. Hakkı müdürlük vazifesinden 22 Haziran 1913'te ayrıldı. Dârülfünûn'da ilk defa Ulûm-ı Diniye şubesinde Usûl-i Fıkıh dersine girdi (9.1.1910).⁵²Daha sonra yine aynı şubede değişik zamanlarda Hikmet-i Teşrîf, Usûl-i Fıkıh (14 Eylül 1910-13 Şubat 1912), Felsefe-i Arap, Hilâf-ı fıkıh, Ahlak ve Felsefe (24.10.1912-14.11.1913) ve bu arada Hukuk şubesinde Fıkıh derslerini, asil muallim sıfatıyla (14.2.1912-14.11.1913) verdi.

Felsefe, Felsefe-i Arap ve Hilaf dersleri yerine daha sonra (14.11.1913) Felsefe-i Arap, İlm-i Hilâf ve Siyer-i Nebevî dersleri muallimi oldu. Felsefe ve Tarih-i Felsefe dersleri de (Aralık 1913) önce vekâleten, daha sonra (28 Şubat 1914) asaleten uhdesine verildi. İ. Hakkı'nın Dârülfünûn'daki muallimliği 13 Ekim 1914'de hitama ermiş ve 22 Haziran 1909'da başlayan Dârülfünûn sayfası şimdilik kapanmış oluyordu.⁵³

9. Süleymaniye Medresesindeki Çalışmaları

Dârülfünûn'daki beş senelik mesaisi ve neşriyatı ile dinî ilimler sahasındaki ehliyeti ve liyakati tescil edilen İ. Hakkı, medreselerin ıslahatı⁵⁴ esnasında ilk hatırlanan şahsiyetlerden biri oldu ve İstanbul medreseleri⁵⁵ Dârü'l-Hilafeti'l-Âliye ismi altında birleştirildiği zaman müfettişliğe tayin edildi.⁵⁶ Onun 14 Ekim 1914'te başlayan bu vazifesi 28 Şubat 1918 tarihine kadar fasılasız devam etti. Bu arada muallim ve daha sonra müderris olarak birçok dersi uhdesinde bulundurdu ve ilk olarak (14.10.1914) medresede Kısm-ı Âli'nin 3. ve 4.

⁵¹ Gerçekten de ilk bakışta aşırı gibi görünen bu hükmün doğruluğu meslek hayatına daha yakından bakılınca anlaşılacaktır.

⁵² Bu vazifesinde iken Dârülfünûn binasının geçirdiği yangın tehlikesi (23 Temmuz 1911) esnasında kendisinin ve talebesinin gösterdiği büyük gayretten dolayı Maarif Nezareti tarafından şâyân-ı takdir ve tahsin görülmüştü (24 Temmuz 1911). Dârülfünûn'daki vazifesi için ayrıca bkz: Maarif Müdüriyetleriyle mekâtib-i âliye ve idadi ve Matbaa-i Âmire heyet-i idare ve mualliminin acilen vukubulan tensikatı," *Tanin*, Nu. 369 (29 Ağustos 1325), s. 3; *Salnâme- 1326*, s. 330; 1327, s. 355.

⁵³ İ. Hakkı, sadece bu derslerin tedrisi ile kifayet etmemiş, bunlara dair kitapların da ilk müellifi olmuştur. Kendisinden önceki felsefe müderrisi Emrullah Efendi'nin felsefeye dair ders notları "İlm-i Hikmet" ismiyle tefrika hâlinde kalmıştı: *Dârülfünûn ve Şuabatının Dürus-ı Âlîsi*, s. 183-184, 305-316, 389-392; *İlm-i Terbiye*, s. 209-214, 393-394.

⁵⁴ Medreselerin ıslahı hakkında geniş bilgi için: Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları," *DTCF Dergisi*, C. XXX, Sayı. 1-2 (Ocak 1979 - Haziran 1982), s. 59- 89; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983, s. 231 vd. Medreselerin ıslahı için ilk cemiyetin Konya'da kurulduğu hakkında: Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri1900-1924*, Konya, 1998, s. 495. Medreseler hakkında yapılmış en geniş ve derin araştırma olarak dikkati çekiyor.

⁵⁵ İstanbul medreseleri hakkında: *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000, 390 s. TTK Yayını.

⁵⁶ Nu. 1968 (4 Teşrinievvel 1330), s. 1. Teftiş talimatnâmesi için: H. Atay, *age.*, s. 283-284.

sınıflarında Felsefe ve Hilafiyat dersleriyle işe başladı. Kısa bir müddet sonra yapılan değişiklikle 2. 3. ve 4. sınıfların 1. şubelerinde bu derslerin müderrisi oldu (28.12.1914). 1. sınıf, 1. şubenin mualliminin istifası üzerine (8.4.1915) bu şubenin Felsefe dersi yine kendisine verilmişti.

Medrese-i Süleymaniye'nin⁵⁷ açılması (14.10.1915) üzerine Kelâm şubesinin felsefe-i İslamiye tarihi müderrisliği de ilâveten uhdesine verildi. Pek sarıh bir bilgi bulunmamakla beraber bu dersin, fasılasız bir şekilde, kendisi tarafından verildiğini kabul etmek gerekiyor. 15 Ağustos 1919'da ismi Hikmet-i İlâhiye'ye çevrilince meslekî unvanı Hikmet-i İlâhiye müderrisliği oldu ve 30 Eylül 1923 tarihine kadar bu vazifesi devam etti.⁵⁸

İ. Hakkı'nın birbirinden uzak görünen dersler verdiği açıktır. Bu meyanda yine medresede 10 Nisan 1917'den itibaren imtihanların sonuna kadar fahri olarak, Tarih-i Edebiyat dersleri vermiştir. Kendisine medresenin açılışında verilmiş olan Hikmet-i Teşri dersi 28 Ekim 1916'da kaldırılınca uhdesinde sadece felsefe müderrisliği kaldı.⁵⁹

Bu devrede İ. Hakkı'nın İstanbul'un ünlü idadilerinden Menbâü'l-İrfan'da da, son sınıfta, Felsefe dersleri (1916-1919) verdiğini ilâve etmek gerekir.⁶⁰ Diğer taraftan Medresetü'l-İrşad ve Vâizîn şubesinin Kelâm ve Tarih-i felsefe müderrisliği de, ilâveten, kendisine verilmişti (14 Ekim 1916).⁶¹

1 Eylül 1917'de Dârü'l-Hilafe Medreselerindeki müderrislikleri birleştirilerek Medrese-i Süleymaniye Felsefe-i İslamiye Tarihi müderrisliğine tayin edildikten bir müddet sonra 1918 senesi bahar ve yazında (1 Mart - 9 Ağustos) İbtidai Dâhil Medresesi müdürlüğü ve takiben Medrese-i Süleymaniye müdürlüğü ve buna ilâveten Felsefe-i İslâmiye müderrisliğinde (10 Ağustos-6 Ekim 1918) bulundu.

10. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Âzâlığı

İ. Hakkı, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi zamanında kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye âzâlığı⁶² zamanında da (6.10.1918-5.10.1922) derslerine devam etmişti. Ezcümle medresede Vâizîn şubesindeki Kelâm dersi yerine 2 Kasım 1918'den itibaren Tarih-i Edebiyat dersleri vermeye başladı. Medresetü'l-Mütehassısın'ın⁶³ Kelâm ve Tasavvuf ve Felsefe Şubesinde iki saat olarak verdiği Tarih-i Felsefe dersini 24 Ağustos 1919'dan itibaren dört saat olarak

⁵⁷ H. Atay (age., s. 263), medresenin derslere başladığı tarihi kaydetmemiştir. İ. Hakkı'nın sicil dosyasına (Nu. 230939) göre bu tarih 14 Ekim 1915'tir. Medreseler hakkında ayrıca bkz: "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi", *Tanin*, Nu. 2078 (22 Eylül 1330), s. 3; Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesiyle Taşra Medresesi Hakkında Nizamname", *Takvim-i Vekayi*, Nu. 3034 (19 Teşrinievvel 1333), s. 1-3. Nizamname 4 Teşrinievvel 1333 tarihlidir.

⁵⁸ Tahminimize göre felsefe kelimesinin uyandırdığı aksi tesirden dolayı Şeyhülislâm Mustafa Sabri zamanında dersin ismi bu şekilde değiştirilerek eski şekline dönüş yapıldı.

⁵⁹ Tarih-i İslâm dersinden sonra ilk defa Tarih-i Edebiyat dersi de vermiş oluyordu. Ancak bu sahada herhangi bir metin kaleme almamıştır.

⁶⁰ Sicil dosyası: Nu. 230939

⁶¹ M. Ergün, agm, s. 85-86. Daha sonra İbtida-i Dâhil Medresesi Müdür-i Umumiliğine tayini (9 Ağustos 1334) için: *Takvim-i Vekayi*, Nu. 3318 (14 Ağustos 1334), s. 1.

⁶² Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye Sivaslı Necip Efendi ile beraber tayini (9 Teşrinievvel 1334) için: *Takvim-i Vekayi*, Nu. 3368 (15 Teşrinievvel 1334), s. 3. Sadık Albayrak, İ. Hakkı'nın mezun olduğu mektebin ismini yanlış bir şekilde Dârü'l-Muallimin-i İlmiye olarak yazmaktadır: *Son Devrin İslâm Ulemâsi*, İstanbul, 1998, s. 184. Ayrıca bkz. O. Ergin, age., İstanbul, 1939, C. I, s. 239.

⁶³ Hakkında bilgi için: M. Ali Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul, 1927, s. 48; M. Ergün, agm, s. 88.

vermeye başlamışsa da önce (6.11.1919) iki; daha sonra da (15.12.1919) diğer iki saatinden ayrıldı.

İ. Hakkı'nın, neredeyse ismiyle beraber hatırlanan Tarih-i Felsefe-i İslâmiye dersini okutmağa zaman zaman ara vermek zorunda kaldığı muhakkaktır. Ancak bu hususta tam bir tespit yapma imkânı bulunmamaktadır. Bununla beraber Medrese-i Süleymaniye'de bu dersi okutması için 7 Mayıs 1919'da irade çıktığı bilinmektedir. İsmi daha sonra (15.8.1919) Hikmet-i İlâhiye'ye çevrilen bu dersi 30 Eylül 1923 tarihine kadar uhdesinde bulundurmıştır.

Ayrılışından beş sene yine Dârülfünûn'da Edebiyat Şubesinin Felsefe-i İslâmiye Tarihi müderrisliği ile dönen İ. Hakkı bir taraftan da, birinci devre İnas talebesinin mantık derslerine girmeye başladı (26 Nisan 1919). Bu arada Felsefe-i Arap ve Arap Tarih-i Edebiyatı derslerini de vekâleten okuttu (4.12.1920-29.11.1921).

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de reis vekilliğinde (6 Eylül-16 Ekim 1920) bulunan İ. Hakkı 5 Ekim 1922'de, bilinemeyen bir sebeble, âzâlıktan istifâ etmesinden iki sene sonra ise iki aya yakın bir müddetle (11 Şubat-1 Nisan 1924) bu heyetin reisliğinde bulundu.⁶⁴

11. Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Âzâlığı

İ. Hakkı'nın, 1892 senesinden beri İstanbul'da geçen talebelik ve meslek hayatının yegâne taşra fasılası Ankara'da Umur-ı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti⁶⁵bünyesinde kurulan Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti'nde çalıştığı iki senesidir.⁶⁶ İlmî çalışmalar yapan heyetteki azalığı esnasında Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerine de devam ettiği bilinmektedir.⁶⁷ Heyette âzâ (16.10.1922-10.2.1924), reis vekili (11 Şubat-4 Haziran 1924) ve reis sıfatıyla (5 Haziran-22 Kasım 1924) çalıştıktan sonra yine Dârülfünûn'a döndü.⁶⁸ Bu arada Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla (3 Mart 1924) medreseler kapatılmış; 24 Nisan 1924 tarihli talimatname ile Dârülfünûn yeniden teşkilatlandırılmıştı.⁶⁹

12. Dârülfünûn'da Müderrisliği

İslah-ı Medaris Nizamnâmesi (1 Ekim 1914) gereğince Medresetü'l-Mütehasssîn açılınca Dârülfünûn'un Ulûm-ı Şer'îye şubesi ilga edilmişti.⁷⁰ 1924'deki teşkilatlanmada Tıp, Hukuk ve Edebiyat fakültelerinin yanı sıra İlâhiyat Fakültesi de yeniden kurulmuştu.⁷¹ Ankara'daki

⁶⁴ Dârü'l-Hilâfe Süleymaniye Medresesi Felsefe-i İslâmiye Tarihi müderrisliğine tayini (7 Mayıs 1335) tayini için: *Takvim-i Vekayi*, Nu. 3549 (15 Mayıs 1335), s. 1. Daha sonra bu vazife Şemsettin (Günaltay) Beyin uhdesine verildi (5 Ağustos 1335) ve kendisi Hikmet-i Teşri (Hukuk Felsefesi) müderrisliğine naklolundu: *Takvim-i Vekayi*, Nu. 3620 (11 Ağustos 1335), s. 1. İ. Hakkı'nın bu devredeki vazifesi *Dârülfünûn-ı Osmanî Talebe Rehberi*'ne de (İstanbul, 1920, s. 47, 49) girmiştir. Yine bu rehberde göre (56) bu sırada "Süleymaniye'de, Vefa kurbunda, Şemsettin Molla Gürânî Mahallesinde, Yoğurtçuoğlu Sokağında, köşe başında 15 numarada" oturuyordu.

⁶⁵ Vekâlet hakkında: Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamlıktan Bugüne*, Köln, 1998, s. 52- 54.

⁶⁶ Heyet hakkında: M. Aksoy, *age.*, s. 54-58.

⁶⁷ Dosya nu. 230939.

⁶⁸ Önceki reisi Abdülaziz Çavuş'ti. Bu heyet tarafından neşredilen kitaplar için: M. Aksoy, *age.*, s. 57.

⁶⁹ Talimatnâmenin metni için: A. A. Aynî, *age.*, s. 58- 67; *Düstur-3*, Ankara, 1948, C. 5, s. 596-597.

⁷⁰ M.A. Aynî, *age.*, s. 48.

⁷¹ Yeniden açılışındaki müderris kadrosu için: M. A. Aynî, *age.*, s. 74. Bu devredeki dersleri ve programları için: *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi* - 1340-1341, İstanbul, 1341, s. 76, 107; *TalebeRehberi* 1928-1929, s. 7, 163, 225. Bu devrede artık (*age.*, 1340-1341, s. 82; 1928-1929, s. 168) Kadıköy'de Cevzlik'te, Şifa sokağında, 88 numaralı köşkünde oturuyordu.

vazifesinden ayrılan İ. Hakkı bir müddet (23 Kasım- 9 Aralık 1924) Edebiyat Fakültesi İslâm Felsefesi müderrisliğinde bulunduktan sonra İlahiyat ve Edebiyat fakültelerinde müderrislik yaptı. Bu andan emekliye ayrılıncaya kadar bulunduğu vazifeleri şöylece sıralamak mümkün olmaktadır. İlahiyat Fakültesinde Hadis ve tarihi dersi vekâleti (10.11.1924-30.4.1925), Tarih-i fıkıh dersi vekâleti (1.5.1925- 31.7.1926), Hadis ve tarihi müderrisliği (1.8.1926-25.1.1927), tarih-i fıkıh müderrisliği (26.1.1927- 31.5.1928), Tarih-i Din-i İslâm vekâleti (1.6.1928- 31.8.1931), Edebiyat Fakültesi İslâm Felsefesi müderrisliği (1.9.1931-30.9.1932), İlahiyat Fakültesi Fıkıh tarihi muallimliği (1.10.1932-31.7.1933). İ. Hakkı bu devrede fakülte meclisinin intihabı ve Dârülfünûn eminliğinin inhası üzerine İlahiyat Fakültesinin reisliğine de tayin edilmişti (26.4.1931). Bu devrede Dârülfünûn Divanında İlahiyat ve Edebiyat fakültelerinin tedris heyetinde de bulunuyordu.⁷²

İstanbul Dârülfünûnu 31 Mayıs'ta kapanıp 1 Temmuz 1933'de İstanbul Üniversitesi açıldığı zaman artık İlahiyat Fakültesi mevcut bulunmuyordu. İlahiyat Fakültesinin müderrislerinden Hüseyin Avni (Karamehmet), Halil Nimetullah (Öztürk) ve Baltacıoğlu İsmail Hakkı tasfiyeye uğramıştı. Fakültenin diğer hocaları ise Edebiyat Fakültesi bünyesinde bir bakıma fakültenin yerine kurulan İslâm Tedkikleri Enstitüsü çatısı altında toplanmışlardı. Doğrusunu söylemek gerekirse reform hareketi en az İlahiyat Fakültesini sarsmış, sadece üç hocayı tasfiye etmiş, ancak dini tedrisat talebesiz kalmıştı. İslâm Tedkikleri Enstitüsü'nde Şerefeddin Yaltkaya (İslam dini ve felsefesi), Mehmed Ali Aynî (İslam dini ve felsefesi), İzmirli İsmail Hakkı (Hadis tarihi), Şevket (Yunt, Tefsir tarihi), Yusuf Ziya (Yörükân, Türk dinleri ve mezhepleri tarihi), Hilmi Ömer (Budda, Umumî dinler tarihi), Kilisli Rifat (Bilge, Arapça) ve Abdülbaki (Baykara, Farsça) vazifede kalmışlardır.⁷³

Dârülfünûn'dan Üniversite'ye geçerken İlahiyat Fakültesi'nde olan İ. Hakkı'nın, Hadis tarihi Ord. Profesörü ünvanıyla İslâm Tedkikleri Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirildiği anlaşılıyor. Altmış beş yaş haddinden emekliliği gelmesi üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla (22.8.1934) vazifesi bir sene daha uzatılmış, 9 Eylül 1935'te vazifesinden ayrılmış ve 1 Ekim 1935 tarihinden itibaren cari olmak üzere emekliye ayrılmıştır.⁷⁴

13. Çalıştığı ilmî Heyetler

İ. Hakkı'nın meslek hayatı boyunca çalıştığı ilmî cemiyetler ve heyetler müstakil bir bahis olarak ortaya konulacak kadar çoktur. Bu gibi yerlere kendisi davet edilmiş veya seçilmiş, diğer meşguliyetlerinden dolayı faydalı olamadığı zaman ise istifa yolunu tercih etmiştir. Bu arada mühim bir husus ise bunları, zamanımızda bazı ilim adamlarının yaptığı gibi, şahsi herhangi bir arzusu için kullanma yoluna gitmemesidir. Bu gibi durumlarda sadece ilmini ve

⁷² Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Hadis ve Tarih-i hadis müderrisliğine tayini (7 Kanunievvel 1340) için: BCA, tasnif numarası: 030.11.1 - 8.32.14, 18. İlahiyat Fakültesi reisliğine inhası (26.4.1931) için: *Resmî Gazete*, Nu. 1801 (24 Mayıs 1931), s. 483.

⁷³ Müderrislerin ve muallimlerin 1932'deki ve Dârülfünûn'un kapatılmasından sonraki listesi için: Hamit Er, *İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1993, s. 28; Ali Arslan, *Dârülfünûn'dan Üniversiteye*, İstanbul, 1995, s. 340.

⁷⁴ Bakanlar Kurulu kararları için: BCA, nu. 030.18.1.2- 47.58.4- 59.86.20; Emekli Sandığı, Mülki Tasnif, dosya nu.70908.

mesaisini adeta sebil etmiştir; hep harbi olmuş ve hiçbir zaman hesabi davranmamıştır. Aksi yoruma yol açabilecek hiçbir davranışı bahis mevzuu değildir.

Darüşşafaka'da sadece müdürlük yapmakla kalmayan İ. Hakkı, bu müesseseyi yaşatmak için çalışan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin heyet-i tedrisi içinde bulunmuş, ancak Dârülfünûn'da müdürlük meşguliyetinin çokluğundan dolayı istifa etmek zorunda kalmıştı (12 Ağustos 1912).

Bu devrede âzâ olarak içinde bulunduğu en dikkate değer komisyonlardan biri de Maarif Nezareti'nde kurulmuştu. Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilip Mısır'da basılan *Tarih-i İslâmiyet* (1908, C. I, s. 334; C. II, s. 337-733) isimli kitabı matbuatta büyük münakaşalara sebep olmuş, Osmanlı ülkesine girişi yasaklanmıştı.⁷⁵ Bunun üzerine Maarif Nezareti tarafından bu kitaba karşı bir müdafaa yazılması ve Memalik-i Osmaniye'de terbiye-i ahlakiye esasları hakkında bir rapor tanzimi için kurulan (28 Şubat 1910) komisyona âzâ sıfatıyla dâhil edilmişti. Diğer âzâları hakkında bir bilgi bulunmayan komisyonun bir iş yapamadığı anlaşılıyor. Bu sebeple iki sene sonra (11 Nisan 1912) istifa etmiştir.⁷⁶

Dârülfünûn'daki müdürlük vazifesinden ayrıldıktan sonra yine Dârülfünûn bünyesinde olduğu anlaşılan Tedkik-i Kütüp Encümeni'nde (3.7.1913) ve Ulûm-ı Diniye ve Arabiye ve Ahlakiye Komisyonunda (27.9.1913) âzâ sıfatıyla bulunmuştu.⁷⁷ Bu arada Maarif Nezareti'ndeki Meclis-i Maarif âzâsından Hacı Zihni Efendi'nin irtilali üzerine yerine tayin edilmiştir (19.12.1913).⁷⁸

II. Meşrutiyet Devri'nde çok yaygınlaşan tekkelerin ıslahı ve tarikat hayatının ihyası düşüncesiyle kurulan cemiyetlerden Cemiyet-i Sufiye'nin azaları arasında İ. Hakkı'nın bulunması ilk anda şaşırtıcı olabilir. Bir müntesip sıfatıyla değil, bu hususta ıslahat zarureti inandığı için 5 Nisan 1911 (23 Mart 1327) tarihinde kurulan cemiyetin⁷⁹ içinde yer almış olduğunu kabul etmek makul görünüyor. Ancak cemiyetin diğer âzâlarından Şeyh Saffet (Yetkin) ile tasavvuf hakkındaki münakaşaları devrindeki tarikatlere pek sıcak bakmadığını açıkça göstermektedir. Cemiyetin nâşir-i efkârı *Ceride-i Sufiye*'de herhangi bir yazısına rastlanamaması da bu bakımdan dikkate değer görülebilir.⁸⁰

Devrin çok dikkate değer ilmî teşebbüslerinden biri de bilumum ilmî ıslahatın vaz'ı ve tashihi ve bilhassa Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesinin felsefe, hukuk ve diğer derslerinde mütedavil tâbiratın ve ıstilahatın tevhidî maksadıyla Şubat 1915'de Meşihat bünyesinde İstilahat-ı İlmiye Encümeninin kurulmasıydı. Encümen'de İ. Hakkı'dan başka Dr. Mustafa

⁷⁵ Bu kitap hakkındaki men-i idhâl kararları için: BOA- BEO, Dahiliye Gelen Evrak Defteri, nu. 75-3-24, sıra nu. 125. Kitap, Maarif Nezareti'nden aldığı görüş üzerine, Dahiliye tarafından yasaklanmıştır (25 Mart 1909). Neşredilmek üzere olan kitabın toplatılması hakkında: BOA-BEO, dosya nu. 264217. Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararı için: *Takvim-i Vekayi*, nu. 4559 (6 Şubat 1325), s. 2. Kitaba birçok reddiye yazılmıştır. İlk reddiyelerden biri için: Hayreddin, "Doktor Dozy'yi redd", *Beyanü'l-Hak*, Nu. 163 (4 Haziran 1328), s. 2874- 2876. Tefrika diğer sayılarda da devam ediyor. Bu hususta geniş bilgi için: İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarının Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'ine Yöneltilen Tenkitler," *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 3 (1999), s. 197- 213.

⁷⁶ Dosya Nu. 230939.

⁷⁷ Dosya Nu. 230939.

⁷⁸ *Takvim-i Vekayi*, Nu. 1685 (19 Kanunievvel 1329), s. 1.

⁷⁹ Cemiyet için: Mustafa Kara, "Cemiyet-i Sufiyye," TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 7, s. 335.

⁸⁰ Bu mecmua için: Mustafa Kara, *age.*, s. 40. Bu mecmuada İ. Hakkı'nın bir yazısına rastlayamadık.

Münif, Fuad Hulusi (Demirelli), Maruf er-Resafi, Hüseyin Avni (Karamehmet), Kemal Atıf (Kuyucak), Dr. Galip (Ataç), Selahaddin ve İzzet Beyler bulunuyordu. Reisliğine müttefikan İ. Hakkı'nın seçildiği Encümenin ne gibi bir faaliyette bulunduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.⁸¹

İlm-i Kelâm tedarisatında hâlihazırdaki ihtiyaçlara cevap verecek şekilde mükemmel bir eser vücuda getirmek üzere teşkil edilen Encümene memur edilmesine (23.11.1915) rağmen bir netice alınmamış ve İ. Hakkı bu sahada eseri *Yeni İlm-i Kelâm*'ı ancak 1923-1924'de (2 cilt) neşredebilmiştir.⁸²

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesinde tedarisatın ve diğer işlerin muntazam şekilde teftişini temin için en kıdemli müfettiş sıfatıyla kendi reisliği altında bir heyet kuruldu (23.11. 1916). Bu meyanda Medâris Müfettişliği Talimnâmesi gereğince 2 Kasım 1917 tarihine kadar Meclis-i Mesâlih-i Talebe müşavir âzâlığında bulundu.⁸³

Dârülfünûn Divanı'nın münhal bulunan olan âzâlığına Edebiyat Medresesi Meclis-i Müderrisîni tarafından iki seneliğine (28.8.1922) seçilen İ. Hakkı'nın Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de ve Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti'ndeki âzâ ve reisliklerini de bir kere daha hatırlamak gerekir.

İ. Hakkı'nın Türk Tarih Kurumu'nun muavin âzâsı ve Paris'teki Beynelmîl İlimler Akademi Türk grubu âzâsı olduğu da bu hususta eklenebilecek son bilgilerdir.⁸⁴

14. İlmî Rütbeleri ve Nişanları

İsmail Hakkı İzmirli'ye verilen rütbeler ve nişanlar bir bakıma, buna ihtiyaç olmamakla beraber, ilmî çalışmalarının tescili gibidir. Uhdesine tevcih buyurulan Mûsıla-ı Sahn Ruûsu müderrisliği (2.2.1898) daha sonra Beride-i Sahn derecesine yükseltilmiştir (19.9.1899). Mercan Mülkiye İdadisinde iken Üçüncü Rütbeden Mecidî (26.6.1901), Encümen-i Teftiş ve Muayene memuru iken Dördüncü Rütbeden Osmanî (20.7.1901) nişanlarına nail olan İ. Hakkı'nın, takdire değer mesaisinden dolayı 15 Nisan 1902'de rütbe-i ilmiyesi Mülkiye'ye tahvil edilerek Sâniye Sınıf-ı Sâni Rütbesi tevcih edilmiştir. Kendisine maârife yaptığı ifadesi çok zor hizmetlerinden ötürü önce (25.6.1918) ikinci, daha sonra da birinci (19.6.1922) rütbeden Maârif nişanları verilmesinin yanısıra Fransa tarafından da Akademi nişanı (5.9.1912) lââyık görülmüştü. Ancak kendisine verilen en büyük nişan ise herhâlde isminin doğduğu şehirle aynı anda hatırlanması olsa gerektir. Bir şehirle bu derece aynileşmiş ikinci bir âlim bulmak pek kolay değildir. Bu hususta son bir bilgi olarak Dârülfünûn'un, yâni Zeynep Hanım Konağı'nın geçirdiği bir yangın tehlikesi üzerine kendisinin ve talebelerinin

⁸¹ Encümen için: "Şuun", *Sebilürreşad*, Adet. 330 (26 Şubat 1330), s. 142. Heyetteki Selahattin, müderris Ahmed Selahattin; İzzet de, matematikçi Mehmed İzzet olmalı diye tahmin edilebilir.

⁸² Dosya Nu. 230939.

⁸³ M. Ergün, (agm, s. 87) ismini Meclis-i Mesâlik-i Talebe şeklinde veriyor. İsim, dosyada (230939) yazdığımız gibidir.

⁸⁴ "Prof. İzmirli Hakkı vefat etti," *Tasvir*, Sayı. 305 (2 Şubat 1946), s. 1, 3; *Türk Tarih Kurumu*(Haz. Fahri Çoker) isimli kitapta ismi geçmiyor.

yangının söndürülmesinde gösterdikleri gayret üzerine, ertesi gün, Maarif Nezareti tarafından şayan-ı takdir ve tahsin görüldüğü (24. 7. 1911) kaydedilmelidir.⁸⁵

15. İlmî Çalışmaları ve Çevresi

İ. Hakkı'nın yetmiş yedi senelik ömrü ilme yapılmış muhteşem bir seranattan başka bir şey değildir. Bütün bir ömrü, iptidai mektebine başladığı dört yaşından beri sadece öğrenmek, öğretmek; okumak ve yazmakla geçen ilmin bu büyük ve sebatkâr dervişinin anlaşılması ve anlatılması gerçekten de pek kolay değildir.

II. Meşrutiyet öncesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene gibi tam bir edebî ve ilmî çevre içinde bulunmasının İ. Hakkı'ya çok şey kazandırdığı muhakkaktır. Ancak diğer taraftan zaten tam okuma sevdalıydı. İlim yolunun kitaptan ve kütüphaneden geçtiğine çocuk yaşta inanmış ve bütün vaktini kitaplarının başında geçirmeye başlamıştı. “Kitap biriktiremiyorum; lazım olunca kütüphaneye gidiyorum. Zaten evde koyacak yer de yok” diyen ilimcilerden değil, gerçek âlimlerden biriydi.

Sahaplardan satın aldığı kitaplar her hafta küfe ile Vefa'da, Şemseddin Molla Gürani Mahallesi, Yoğurtçuoğlu Sokağındaki eve taşınır; kütüphane olarak kullanılan büyük odaya adeta kapanıp kalan İ. Hakkı'nın hayatının ayrılmaz parçası hâline gelirdi. Aile fertleri onun yüzünü ancak yemek zamanları görürdü.⁸⁶ Bu kitaplarla ortaya dört bin kitaplık kıymetli bir ihtisas kütüphanesi çıkmıştı. İşine gitmediği zamanlar kütüphanesinde tam bir vecd hâlinde çalışan İ. Hakkı, kütüphanesini Süleymaniye Kütüphanesine bağışladıktan sonra bu defa aynı intizamla kendi kitaplarının bulunduğu odaya devam etmiş ve müşkili olanlardan yardımını esirgememiştir. Kütüphaneye geldiği zaman kütüphanesinin anahtarını memurdan alır, kimseyi rahatsız etmek istemez ve kendisine imtiyazlı bir muamele gösterilmesini beklemezdi. Kütüphanede kalorifer tesisatının olmadığı o devirde en soğuk günlerde bile sırtında paltosu ve boyunbağı ile çalışır; çalıştığı yere mangal konulmasına şiddetle karşı çıkardı.⁸⁷

İ. Hakkı'nın daha önce çok geniş bir ilmî çevresi olmadığı söylenebilir. Mesai arkadaşları, meslektaşları ve talebeleri bu çevrenin hudutlarını teşkil etmiş olmalıdır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya çıkan hareketli bir matbuat ve neşriyat hayatı ve siyasi iklimin bu çevreye çok genişlettiği ve hatta İstanbul'un dışına, Anadolu'ya kadar taşırdığı anlaşılıyor. Mecmualarda neşredilen İzmirli İsmail Hakkı imzalı yazıları bir büyük alimin ve arifin mevcudiyetinin şahitleri gibi görülebilir.

Bu devrede siyasetle uğraştığına dair bir işaret görünmüyor. Ancak, meselâ Mehmed Âkif gibi, ilk Meşrutiyet günlerinin havası içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kaydolduğu daha doğru bir ifade ile, belki de kaydedildiği anlaşılıyor. Bu cümleden olarak Anadolu'ya, belki de ilk defa olarak “füyûz-ı gûnâ-gûn-ı Meşrutiyet'ten ve itilâf-ı anâsır mes'ele-i mutenâ

⁸⁵ Dosya Nu. 230939; *Tasvir*, agm, s. 3.

⁸⁶ C. İzmirli, agm, s. 2.

⁸⁷ Muzaffer Gökman, *Kitaplar Arasında 44 Yıl*(Haz. Remzi Kırık), İstanbul, 1977, s. 88- 89.

bahâsından bahs” eden mevize-i âliye itasında bulunmuş ve 1909 Ekiminde bu vesile ile Kayseri’ye ve Konya’ya gitmiştir.⁸⁸

Cemiyet’in Şehzadebaşı’ndaki İlmiye Kulübünde medrese talebelerinin fikri inkişaflarına hizmet için verilen konferanslara (1909) Musa Kâzım, Bursalı Mehmed Tahir ve Mehmed Âkif’in yanısıra İ. Hakkı da katılıyor ve bu şekilde ilk defa dersane ve kütüphanesinin dışındaki dünyaya giriyordu. Kıymetli bir mensubu olduğu bu yeni âlemi sevdiği bir gerçektir. Ancak bir başka gerçek ise bu yeni âlem mensuplarının da İzmirli’yi çok sevdiği, hürmet ettiği ve itibar gösterdiği.⁸⁹

Şehzadebaşı’nda M. Âkif Arap edebiyatının ünlü eserleri *Muallakat-ı Seb’a*, *Lâmiyetü’l-Acem* ve *Lâmiyetü’l-Arab*’ı okutuyor ve talebeye tercüme usûlünü gösteriyordu. İ. Hakkı’nın konferansları ise, bilhassa zamane ulemasının yaptığı gibi bir laf yığını değil; aksine genç ilim taliplerinin yollarını aydınlatan, onları o güne kadar beklediklerinin üzerinde uzun uzun düşünmeye zorlayan ve bir din âliminin vazifelerini bildiren bir irşad mahiyetindeydi.⁹⁰

“Üstadın sohbetleri de böyle idi. O söylemeğe başlayınca karşısındakiler susar ve dinlerlerdi. Onun hafıza kuvveti hayret verecek bir derecede idi. Bir meseleyi ele aldığı zaman onu ilmî metod dâhilinde tetkik ederek esas delillerine irca eder, onun hakkında verilecek müspet veya menfi hükmün ancak deliline nazaran olacağını söyler, sonra da “*Li-yehlike men heleke an beyyinetin ve yahyâ men hayye an beyyinetin*” derdi. Yani “*Tâ ki ölmek isteyen an-delîlin, aşîkar bir delile dayanarak ölsün, yaşamak isteyen de yine aşîkar bir delile dayanarak yaşasın.*” ayet-i kerimesini okur ve aşîkâr bir delile dayanmayan herhangi bir şeyin kabule şayan olmadığını da bu ayetin umumile istidlal ederdi”.⁹¹

Tam bir nezaket abidesi olan İzmirli’nin dinî meselelerde mesuliyetsiz ve bilgisiz kişilere karşı, edep hududları içinde, nasıl sertleştiği de ifade edilen taraflarından biridir. Balkan Harbini takip eden günlerde İstanbul’da türeyen ve hâlâ hakkında asgari seviyede bile bir bilgi bulunmayan Ubeydullah Efgani’yle mübarezesi hafızalardan silinmemiştir. A. H. Akseki’nin kaleminden hadisenin tasviri şöyledir⁹²:

“Balkan Harbini müteakip İstanbul’da Ubeydullah Efgani denilen bir müçtehit taslağı türemiş, bazı kimseler onun ağzından “ve Kavmin Cedid”⁹³ denilen bir hezeyannâme de neşretmişlerdi. Bu adam, kendisi ilmî konuşmak yapılmak üzere 16 Kanunievvel 1329’da⁹⁴ Sebilürreşad idarehanesine davet olundu. Heyet şu zatlardan müteşekkildi. Mehmed Âkif,

⁸⁸“İsmail Hakkı Bey,” *Tanin*, Nu. 457 (27 Teşrinisânî 1325), s. 3.

⁸⁹ Ahmet Hamdi Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı,” *Yeni Selâmet*, Sayı. 5-73 (9 Şubat 1949), s. 4; İttihat ve Terakki’nin Şehzadebaşı Kulübü çalışmaları için: İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994, s. 91-93.

⁹⁰ A. H. Akseki, agm, s. 4.

⁹¹ A. H. Akseki, agm, s. 4.

⁹² A. H. Akseki, agm, s. 5.

⁹³ Hâlâ şahsiyeti hakkında tam bir bilgi bulunamayan Ubeydullah Efgani’nin *Kavm-i Cedid* (İstanbul, 1331, 94 s. İkbâl Kütüphanesi) isimli eseri o zaman büyük tartışmalara sebep olmuş ve yasaklanması (4 Şubat 1914) cihetine gidilmişti (BOA-DH-EUM-EMN, Dosya nu.7, gömlek nu. 25). Kendisi ise Ali Rıza Paşa’nın sadâreti (1919-1920) zamanında İstanbul’da, Taşlıtarla’da Yunan çeteleri tarafından öldürülmüştü (A. Ragıp Akyavaş, *Tarih Meşheri*, Ankara, 2002, C. II, s. 315).

⁹⁴ Milâdî tarih olarak 29 Aralık 1913.

İzmirli İsmail Hakkı, Rasadhane Müdürü Fatin⁹⁵, Dârülfünûn müderrislerinden Şevket⁹⁶, sonra İstanbul müftisi olan Mehmed Fehmi⁹⁷.

Muhavere şöyle başladı:

İsmail Hakkı İzmirli: “Yazdığımız *Kavm-i Cedid* muhteviyatına mutekid misiniz, yoksa o kitabı sizin ağzınızdan, başkaları mı yazdı?”

Ubeydullah: “Tamamile mutekidim, öyledir.”

İ.H.İ.: “Öyle ise sözünüz yanlıştır. O, bir hezeyan mecmuasıdır.”

U.: “Ben âyetten, hadisten başka bir şey tanımam, sizin hocalarınızın sözünü dinlemem.”

İ.H.İ.: “Sen onları (âyet ve hadisi) de bilmezsin.”

U.: “Sen ne anlarsın? Sus. Bu sarıklı işidir. Fesliler böyle şeylere karışmaz.”

Bunun üzerine İsmail Hakkı İzmirli hiddetlenerek ayağa kalktı, hemen Fehmi Efendi’nin sarığını başına koydu ve...

“İşte fesimi çıkardım, sarıklı oldum... Yahu sen Kur’an’dan, sünnetten başka delil tanımaz mısın?”

U.: “Hayır tanımam.”

İ.H.İ.: “Kur’an’a nasıl itikat ediyorsun? Mücmel midir, muhkem midir, müteşabih midir? Bu babda mezhebin nedir? (Ona göre görüşelim).”

U.: “.....”

İ.H.İ.: “İşte sen Kur’an’dan da bir şey bilmiyorsun. Hadis’e nasıl itikad ediyorsun?.. Hangi kısmile amilsin? Sünnet-i şayia ile mi, ehadis-i müsne de ile mi, ehadis-i mürsele ile mi amel ediyorsun? Hadis-i zaif de delilin midir?”

Ubeydullah buna da cevap veremeyince sözü başka başka tarafa çevirdi ve:

“Siz kadere tabi oluyorsunuz. Asıl müslümanlar böyle itikat etmez.” dedi.

İ.H.İ.: “Evvela şunu sorayım: Müslümanlık Peygamberimizin haber verdiği gibi midir, yoksa bizim anladığımız gibi midir?”

U.: “Peygamberimizin haber verdiği gibidir.”

İ.H.İ.: “İşte doğru olarak söylediğiniz yegâne söz budur. Öyle ise şimdi tarihe müracaat edelim. Kader meselesi Peygamber asrında yoktu. En evvel ondan bahseden seksen tarihinde Basra’da katlolunan Ma’bed el-Cühenî idi. Gaylân-ı Dımışkî ona tabi oldu. Sonra kadere dalanlar çoğaldı. Vâsıl b. Atâ, Cehm b. Safvan da kaderden bahsettiler. Selef bunları reddetti. Acaba kader meselesinde bu zevattan hangisinin mezhebini kabul ediyorsun?”

⁹⁵ Hayatı için: Muammer Dizer, “Gökmen, Mehmet Fatin”, TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 142.

⁹⁶ Mustafa Şevket Yunt için: H. Er, *age.*, s. 197

⁹⁷ M. Fehmi (Ülgener) için: A. Çankaya, *age.*, s. C. 2, s. 1038- 1039.

U.: “.....”

İ.H.İ.: “Sen âyeti de bilmiyorsun, hadisi de bilmiyorsun, ilm-i kelâm, tarih-i ulûmu da bilmiyorsun. İlmî olarak bir sözün yoktur. Kitabın ve sözlerin hezeyandır...”⁹⁸

İ. Hakkı'nın II. Meşrutiyet Devri'nde ilmî bir mahfel olan *Sırat-ı Müstakîm* ve daha sonra yerini alan *Sebilürreşad* idarehanesinin mümtaz simalarından biri olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Esasen mecmuanın da muharrirlerinden biriydi. Daha önce gıyaben tanıdığı M. Âkif'le, Dârülfünûn'un Edebiye ve Diniye şubeleri müdürlüğü esnasında tanışmıştı. Edebiyat dersleri müderrisi olan Âkif'le dostluğu uzun yıllar devam etmişti. İltifatlarında cimri değil, çok adil olan M. Âkif, kendisi için her zaman “*İzmirli, Ulûm-ı İslâmiyenin her kısmında at oynatan bir âlim, bir muhakkiktir*”, derdi. Yine İzmirli'yi *Sebilürreşad* idarehanesine getiren de o olmuştu. İzmirli, idarehaneye geldiği zaman çok hürmet eder “*Buyurun Müfti'l-enam*” derdi. Mansurîzade Said ile Ziya Gökalp'ın *İslâm Mecmuası*'ndaki yazılarına verdiği cevaplar sadece İslâmî ilimlerdeki büyük kudretini göstermekle kalmamış, aynı zamanda isminin büyük itibar ve muhabbetle hâlelenmesi neticesini vermişti.¹⁰⁰ O, ilmi ve irfanı ile tanıyanlarını ve sevenlerini yetmiş yedi senelik ömründe bir defa bile hayal kırıklığına uğratmamıştı.

Sebilürreşad idarehanesi bir bakıma İzmirli'nin Meşrutiyet'in ilanından önce gittiği bilinen tek yer olan Direklerarası'ndaki İsmail Ağa'nın çayhanesine ortak olmuştu. Müdavimleri arasında, bir zaman tayini imkânı yoksa da, Seniyeddin (Başak)¹⁰¹, Ahmed Naim, Midhat Cemal (Kuntay), Ispartalı Hakkı¹⁰² ve M. Âkif'in de bulunduğu bilinmektedir.¹⁰³ Bu meyanda hemen bu gibi toplantıların siyasi kıyl ü kal değil gerçek bir ilim meclisleri olduğuna işaret etmek gerekir. Nitekim bunlara muntazaman devam ediyor ve kitap okuyup şerh ediyordu. I. Umumî Harbin ortalarına doğru devamlı toplanılan yerlerden biri Şeyh Ali Fakrî'nin Unkapanı'ndaki dergâhıydı. Bazı yüksek zatların hazır olduğu bu meclise devam edenler arasında Evkaf hukuk müşaviri Murad Bey'den başka Seniyeddin (Başak), Hasan Hüsnü (Erdem), Eşref Edip (Fergan) ve A. Hamdi (Akseki) de vardı. İ. Hakkı burada İbn Rüşd'ün dört mezhebe dair olan *Bidâyetü'l-Müçtehid*'ini okutuyor ve şerh ediyordu¹⁰⁴.

İ. Hakkı'nın çocuklarına hususî hocalık yaptığı Şerif Haydar Paşa'nın tanışma arzusu üzerine M. Âkif'i ne zaman Paşa'nın Çamlıca'daki köşküne götürdüğü bilinmemektedir. Ancak Şerif Haydar Paşa'nın yakın dostlarından biri olduğu gerçektir. Âkif de o andan itibaren Paşa'nın dostu, oğlu büyük müzisyen Şerif Muhiddin'in hem dostu ve hem de hayranı olmuştu. İki

⁹⁸ Çok yumuşak tabiatlı bir insan olan İ. Hakkı'nın kayıtlara geçen en hiddetli hâli bu konuşması olsa gerektir.

⁹⁹ Eşref Edip, *Mehmed Âkif*, İstanbul, 1357-1938, s. 19-20, 433.

¹⁰⁰ E. Edip, *age.*, s. 20.

¹⁰¹ Seniyeddin Başak (1878- 1963) için: Bedi N. Şehsüvaroğlu, *Göztepe*, İstanbul, 1969, s. 95-96.

¹⁰² Ispartalı Hakkı'nın hayatı için: Ali Birinci, “Ispartalı Hakkı Bey”, *Türk Yurdu*, Sayı. 162-163 (Şubat-Mart 2001), s. 72-78.

¹⁰³ E. Edip, *age.*, s. 175-176, 242.

¹⁰⁴ Ali Fakrî (1845-1929), Unkapanı'nda Seyyid Ahmed el- Buharî Tekkesi'nin şeyhi ve Seniyeddin (Başak) beyin babasıydı. Hayatı için: Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, İstanbul, 2006, C. 2, s. 105-112.

dost Paşa'nın daveti üzerine Harbin son zamanlarında Lübnan'a, Aliye'ye gitmişler ve bir ay kadar kalmışlardı.¹⁰⁵

Ankara'da Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Encümeni kurulduğu zaman Âkif'in ilk hatırına gelen isim İ. Hakkı olmuş, onu heyete dâhil ettirdikten başka Ankara'ya gelen dostunu Çankırı Kapısı'nda heyecanla ve hasretle karşılamaya koşmuştu.¹⁰⁶

Kısaca söylemek gerekirse İzmirli'nin, yüksek ilmi ve faziletiyle mütenasip güzide dostlarından ve talebelerinden teşekkül etmiş bir çevresi vardı ve bulunduğu her meclisin gittikçe daha çok parlayan yıldızıydı. İlmi ve irfanıyla takdir görüyor; istidadı olanları takdir ve teşvikten bir an bile geri durmuyordu.¹⁰⁷

16. Hocalığı ve Talebeleri

İ. Hakkı'nın Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın isteği üzerine bir taraftan Paşa'nın çocuklarına hususi muallimlik yaparken diğer taraftan da belli başlı idadilerde ve yüksek mekteplerle medreselerde sadece ders vermesi bile, -eserleri bir an için yazılmamış kabul edilse dahi kendisini Türk Maarif Tarihine altın harflerle geçirebilir. Kendisini çok iyi yetiştirmiş olan İzmirli'nin "Sınıfında ders takrir etmesi, cidden görülecek bir şeydi. Sözleri, tavır ve hareketi, simasındaki ve gözlerindeki canlılık en hareketsiz insanların dahi gözünü açar ve hepsini bütün varlıklarıyla takrirlerini dinlemeğe mecbur ederdi. Kıymetsiz bir masal dahi nakletse onu bir hakikat gibi anlatırdı. Biz o saatlerin nasıl geçtiğini bilmez ve daha da devam etmesini beklerdik. O, bize sadece kitap okutmaz, fikir verirdi. Hergün onun dersinden yeni yeni fikirlerle dönüyor ve bu derslerden maksadın, muayyen bir kitabı okumak ve ezberlemek olmadığını anlıyorduk."¹⁰⁸

İzmirli gerçekten hocalık için yaratılmış bir insandı. Her şeyden önce çok çalışkan ve öğrenme ve öğretmeyi bir hayat tarzı olarak benimsemiş bir insandı. Fenâfi'l-ilm mertebesine ulaşmış nadir insanlardan biriydi. Yaşadığı müddet içinde Türkiye'de ilmin en ön safta bulunan kıymetli temsilcilerinden biriydi. Kuvvetli bir hafızasından bahsedilirse de bu hazineyi doldurmak için gece-gündüz kitabın iki kapağı arasında ömrünü geçirdiğini de hatırlamak gerekir. Bir âlimin doğum ve ölüm senelerini tereddütsüz söyleyebilmesi, kendisine sorulan sualler için kitapların baba ve fasıllarına işaret etmesinin ardında ürkücü ve zahmetli bir fasılasız mesaisi bulunmaktadır.¹⁰⁹ O, sadece ilmiyle değil, aynı zamanda cazip şahsiyetiyle de talebelerinin hafızasında ve şahsiyetlerinde silinmez izler bırakmıştır. Derslerini anlatırken bütün benliği harekete geçer, heyecan ihtirasla dolar ve taşar, zikirdeki bir derviş misali vecde gelirdi. Zaten ilmin, vuslatı düşünemeyen, bir âşıkıydı.¹¹⁰

¹⁰⁵ E. Edip, *age.*, s. 47; Mithat Cemal (Kuntay), *Mehmet Akif*, İstanbul, 1939, s. 201; M. Emin Erişirgil, *Mehmet Akif*, İstanbul, 1956, s. 73.

¹⁰⁶ M. Cemal, *age.*, s. 133-134.

¹⁰⁷ A.H. Akseki, *agm-2*, s. 7, 11.

¹⁰⁸ A.H. Akseki, *agm-1*, s. 4; Başka bir talebesinin ifadesi için: Abdüllâtîf Nevzat (ayas), "Muahede-i Peygamberi", *Meram*, Nu. 8 (8 Kânunievvel 1324), s. 252.

¹⁰⁹ Ömer Rıza Doğrul, "İzmirli İsmail Hakkı", *Yeni Selâmet*, Sayı. 4-72 (2 Şubat 1949), s. 2; A. H. Akseki, *agm-1*, s. 4; V. Ertan, *agm.*, s. 15.

¹¹⁰ C. İzmirli, *age.*, s. 9; A. Nevzat Ayas, "İsmail Hakkı İzmirli", *Ulus* (10 Mart 1946), s. 5.

İzmirli'nin talebelerinden bazılarının isimleri şöylece sıralanabilir: Abdüllâtif Nevzad Ayas¹¹¹, M. Zekai Konrapa, A. Hamdi Akseki, Hasan Ali Yücel, Reşat Şemsettin Sirer, Sadri Ethem Ertem, M. Emin Erişirgil, Yusuf Ziya Yörükân, Ragıp Hulûsî Özdem, Süleyman Sami Kepenek, Halil Nimetullah Öztürk, Av. Kadri Aytaman, talebe müfettişi Osman Horasanlı, İstanbul Erkek Lisesi Müdürü Celal Ferdi, Kadıköy Kız Lisesi Müdürü Cafer Artaç, Pertevniyal Lisesi Müdürü Rafet Tok, felsefe öğretmeni Zekeriya (?), Nezahat (Tanç Arkun)¹¹², Faika İsameddin Onan, M. Celaleddin Ökten (Celal Hoca), Murat Uraz, Konservatuar Müdürü Tevfik Ararat, Kız Lisesi Müdüresi İffet Cin¹¹³.

İ. Hakkı'nın hususi hocalığını yaptığı talebeleri arasında Şerif Haydar Paşa'nın oğulları Muhiddin (Targan) ve Abdülmecid de bulunuyor. Paşa'nın Çamlıca'daki köşküne her hafta muntazaman gidiyordu.

17. İzmirli İsmail Hakkı Kütüphanesi

İ. Hakkı için okumak, okudukları üzerinde düşünmek ve muhakemede bulunduktan sonra yazmaktı. İslami ilimlere, mantık ve felsefeye dair Türkçe, Arapça ve Fransızca neşriyatı dikkatle ve hassasiyetle takip etmiş, bu mevzulara dair tam bir ihtisas kütüphanesine sahip olmuştu. Miktarı artık evine sığmayacak kadar çoğalan kitaplarına hem rahat bir mekân bulmak maksadıyla ve hem de bir kitap meraklısının veya âşıkının hayatta asla yapmayacağı bir şeyi yaparak okuyucuların hizmetine vermek için vakfetti. Tek arzusu kütüphanesinin ismine kaydedilmesi, hâfiz kütüplüğün ve tevliyetin kayd-ı hayat şartıyla kendisinde kalması idi. Bu şartlar Evkaf Nezareti tarafından kabul edildi (30.7.1921). Süleymaniye Kütüphanesi'nde cami in kapısına nazır olan daire tahsisi ve gerekli dolapların yapılıp hazırlanması, kitapların nakli, defterlerin tanzimi ve masrafların Evkaf hazinesinden tediyesi kararı verildi (1.8.1921)¹¹⁴. Kütüphane hâlen iki ayrı odada, dolaplar içinde muhafaza edilmektedir. 275 yazma, 4110 basma kitaptan teşekkül eden kütüphane¹¹⁵ daha sonra oğlu Celaleddin İzmirli'nin kattığı kitaplarla da daha zenginleşmiş ve sayısı 4590'a ulaşmıştır. Kitapların tasnif ve tahririne de o zaman (1922) Mebânî-i Hayriye müdürü olan Esad Serezli tarafından yine Celaleddin Bey memur edilmiş, vakfiyesi de Esad Serezli tarafından yazılmış ve böylece İzmirli İsmail Hakkı Kütüphanesi kurulmuştu.¹¹⁶ Kütüphane günümüzde de okuyucuların hizmetindedir ve bilhassa İzmirli İ. Hakkı'nın basılmamış eserlerinin yegâne yazma nüshalarını ihtiva etmesi bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Tabii çığır açan bir ilim

¹¹¹ İ. H. İzmirli, neşredemediği eserlerini çok sevdiği bu talebesine tevdi etmiş ise de A. Nevzat'ın bu hususta bir icraatı olmamıştır. Bu bilgi için: E. Edip, "Rahmetli Üstâd İsmail Hakkı İzmirli," *Türk-İslâm Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 63-64 (1946), s. 3.

¹¹² Bu isimler için: C. İzmirli, *age.*, s. 8; M. Zekai Konrapa'nın Mercan İdadisi'ndeki diğer hocaları, yâni İ. H. İzmirli'nin mesai arkadaşları için: M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu, 1960, s. 598.

¹¹³ Amcasının kızı İsmet Kür'den öğrendiğimize göre İffet Cin, Avnullah el-Kâzîmî'nin biraderi Süleyman Tevfik'in (Öz zorluoğlu) kızıdır.

¹¹⁴ İzmirli İsmail Hakkı Kitaplığı vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi - İsmail Hakkı bölümü, nu. 4210'da bulunmaktadır. 207 sayfalık metinde kitap isimleri kaydedilmiştir.

¹¹⁵ M. Gökman, *age.*, s. 88-89.

¹¹⁶ C. İzmirli, *age.*, s. 31-32; C. İzmirli, 1951, 54, dn. 3. Kitap sayısı, Celaleddin Bey'in verdikleriyle beraber, 4590'a ulaşmıştır. Ayrıca bkz. Tahir Harimî Balıoğlu, *Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir, 1931, s. 503.

adamının temel bilgi kaynaklarının ne olduğunu göstermesi bakımından da ayrıca dikkate değer olduğu açıktır.

18. İ. Hakkı'nın Yazıları

Birçok edip ve âlim gibi, İ. Hakkı'nın da, II. Meşrutiyet'in matbuat havası içinde ve fikir hareketliliği ikliminde yazı yazmaya başladığı söylenebilir. Vakıa kitap şeklindeki ilk eserini Meşrutiyet'in ilânından (24 Temmuz 1908) çok önce neşretmiş ise de mecmua ve gazetelerde yazı yazdığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Gazetelerde yazı neşretmek gibi çok yaygınlaşmış olan bir hevese kapıldığına dair bir işaret de yoktur. Hatta yazma hâlinde kalmış eserlerinin çokluğuna bakılırsa eser neşretme hususunda da bir ısrarı da bahis mevzuu değildir. Ancak bütün ömrü boyunca okumuş ve yazmıştır.

Meşrutiyet'in ilânından sonra, şimdiye kadar farkına varılmadığını zannettiğimiz, ilk yazıları devrin pek dikkati çekmeyen haftalık mecmualarından *Meram*'da neşredilmiştir.¹¹⁷ On sayıdan ibaret mecmuanın bütün sayılarında, bazen aynı sayıda iki adet olmak üzere, yazıları basılmıştır.¹¹⁸ Bu yazıları üç serlevhaya sahiptir:

1. “Ehl-i İslam ve Felsefe”

Nu. 1 (30 Teşrinisânî 1324) s. 7-9; 2 (6 Teşrinisânî 1324) s. 37-39; 3 (20 Teşrinisânî 1324) s. 68-69; 4 (27 Teşrinisânî 1324) s. 99-101; 5 (11 Kânunievvel 1324) s. 135-138; 6 (18 Kânunievvel 1324) s. 164-167; 7 (1 Kânunisânî 1324) s. 207-209; 8 (8 Kânunisânî 1324) s. 238-240. Mabadi var kaydına rağmen bu yarısı tamamlanmamıştır.

2. “Siyaset-i Şer’iye”

Nu. 6 (18 Kânunievvel 1324) s. 161-164; 7 (1 Kânunisânî 1324) s. 193-203; 8 (8 Kânunisânî 1324) s. 225-234; 9 (15 Kânunisânî 1324) s. 257-262; 10 (29 Kânunisânî 1324) s. 289-293).

3. “Felsefe dersleri”

Nu. 9 (15 Kânunisânî 1324) s. 266- 268; 10 (29 Kânunisânî 1324) s. 296-298.

Meram'dan sonra *Sirât-ı Müstakîm*¹¹⁹ ve devamı *Sebilürreşad*'da yazı yazan İ. Hakkı, bilhassa bu son mecmuadaki yazılarıyla ismini duyurmuştur.¹²⁰ Bu bakımdan en çok yazı yazan birkaç yazarından biri olduğu *Sebilürreşad*'ın İzmirli'nin yazı hayatında hususi bir yeri ve değeri vardır. Bu kadar çok yazı yazdığı ikinci bir mecmua veya gazete yoktur. Çok yazı

¹¹⁷ *Meram* 'daki yazıları daha önce herhangi bir yerde bahis mevzuu edilmemiş ve değerlendirilmemiştir.

¹¹⁸ Bu mecmuanın sahibi ve sermuahhiri Refet Avni (Aras) ve müdürü ise Ali Selahattin (Yığıtoğlu) Beylerdi. Refet Avni için: A. Çankaya, *age.*, C. III, s. 1022; Ali Selahattin için: Fevziye Abdullah Tansel, “Ali Selahattin Yığıtoğlu”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara, 1977, C. III, s. 265-282.

¹¹⁹ B. A. Çetinkaya (*age.*, s. 61) “Ancak İsmail Kara, İzmirli'nin *Sirât-ı Müstakîm*'de makaleleri bulunduğunu zikrediyorsa da düşünürümüzün bu mecmuada hiçbir makalesine rastlayamadık.” demektedir. İzmirli'nin bu mecmuada yazıları olduğu bilinen bir gerçektir: Abdullah Ceyhan, *Sirât-ıMüstakim ve SebilürreşadMecmuaları Fihristi*, Ankara, 1991, s. 113.

¹²⁰ Bu yazılarının bir listesi için: A. Ceyhan, *age.*, s. 395-398; Bu hüküm için: Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul, 1975, s. 127- 128; Yazılarından bir seçme için: İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1997, s. 142- 200.

yazdığı ikinci bir mecmua ise Meşihat tarafından neşredilen *Ceride-i İlmiye*'dir. Burada neşrettiği yazıların künyeleri şöylece sıralanabilir:

1. “Hikmet-i Teşrî veya Mehâsin-i Şerâî”
Aded 41 (Rebiülevvel 1337) s. 1215-1218; 42 (Rebiülâhîr 1337) s. 1235-1240; 43 (Cemaziyelulâ 1337) s. 1280-1282; 44 (Cemaziyeluhîrâ 1337) s. 1303-1321; 47 (Şevval 1337) s. 1452-1459; 48 (Zilkade 1337) s. 1491-1497; 49 (Muharrem 1338) s. 1561-1566; 50 (Safer 1338) s. 1588-1590; 61 (10 Ramazan 1338) s. 1944-1948.
2. “Devlet-i İslâmiye'nin binası”,
Aded 42 (Rebiülâhîr 1337) s. 1240-1247.
3. “Devlet-i İslamiyenin takip ettiği tarik”,
45 (Receb 1337) s. 1380-1384.
4. “Orucun ve Ramazanın faziletleri”,
46 (Ramazan 1337) s. 1407-1410.
5. “Hüccetü'l-İslam Ebu Hamid Mehmed b. Mehmed b. Mehmed et-Tüsî el-Gazâlî”
51 (Rebiülevvel 1338) s. 1629-1633; 52 (Rebiülâhîr 1338) s. 1664-1667; 53 (Cemaziyelulâ 1338), s. 1690-1692; 54 (30 Cemaziyelulâ 1338) s. 1724-1729; 55 (29 Şubat 1336) s. 1755-1760; 56 (15 Mart 1336) s. 1784-1796; 57 (31 Mart 1336) s. 1821-1832; 58 (Gurre-i Şaban 1338) s. 1854-1858; 59 (15 Şaban 1338) s. 1885-1892; 60 (Gurre-i Ramazan 1338) s. 1911-1916; 61 (10 Ramazan 1338) s. 1951-1958; 62 (Zilhicce 1338) s. 1975-1981; 63 (Muharrem 1339) s. 2007-2016; 64 (Rebiülevvel1339) s. 2041-2046; 65 (Rebiülâhîr 1339) s. 2077-2082; 66 (Cemaziyeluhîrâ 1339) s. 2100-2106; 67 (Şevval 1339) s. 2137-2143; 68 (Zilhicce 1339) s. 2176-2180; 69 (Safer 1340) s. 2208-2214; 70 (Rebiülevvel 1340) s. 2255-2258; 72 (Cemaziyeluhîrâ 1340) s. 2334-2347; 74-75 (Ramazan-Şevval 1340) s. 2437-2443; 76-77 (Zilkade-Zilhicce 1340) s. 2501-2519; 78-79 (Muharrem-Safer 1341) s. 2571-2578.
6. “Din-i İslâm”
Aded 63 (Muharrem 1339) s. 2022-2024; 64 (Rebiülevvel 1339) s. 2055-2060; 65 (Rebiülâhîr 1339) s. 2088-2092; 66 (Cemaziyeluhîrâ 1339) s. 2113-2118; 67 (Şevval 1339) s. 2144-2155; 68 (Zilhicce 1339) s. 2184-2185; 69 (Safer 1330) s. 2225-2234; 70 (Rebiülevvel 1340) s. 2263-2265; 71 (Rebiülâhîr 1340) s. 2296-2300; 73 (Receb 1340) s. 2396-2405.

İ. Hakkı'nın *Sebilürreşad*'dan sonra en çok yazı yazdığı mecmualardan olan *Ceride-i İlmiye*'deki “Hikmet-i Teşrî ve Mehâsin-i Şerâî”, “Din-i İslam” ve “Gazâlî” hakkındaki yazılarının her biri kitap hacmindeki araştırmalarıdır ve diğer yazıları gibi bunların da, tabii aslı metinleriyle, kitap hâlinde basılmaları gerekmektedir.¹²¹

¹²¹ İ. Hakkı İzmirli üzerinden doktora yapanlar (S. Hizmetli, B. A. Çetinkaya) yazılarının tam bir listesini vermek gibi bir niyet ve gayret içinde olmamıştır. Biz de gazeteleri taramadık. İ. Hakkı'nın bütün eserlerinin tespit edilmesi ayrı bir çalışmaya muhtaçtır ve kendisinin daha iyi tanınması için bu işin yapılması gereklidir.

İ. Hakkı, Şeyh Saffet’le tasavvuf hakkında *Ceride-i Sufiye* idarehanesinde başladığı sözlü münakaşaya *Mihrab*’da yazılı bir şekilde devam etmiştir.¹²²

1. “Mutasavvife sözleri mi tasavvufun zaferleri mi? Sayı. 23 (1 Teşrinisânî) s. 817-824; Sayı. 24 (1 Kânunievvel) s. 873-880

Bu yazılara Şeyh Saffet’in son cevabı: “Tasavvuf daima muzafferdir”, Sayı. 26 (1 Şubat 1341) s. 71-76.

İ. Hakkı’nın son yazısı ise şudur: “Hakikî tasavvuf mansur, mustasvife tasavvufu makhurdur”, Sayı. 27 (1 Mart 1341) s. 127-130.

Tahir Mevlevî tarafından neşredilen *Mahfel*’de İ. Hakkı’nın basılan makaleleri “Resm-i Mushaf-ı Osmanî meselesi” hakkındadır. Kur’an’ın imlâsı hakkındaki bu yazısı dört tefrikadan ibarettir (sayı 24, Şevval 1340, s. 214-216); 25 (Zilkade 1340) s. 4-8; 26 (Zilhicce 1340) s. 22-29; 27 (Muharrem 1341) s. 45-49.

Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası’ndaki yazıları iki başlık altındadır ve bunlardan bilhassa ikincisi kitap hacmindedir:

1. “İslâm İçtimaiyatı”

Sene 2, Sayı. 3 (Temmuz 1338) s. 177-187; sayı 5 (Teşrinisânî 1338) s. 361-384.

2. “İki Türk filozofu”

Bu başlık altındaki yazısı Farabî hakkındadır ve çok zengin mehazlara dayanmaktadır.

4.sene, Sayı. 5 (Teşrinisânî-Kanunievvel 1925) s. 268-304;

5. sene, Sayı. 3-4 (Kânunisânî-Mart 1926) s. 234-277;

5. sene, Sayı. 6 (Temmuz-Ağustos 1927) s. 660-698;

6. cilt, Sayı. 2 (Haziran 1928) s. 255-278;

6.cilt, Sayı. 4 (Teşrinievvel 1928) s. 508- 559 (İhvanü’s-Safa Risâleleri).

İ. Hakkı’nın en kıymetli ve olgun yazılarını yazdığı neşir organı *Dârülfünûn İlahîyat Fakültesi Mecmuası* olmuştur.¹²³Bu mecmuadaki yazıları şöylece sıralanabilir:

1. “Şeyhü’l-Etubbâ Ebû Bekir b. Zekeriya er-Râzi”, Sene.1, Sayı.1(1926), s. 151-165.

2. “Dürzî Mezhebi”, Sene.1, Sayı. 2 (1926), s. 26-99, Sayı. 3 (1926), s. 177-234.

3. “İbn Yunus ve İbn Heysem”, Sene.1, Sayı. 4 (1926), s. 45-73.

4. “Ebû Bekir Bâkılânî”, Sene. 2, Sayı. 5-6 (1927), s. 137-172.

5. “Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhidî”, Sene.2, Sayı. 7 (1928), s. 103-136.

6. “İmâmü’l-Haremeyn Ebu’l-Meâlî b. el-Cüveynî”, Sene.2. Sayı. 9 (1928), s. 1-33.

¹²² Bu yazılarına daha sonra *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehadis*(İ. Hakkı Kitapları, Nu. 9435 - 1035) isimli kitabını ekleyerek *Mustasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi* isimli kitabını telif etmiştir (İsmail Kara).

¹²³ *Dârülfünûn İlahîyat Fakültesi Mecmuası*’ndaki yazılarının bir listesi için: H. Er, *age.*, s. 165-166.

7. “Ebû Ali Miskeveyh”, Sene.3, Sayı. 10 (1928), s. 17-33.
8. “Ebu Ali Miskeveyh’in Felsefesi, Eserleri”, Sene.3; Sayı. 14 (1939), s. 28- 45; Sayı. 15, s. 22-44; Sayı. 16, s. 20-45; Sayı.17, s. 9-24.
9. “İslâm’da Felsefe Cereyanları”, Sene. 5, Sayı. 18 (1931), 68-80; Sayı. 19, s. 17-32; Sayı. 20, s. 43-56; Sayı. 21, s. 17-35; Sayı. 22 (1932), s. 27-50; Sayı. 23, s. 20- 38; Sayı. 24, s. 1-17; Sene.6,Sayı.25 (1933), s. 56-64.

İ. Hakkı’nın yazı hayatında Eşref Edib tarafından forma hâlinde 1941’de çıkarılmaya başlanan ve ancak ikinci cildi yarıda kalan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*’nin çok hususî bir yeri vardır. Gerçekten de bu Ansiklopedi İ. Hakkı’nın son senelerini de çok verimli bir şekilde geçirmesine ve son eserlerini vermesine bir vesile olmuştur ve bu bakımdan mühimdir.¹²⁴ Bu Ansiklopedi, yazılarını neşrettiği son me haz olmuştur. Son gününe kadar yazmağa devam ettiği maddelerin listesi şudur:

1. “İslâm İlimleri”, s. 17-28; 2. “Âbâ-i Nasraniye”, s. 42-43; 3. “Âbâ-i ulviye”, s. 43; 4. “Âbân”, s. 44; 5. “Âbid”, s. 45-46; 6. “Âbir”, s. 47-48; 7. “Âb-ı hayat”, s. 48-49; 8. “Âcil”, s. 53; 9. “Âdâb”, s. 59-61; 10. “Adâd”, s. 67-68; 11. “Adâd-ı ilahiye”, s. 74; 12. “Âdem”, s. 95-96; 13. “Âde”, s. 101; 14. “Âdi”, s. 106-107; 15. “Âfiye”, s. 114; 16. “Din”, s. 166-170; 17. “Âkil, usûl-i fıkıh”, s. 236-237; 18. “A’lâ”, s. 259; 19. “Âlem”, s. 261-270; 20. “Âlem”, s. 279; 21. “Âlet”, s. 279-281; 22. “Âli”, s. 289-293; 23. “Alim- kelâm”, s. 325; 24. “Âlim”, s. 325-326; 25. “Alim-kelam”, s. 327-329; 26. “Âmentü”, s. 371-372; 27. “Ames”, s.372-373; 28. “Âmidî”, s. 379-384; 29. “Âmir, ilmi hayatı”, s. 421-422; 30. “Âmiri”, s. 424-425; 31. “Âr, kelam”, s. 454-455; 32. “A’raz, kelam”, s. 471-472; 33. “Ârif”, s. 473-483; 34. “Ârıza, fıkıh”, s. 528-529; 35. “Âsar”, s. 538-539; 36. “Âsiye, kelam”, s. 551; 37. “Âsım”, s. 581-583; 38. “Âteş, din ilmi”, s. 624-629; 39. “Âteş-i Nemrud”, s. 634; 40. “Âyan, kelam ve felsefe”, s. 650-651; 41. “Âyet, Âyetlerin nüzülü”, s. 664-668; 42. “Âyet, tasavvuf”, s. 668-669; 43. “Âyet, mezheb”, s. 669; 44. “Âzer”, s. 701; 45. “Âdât”, s. 778-779; 46. “Âfife”, s. 780. Ansiklopedinin yarım kalan ikinci cildinde bulunan maddeleri şunlardır. 47. “Abbas Bahai” (Ömer Rıza ile), s. 82-85; 48. “Abdest, usûl-i fıkıh”, s. 198-201; 49. “Abdullah”, s. 243-245.

İ. Hakkı, son kalem tartışmalarından ilkinin, bu ansiklopediye karşı yönelttiği tenkidlerinden dolayı, Ahmet Ateş’e karşı yapmıştı.¹²⁵ Ahmet Ateş’in yazılarına üç yazı ile cevap veren İ. Hakkı asıl son büyük tartışmasını Peyami Safa ile yapmıştır. P. Safa’nın¹²⁶ usta ve kıvrak kalemi karşısında Şark ve Garp felsefesine dair derin ve geniş bilgisinin imkânlarıyla

¹²⁴ Buna Ömer Rıza Doğrul tarafından işaret edilmiştir: “Büyük Üstâd İsmail Hakkı İzmirli”, *Cumhuriyet*, Nu. 7709 (3 Şubat 1946), s. 3’ten naklen *İslâm- Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 63-64 (1946), s. 3- 4.

¹²⁵ Ahmet Ateş, “İslâm-Türk Ansiklopedisi”, *Tasvirî Efkâr*, Nu. 4689 - 333 (23 Nisan 1941), s. 3; Nu. 4690 - 334 (24 Nisan 1941), s. 3; Nu. 3751 - 395 (7 Temmuz 1941), s. 5; Bu yazılara İzmirli’nin verdiği cevaplar için: “İsmail Hakkı İzmirli’nin Ahmet Ateş’e Cevabı”, *Tasvirî Efkâr*, Nu. 4784 - 428 (13 Ağustos 1941), s. 2; Nu. 4786 - 430 (15 Ağustos 1941), s. 2; Nu. 4787 - 431 (16 Ağustos 1941), s. 4. İzmirli’nin bu cevapları *İslâm- Türk Ansiklopedisi Mecmuası* tarafından da basılmıştır: Nu. 14 (30 Mayıs 1941), s. 1-4; Nu. 17 (1 Ağustos 1941), s. 4- 8.

¹²⁶ “Prof. İsmail Hakkı İzmirli’ye cevap,” *Tasvirî Efkâr*, Nu. 5445-1090 (10 Temmuz 1943); s. 2; Nu. 5488- 1131 (20 Ağustos 1943), s. 2.

üstâdâne ve serinkanlı cevaplarını, bir dizi hâlinde, yazmıştır.¹²⁷ P. Safa'nın *Çınaraltı*'nda başlattığı tartışma *Tasvir-i Efkar* sayfalarında sona ermişti.¹²⁸

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin mecmua kısmı olan *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nda bazı yazıları basıldı, gazetelerdeki yazılarından iktibaslar yapıldı.¹²⁹ Bunların listesi şöyle verilebilir:

1. “Tenkid değil, tahrif”, Nu. 14 (30 Mayıs 1941), s. 1-4;
2. “Müslümanların ansiklopedi vadisindeki hizmetleri”, Nu. 16 (11 Temmuz 1941), s. 2;
3. “Bay Ahmet Ateş’e”, Nu. 17 (1 Ağustos 1941), s. 4-8;
4. “Hazreti İsa'nın ve Hızır'ın hayatı hakkında”, Nu. 19 (19 Eylül 1941), s. 6-7;
5. “Bazı mütalaalara cevaplar”, Nu. 28 (20 Şubat 1942), s. 3-4;
6. “Müslümanlıkta beş vakit namaz-İsmail Habib'in fahiş hatası”, Nu. 34 (15 Mayıs 1942), s. 2-4;
7. “Peyami Safa'nın İslam feylesoflarına haksız hücumu”, Nu. 44 (1942), s. 2-4;
2.kısım: Nu. 45 (1943), s. 2-3;
3.kısım: Nu. 47 (1943), s. 2-3;
4.kısım: Nu. 48 (16 Nisan 1943), s. 3-4;
5.kısım: Nu. 50 (1943), s. 1-2.
8. “*Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile Peyami Safa arasında*” (*İzmirli'nin Tasvir-i Efkar*'daki makaleleri) Nu. 59-60 (Nisan 1945), s. 8;
9. “Aristo tabiatçı bir filozof mudur?”, Nu. 72 (Ağustos 1948), s. 1-4;
10. “Tehafütül felâsifenin ilmi kıymeti ve Endülüs'teki tesiri nedir?”, Nu. 73 (Eylül 1948), s. 2-3;
11. “Fatih'in Gazali'yi müdafaa hususunda bir emri yoktur”, Nu. 73 (Eylül 1948) s. 3-4;
12. “Rönesans Devrinde yalnız Aristo'nun mu tesiri vardı?”, Nu. 73. (Eylül 1948), s.3-4;
2.kısım: Nu. 74 (Ekim 1948), s. 2-3 (yarım kaldı, natamam).

İ. Hakkı'nın görme fırsatı bulamadığımız gazetelerde ve mecmualarda basılmış yazılarının olduğu muhakkak ise de bunları tespiti ayrı bir çalışma gerektirmektedir.¹³⁰

¹²⁷ Yazılarının künyeleri şöyledir: “Aristo Tabiatçı Filozof mudur?”, *Tasvir-i Efkar*, Nu. 5504-1147 (5 Eylül 1943), s. 2; Nu. 5516 - 1159 (17 Eylül 1943), s. 2; Nu. 5540 - 1183 (13 Birinci Teşrin 1943), s. 2; “Tehafütü'l-Felâsifenin ilmi kıymeti ve Endülüs'teki tesiri nedir?”, Nu. 5562 - 1205 (4 İkinci Teşrin 1943), s. 2; “Fatih'in Gazâlî'yi müdafaa hususunda bir emri yoktur”, Nu. 5587 - 1230 (29 İkinci Teşrin 1943), s. 2; “Rönesans Devrinde yalnız Aristo'nun tesiri mi vardır?”, Nu. 5640 - 1283 (24 İkinci Kânun 1944), s. 2; “İslâm âleminde istikra sayesinde harikalı buluşlar”, Nu. 5712 - 1355 (4 Nisan 1944), s. 2.

¹²⁸ Peyami Safa'ya önce Eşref Edip'in cevabı ile İsmail Hakkı'nın bu dizi cevabı *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nda da basılmıştır. Eşref Edip, “İlim hareketlerinde İslâm uleması”, Nu. 43 (1942), s. 23.

¹²⁹ *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nda çok kıymetli yazıların bulunduğu, bu vesile ile işaret etmek gerekir.

¹³⁰ Wroman'dan yapılan *Mütefenninler Dindar Olabilir mi?* (İstanbul, 1928, 28 s.) isimli tercüme de önsöz yazmıştır.

19. Kitapları

İ. Hakkı'nın çok verimli bir yazı hayatının semeresi olan matbu ve gayrimatbu kitapları büyük bir yekûn tutmaktadır. Kitap hâlindeki eserlerinin, kendisi tarafından hazırlandığı anlaşılan bir listesi elde bulunmaktadır.¹³¹ Bu listeye tâbi olarak eserlerinin isimleri tasnif edilebilir.

I. Kur'an'a Dair

1. *Meânî-i Kur'ân*. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi, İstanbul 1343/1927, C. 1, s. 3+494; C. 2, s. 631, S. Hilmi Kitaphanesi.
1. Daha sonra Latin harfleriyle de defalarca basıldı.
2. *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956, s. 23, 3. baskı, Böre yayınevi, *Meânî-i Kur'ân* (İstanbul 1927, C. 2, s. 579-596) içindeki bölümün kitap hâlindeki baskısıdır.

II. Hadis ve Siyer-i Nebi'ye Dair

1. *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, İstanbul 1332, s. 2+5+154, Sebilürreşad Kütüphanesi neşriyatı.
2. *Târîh-i Hadîs*, Dârülfünûn müderrislerinden İzmirli İsmail Hakkı Beyefendi'nin takrirleri, İstanbul 1340, s. 380, Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Neşriyatından, adedi 4, hat: Mevlevî Mehmed Raşid (İsmail Kara kütüphanesinde). Bu eserinin tenkitli bir neşri İbrahim Hatiboğlu tarafından yapılmıştır: *Hadis Tarihi*, İstanbul, 2002, 318 s. Darülhadis.
3. *Binbir Hadis*, Üstad-ı Muhterem İsmail Hakkı Beyefendi Hazretlerinin İlahiyat kürsüsünde takrir buyurdıkları ehâdis-i şer'iyedir. İstanbul 1926, s. 30. Dârülfünûn Matbaası Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından (İsmail Kara kütüphanesinde). Listede gayrimatbu *Uydurma Hadisler* isimli bir eseri görülmektedir. Bu eser, kütüphanesinde bulunan *Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahadis Hakkında* (nu. 9435, s. 103) isimindeki kitabıdır. Bu kitabı da İbrahim Hatiboğlu tarafından baskıya hazırlanmış ve bastırılmıştır: *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, İstanbul, 2001, 203 s. Darülhadis.

III. Ahlâka Dair

1. *Gâzilere Armağan*, Matbaa-yı Askeriye 1332, s. 204, Harbiye Nezaretince takrir ettirilmiştir. Yeni harfli baskıları: *Yiğitlere Öğütler*, İstanbul 1947, s. 112; Ankara 1964, s. 104.

¹³¹ İsmail Hakkı İzmirli'nin eserlerinin, kendisi tarafından hazırlandığını zannettiğimiz bir listesi hayatta iken iki defa *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nda basılmıştır: Nu. 2 (Teşrinisânî 1940), s. 3-4; Nu. 16 (11 Temmuz 1941), s. 4-5. Hakkında yazılan yazılarda da eserlerinden bazılarının isimleri verilmektedir. Meselâ bkz: Cavit Orhan Öz (Tütengil), "Hazin ölümü münasebetiyle Profesör İzmirli İsmail Hakkı ve eserleri," *Tasvir*, Nu. 308 (5 Şubat 1946), s. 2; Veli Ertan, "İsmail Hakkı İzmirli," *Yeni İstiklâl*, Sayı. 26 (Haziran 1961), s. 9. Son zamanlardaki listeler için: S. Hizmetli, *age.*, s. 15-30; B. A. Çetinkaya, *age.*, s. 57-61.

IV. Kelama Dair

1. *Muhassalü'l-kelam ve'l-hikme*, İstanbul 1336, s. 3+201, Evkaf-ı İslamiye Matbaası;
 2. *Mûlahhas ilm-i tevhid*, İstanbul 1338, s. 127. Kanaat Kütüphanesi tarafından neşredilen bu eser Sultanilerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı olarak Maarif Vekâleti tarafından yazdırılmıştır.¹³²
 3. *Yeni İlm-i Kelâm*, I. Kitap, İstanbul 1339-1341, s. 312, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası. Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti Neşriyatından: 3; II. Kitap, İstanbul 1340-1343, s. 6+250, Matbaa-i Âmire.Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Neşriyatı, aded.1.Sabri Hizmetli'nin sadeleştirmesiyle, Ankara 1981, s. 408, Umran Yayınları.¹³³
 4. *Risâletü't-teselsül*, (21 Şubat 1332), s. 14 (yazma), Mercan İdadisi muallimlerinden İzmirli İsmail Hakkı (kütüphane, Nu. 3741).
 5. *Kitabü'l-hudûs* (7 Şubat 1322), s. 25 (yazma), Talibü'l-Hakk ve'l-yakin İzmirî İsmail Hakkı Kütüphane, Nu. 3742.
 6. Müderris-i Muhterem İzmirli İsmail Hakkı Beyefendi Hazretlerinin *Nâr'ın ebediyet ve devâmı hakkında* tedkikatlarıdır. İstanbul Dârülfünûn Matbaası 1341, s. 31. Türkiye Cumhuriyeti Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından(Kütüphane, Nu. 3771).
- İlm-i Kelam Sualleri*'ni (s. 15, İ.H.K. nu. 3731-1) taşbaskı olarak bastırmıştır.
7. *el-Cevâbü's-sedîd fî beyâni dîni't-tevhîd*, Ankara 1339, s. 2+278, s. Ali Şükrü Matbaası.Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti neşriyatından olan bu kitaba, Anglikan Kilisesine cevap olarak yazılmış diğer kitaplardan da bazı bahisler ilâve edilmiştir. Resmî surette Londra'ya gönderilen kitabın *Tezkire-i Hak* isimli müellif hattı (İ.H.K. nu. 3766- 219) elde bulunmaktadır.¹³⁴ Yeni baskısı: *Anglikan Kilisesine Cevap* (sad. Fahri Unan, Ankara 1995,293 s. TDV Yayını).

İ. Hakkı'nın bu bölümde *Kelam Firkaları*, *İbn-i Küllâb*, *İbn-i Fûrek* (s. 31, İ.H.K.,nu. 3739), *Ebû İshâk-ı İşferâinî* (s. 320, nu. 3739), *Kadı Ebû Ya'lâ Mezheplerive Nâr'ın Adem-i Ebediyeti*¹³⁵ gibi başka eserleri de zikredilmektedir.

¹³² İsmail Hakkı, verdiği bütün derslerin kitaplarını yazmaya çalışmış ve bunların büyük bir kısmını taşbaskı olarak bastırmıştı. Talep üzerine hazırladığı nadir kitaplardan biri de budur. Kitap çıktığı zaman basılmış bir ilânı için: *Kanaat Kütüphanesinin Mufassal Esâmî-i Kütübü*, İstanbul, 1340, s. 22.

¹³³ *Yeni İlm-i Kelâm* kitabının ilk defa neşri dolayısıyla ortaya çıkan tartışmalar için: Adnan Bülent Baloğlu, "Sebilürreşad Dergisinde Yeni İlm-i Kelâm Tartışmaları," *İzmirli İsmail Hakkı* (Der. Mehmet Şeker - A. B. Baloğlu), Ankara, 1996, s. 265-312.

¹³⁴ Osman Nuri Ergin, *age.*, C. I, s. 241. Resmî surette Londra'ya gönderildiği hakkında: "Yeni eserler," *Hakimiyet-i Milliye*, Nu. 949 (12 Teşrinievvel 1923), s. 4.

¹³⁵ *Nâr'ın Adem-i Ebediyeti* adlı bu eser, biraz yukarıda 6. nadede zikredilen *Nâr'ın ebediyet ve devâmı hakkında* şeklinde kaydedilen eserinin bir başka nüshası olmalıdır.

V. Fıkha Dair

1. *Kitâbü'l-iftâ ve'l-kazâ*, İstanbul 1336-1338, s. 28, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Neşriyatı, aded 1. Bu kitabın yeni harfli sadeleştirilmiş bir baskısı da yapılmıştır.¹³⁶
2. *Usûl-i fıkıh dersleri*¹³⁷, Dördüncü sene, İstanbul 1329, s. 176, Matbaa-i Hukukiye, tâbii ve nâşirleri: Müntesibîn-i Hukuktan Ahmed Talat- Hacı Mehmed Tahir;
3. *Usûl-i fıkıh dersleri*, Dârülfünûn dersleri, İstanbul 1329, s. 230, Sırat-ı Müstakim Matbaası;
4. *Usûl-i fıkıh*formalarının mabadi için tertip olunan *Hülâsa-i İmtihaniye*, İstanbul 1330, s. 32, Matbaa-i Nefaset (İsmail Kara kütüphanesinde);
5. *İlm-i İtilâf*, İsmail Hakkı- Ulûm-ı Şer'îye ve Edebiyat Fakülteleri Müdürü, İlm-i hilâf muallimi İstanbul 1330, 6+306 s. Hukuk Matbaası tâbii ve nâşiri: Hukuk kitapçısı Eşref Hızrî, Başkâtip Sermed Bey'in mührünü havi olmayan nüshalar sahtedir. *İlm-i Hilaf*, Cüz-i Evvel-Kısm-ı Sâni: İsmail Hakkı, Dârülfünûn-ı Osmanî İlm-i hilâf ve felsefe muallimi, İstanbul 1330, 192 s. Hukuk Matbaası, tâbii ve nâşiri: Hukuk Matbaa ve Kitaphanesi sahibi Eşref Hızrî;
6. *Hikmet-i Teşrî*, Dârülhilâfe 1328, s. 64, Dârülfünûn derslerinden İsmail Hakkı, Sırat-ı Müstakim Matbaası. Dârülfünûn-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Edebiyat Şubeleri Müdürü ve Usul-i fıkıh ve Hikmet-i teşrî ve Felsefe muallimi. Tâbii: Dârülfünûn-ı Osmanî Hukuk Şubesi birinci sınıf talebesinden 6083 numaralı Sermed. Bu kitabın 52 sayfalık yazma nüshası için İ. H. İzmirli Kütüphanesi, nu. 373. *Hikmet-i Teşrî*, İstanbul 1330, s. 29, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası Dârülfünûn-ı Osmanî Müdürü İsmail Hakkı Bey'in takrirleri. Nâşir: Ulûm-ı Âliye-i Diniye üçüncü sınıf talebesinden Kırımî Hayalî Şevket. *Hikmet-i Teşrî*suallerinin mütebakisi, s. 15 (taşbaskı, t.y.), *Hikmet* hakkında isimsiz onbeş sayfalık üçüncü bir risale aynı (nu. 3731) cildin içindedir.
7. *Fıkıh tarihi*, İstanbul 1919. Kitabın ismi ve bu sene basıldığı kaydediliyorsa da göremedik (Hizmetli, s. 12). İbn-i Rüşd'ün muhtasar usûl-i fikhî olan *Bidâyetü'l-Müçtehid Mukaddemesi Şerhi* (Arapça), *Gınânın Cevâzı* (teganni hk., İ.H. Kütüphanesi), *Dîn-i İslâm ve dîn-i tabîi* (yazma, s. 23, İ.H. Ktp., nu. 376).

VI. Tasavvufa Dair

1. *Mustasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi*, İstanbul 1341, s. 124, Evkaf-ı İslamiye Matbaası. Kitabın sonunda 15 Şubat 1341 tarihi bulunmaktadır. Kitap Şeyh Saffet'in (Yetkin) *Tasavvuf'un Zaferleri* (Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1343, 160 s.) isimli eserine karşı yazılmış reddiyesidir.

¹³⁶ Abdürrahim Şenocak, *İslâmiyat*, C. I, Sayı. 3 (Temmuz-Eylül 1998), s. 117-139.

¹³⁷ İsmail Hakkı'nın fıkıh hakkındaki münakaşaları için: Abdülkadir Şener, "İçtimai usûl-i fikhî tartışmaları", *İzmirli İsmail Hakkı*, s. 313-329.

2. *Tasavvuf tarihi* isimli bir eseri kayıtlı ise de kitapları arasında yaptığımız araştırmada rastlayamadık.¹³⁸

VII. Mezâhibe Dair

1. *Dürzî Mezhebi*, İstanbul 1926, s. 4+124, *Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi Mecmuası*'nda ayrıca kitap şeklinde de tab olunmuştur.
2. Bu kısımda gayrimatbu eserleri meyanında *Yehûd tarihi, Yahudilik ve Hıristiyanlık ve Müslümanlık, Luiz Sabuncu'ya cevap, İtalyan Kastelyani'nin suallerine cevap, Nusayriye-Dürziye-Şeyhiyye-Babiyye-Vehhabiyye* (s. 11, İ.H.K., nu. 3738) ve *Mutezile* (s. 36, İ.H.K., nu. 3760) ve *Ta'allüm-i Mutezile* (17 varak, İ.H.K., nu. 376) sayılabilir.¹³⁹

VIII. İslâm Felsefesine Dair

1. *Mi'yârü'l-Ulûm*, İstanbul 1315, s. 97, Yuvanaki Ponayotidis Matbaası. Encümen-i Teftiş ve Muayene memurlarından ve Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne lisan-ı Arabî muallimi iken Maarif Nezareti'nin 1 Teşrinievvel 1313 (13 Ekim 1897) tarihli izniyle basılan kitap fenn-i mantıktan İsağoci nam risaleye şerh olmak üzere hazırlanmıştı. İ. Hakkı'nın imzasını taşıyan ilk kitabıdır.¹⁴⁰
2. *İslamda İlk Tercüme*, Dârülfünûn Matbaası 1337, s. 16, Felsefe-i İslâmiye müderris-i muhteremi İ. Hakkı İzmirli'nin Emevîler ve Abbasîler Devrinde Yunanca, Süryanice ve Farsça'dan yapılan ilk tercüme hakkında bazı malumatı ihtiva eden risalesidir.
3. *Arap felsefesi*, İstanbul 1329-1331, s.176, Hukuk Matbaası. İ. Hakkı Dârülfünûn-ı Osmanî ilm-i hilaf ve felsefe muallimi. Tâbii ve nâşiri: Hukuk Kitapçısı Eşref Hızır (İ.H.K., nu. 3753).
4. *Felsefe-i İslâmiye Tarihi*, 1335-1336 sene-i dersiyelerinde Felsefe-i İslâmiye müderris-i muhteremi İzmirli İsmail Hakkı Beyefendi'nin tahrir buyurdıkları derslerden müteşekkildir. İstanbul 1336, s. 416. Dârülfünûn Matbaası (taşbaskı), İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi. Aded. 10 (İ.H.K. nu. 3755).
5. *Felsefe-i İslâmiye Tarihi*, İstanbul 1338, s. 72. Matbaa-i Âmire, İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Medresesi Neşriyat Encümeni. Aded 1 (İ.H.K. nu. 3754).

¹³⁸ İ. H. İzmirli ve Şeyh Saffet arasındaki tartışmalar için: Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1990, s. 289-291.

¹³⁹ İsmail Hakkı'nın daha iyi değerlendirilmesi için bu metinlerin neşri gerekmektedir.

¹⁴⁰ Kitabın 1895'te basıldığı yanlışlığı için: *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara, 1967, s. 16. Kitapta İ. Hakkı'nın mantık tarihimizdeki yeri irdelenmektedir. Ayrıca bkz. Vahdettin Başçı, "İsmail Hakkı İzmirli'de Felsefe, İlim ve Mantık Anlayışı," *AÜ İlähiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 11 (1993), s. 419-423. İsmail Hakkı'nın Felsefe neşriyatı ve Türk Felsefe Tarihindeki yeri hakkında İsmail Kara tarafından yaptırılan yüksek lisans tezi için: Yusuf İzzettin Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslâm Felsefesi Dersleri*, İstanbul, 2007, 220 s. Marmara Üniversitesi. Bilhassa kitabın ikinci (s. 56-127) bölümü kitap şeklindeki eserlerine ayrılmıştır.

Yakub b. İshâk el-Kindî hakkındaki bu eseri Abbas Azzâvî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve Bağdat'ta basılmıştır (1963)¹⁴¹.

6. *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1340, s. 9+596, İstanbul Dârülfünûn Matbaasında basılan kitap Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatının 5. kitabıdır ve *Felsefe-i İslamiye Tarihi*'nin ikinci baskısıdır (İ.H.K. nu. 3755).
7. *İhvan-ı Safa Felsefesi*, İstanbul 1337, s. 47. Dârülfünûn Matbaası. Dârülfünûn Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi Neşriyatından, kısmen neşir. "İslamda tekâmül nazariyesi", *Yeni Selamet*, sayı 7-75 (23 Şubat 1949), s. 4-5;
8. *Şeyhü'l-etubbâ Ebu Bekr Mehmed b. Zekeriyâ er-Râzî*, İstanbul 1341, s. 2+29, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası. *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda neşrolunduktan sonra Dârülfünûn talebesi için ayrıca kitap şeklinde tab olunmuştur. Felsefe-i İslâmiye. Aded 2.

Listede *Muhtasar Farabî felsefesi* ve *İbni Sina Felsefesi* isimli iki kitabı daha kayıtlıdır. *İbni Sina* (İstanbul 1938, armağan kitabında *İbni Sina felsefesi* başlıklı (s. 11-44) yazısı basılmıştır. Farabî hakkındaki bir yazısı (Uzluğ oğlu Farabî) Kıvameddin (Burslan) tarafından hazırlanan kitabın girişinde basılmıştır. *Uzluğ oğlu Farabî'nin eserlerinden seçme parçalar*, İstanbul 1935, s. 1-24.

IX. Avrupa Felsefesine Dair

1. *Muhtasar Fenn-i Menahic* (Methodologie), İstanbul 1329, s. 88. Hukuk Matbaası-Hukuk Kütüphanesi.
2. *Ulûm-ı Mantık*, Kısım-ı evvel: Mantık-ı sûrî, Cüz I, 64 s. Taşbaskı. Dârülfünûn-ı Osmanî Edebiyat Şubesi üçüncü sene derslerinden (İ.H.K. nu. 3746).
3. *Mantık-ı Tatbikî veya Fenn-i Esâlib*, 56 s. Taşbaskı (İ.H.K., nu. 3750).
4. *Mantık-ı Tatbikî yahud Fenn-i Esâlib*, 1327-1329, 187 s. Taşbaskı. Dârülfünûn-ı Osmanî İlähiyat ve Edebiyat Şubeleri muntehi sınıfları derslerinden (İ.H.K. nu. 3750). Cüz. 2, 184 s. Taşbaskı. Dârülfünûn-ı Osmanî üçüncü sene derslerinden (İ.H.K. nu. 3746).
5. *Muhtasar Mâ-bade't-tabia*, cüz. 3, s. 134, taşbaskı. Dârülfünûn-ı Osmanî üçüncü sene derslerinden (İ.H.K. nu. 3746).
6. *Muhtasar felsefe-i ulâ*, İstanbul 1329, s. 6+274, *Fenn-i menahic*'e cüz-i sâni olmak üzere muhtasar suretle yazılmıştır. Tâbii ve nâşiri: Hukuk Matbaa ve Kitaphanesi sahibi Eşref Hızrî (İ.H.K., nu. 3747).
7. *Felsefe-Hikmet*, Birinci Kitap, *İlmü'n-nefs*, İstanbul 1333, 144 s, Matbaa-i Âmire (İ.H.K. nu. 3751).

¹⁴¹ Kitabın alt başlığı: I. Kitap: *Ebü'l-Hükemâ Yakub b. İshak el-Kindî - Hayat-ı ilmiyesi, Âsâr-ı ilmiyesi, Medrese-i Meşşâiyesi*. Arapça'ya yapılan tercümenin tam ismi: *Feylesöfü'l-Arab Ya'küb b. İshâk el-Kindî*. Bu bilgiyi Prof. Dr. İsmail Kara üstâdımıza borçluyum.

8. *Tasnîf-i Ulûm*, Yazma, 7 sayfa (İ.H.K. nu. 3759).
9. *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Ankara 1977, 69 s.5. baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları. Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilmiş ilk baskısı 1973 senesinde yapıldı.
10. *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, 5+307 s. Hukuk Matbaası. *Muhtasar Ahlâk* isimli gayrimatbu bir eseri de listede kayıtlı bulunmaktadır.

X. İslâm Tarihine Dair

1. “*İslam Aleminde Türkler’in Fikrî Hayatı*”, *Birinci Türk Tarih Kongresi-* 1932, s. 321-327. Bu yazısı Türk Tarihini Tedkik Cemiyeti tarafından basılan dört ciltlik tarih kitabının başlıktaki noktadan tenkididir. Ancak Kongre kitabında herhangi bir başlık bulunmamaktadır. Metnin daktilo ile yazılmış nüshasında bu başlık mevcuttur. Tarih kitaplarının Avram Galanti, Ahmet Caferoğlu, Fazıl Nazmi (Örkün), Ferid Kam, Halil Nimetullah Öztürk, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmed Ali Aynî, Orhan Saadettin Berksan (ö. 25.12.1964), Yusuf Şerif Kılıçel ve Zeki Velidi Togan tarafından yapılan tenkidlerine dair metinler TTK. Kütüphanesinde (B. 9521) bulunmaktadır. İ.H. İzmirli’nin metni 29 Mayıs 1932 tarihlidir.
 2. “Şark kaynaklarına göre müslümanlıktan evvel Türk kültürünün Arap yarımadasındaki izleri”, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943, s. 280-289.
 3. “Peygamber ve Türkler” I, *age*, s. 1013-1044.
 4. *Tarihin Lüzumu, Tarih-i İslâmiyetin Ehemmiyeti, Ehl-i İslâmın Tarihe Hizmetleri, Müverrihîn-i İslâmiye*, 28 varak (İ.H.K., nu. 3773) diğer nüsha (9 sayfa, nu. 3756). Bu metin çeviriyazı olarak basılmıştır: Yavuz Yıldırım, “İsmail Hakkı’nın İslâm Tarih-yazıcılığı ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimazı”, *İÜ.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 12 (2005), s. 105-130.
 5. *Tahlil ve Tenkidî Tarih-i İslâmî* (16 Kânunisânî 1332), yazma, 10 s.
 6. *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, İstanbul 1936, s. 45, Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri.
 7. *Müslüman-Türk Filozofları*, İstanbul 1936, 9 s. Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri.
- Bunlardan başka Maarif Vekâleti emriyle *Müslüman-Türk Âlimleri* isimli bir eser yazdı. Bir başka eseri *Müslüman Türk Din Âlimleri* isimli kitabıdır.¹⁴²
8. W. de Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, İstanbul 1941, 426 s. Maarif Vekâleti Neşriyatından olan kitabın Rusça metinleri Türkiyat Enstitüsü Rusça mütercimi Hasan Ortekin ve Edebiyat Fakültesi memurlarından Sabur Resul

¹⁴² Kitaplarının listesinde görünen bu iki eserinin nerede olduğunu tespit edemedik.

tarafından tercüme (s. XXIV) edilmiştir. Büyük bir titizlikle yaptığı bu tercümesi hakkında güzel yazılar yayımlanmıştır.¹⁴³

XI. Din Derslerine Dair

1. *Din dersleri*, İstanbul 1341, s. 3+133, Maarif Matbaası, neşreden: İbrahim Hilmi (Çığıracan), lise birinci devre, birinci sınıflar için ders kitabı.
Din dersleri, İstanbul 1927, s. 133, Kütüphane-i Hilmi, liselerin altıncı sınıfı ile orta, kız ve erkek muallim mekteplerine mahsustur. Diğer baskı, *Gençlere Din Dersleri*, İstanbul 1947, s. 112, Hilmi Kitabevi. Yeni baskılarında küçük değişiklikler yapıldı.¹⁴⁴
2. *Amme Cüzü Şerifi* (Türkçeye çevrilmiş), İstanbul 1931, 48 s. Hilmi Kitabevi.
3. *Kadsemia Cüzü Şerifi* (Türkçeye çevrilmiş), İstanbul 1931, 47 s. Hilmi Kitabevi.
4. *Tebareke Cüzü Şerifi* (Türkçeye çevrilmiş), İstanbul 1931, 51 s. Hilmi Kitabevi.¹⁴⁵
5. *el-Furkan beyne't-tevfik ve'l-hızlân*, İsmail Hakkı- Darümuallimîn-i Aliye müdürü. Üzerindeki kayıttan Luis Sabuncu'ya yazıldığı anlaşılan kitabın tahrir tarihi 22 Rebiülevvel 1327'dir (İ.H.K. nu. 3740).¹⁴⁶ Müellif hattıyla 98 sayfadır. Bu kitaplardan Luiz Sabuncu'nun bir yazısına cevap olarak yazdığı Oruç hakkındaki risâlesi de sadeleştirme ve ekler yapılmak suretiyle Abdülkadir Şener ve Ali İhsan Yitik tarafından neşredilmiştir: *Oruç Üzerine Tartışmalar (el-Furkan Beyne't-Tevfik ve'l-Hızlan)*, İzmir, 2003, 169 s. Tibyan Matbaacılık.
6. *İnaye fi şerhi'l-Bidâye*, yazma ve elli sayfa olan kitap İ.H. Kütüphanesinde (nu. 3764) bulunmaktadır.

İ.Hakkı'nın kütüphanesinde bulunmayan eserleri, bastırması için verilen talebesi Abdüllatif Nevzad Ayasbeyoğlu'nun vârislerinde olmalıdır.¹⁴⁷ Bu arada torunu Mevhibe İzmirli'de de *İman Nedir* isimli bir risalesi bulunmaktadır.¹⁴⁸ İ. Hakkı'nın bütün kitaplarının ve yazılarının bir külliyat hâlinde, aslı metinleriyle basılmasına büyük ihtiyaç olduğu açıktır. Bunun için her şeyden önce bütün kitaplarının ve yazılarının tam bir tespitinin yapılması gerekmektedir. İ. Hakkı'nın üzerinden yapılmış tezlere rağmen bu başlangıç çalışmasının yapılmamış olması, ilim hayatımızdaki usulsüzlüğün en dikkate değer örneklerinden ve delillerinden biridir. İlk defa künyesi verilen yazıları muvacehesinde ise hakkında yazılanların ne denli eksik kaldığını söylemek gereksizdir.

¹⁴³ "Altın Ordu devletine ait metinler," *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 15 (20 Haziran 1941), s. 6-7.

¹⁴⁴ İsmail Kara'nın lütfettiği bilgi.

¹⁴⁵ Künyeleri için: *Türkiye Bibliyografyası*, İstanbul, 1933, s. 26-31.

¹⁴⁶ Luiz Sabuncu için: Azmi Özcan, "Yerini bulamayan bir gazeteci: John Louis-Sabuncu ve İstanbul Yılları", *İstanbul Araştırmaları*, Sayı. 5 (Bahar 1998), s. 117 vd.

¹⁴⁷ (Abdüllâtîf) Nevzat Ayas(beyoğlu), yazısında kendisinde bir eseri bulunduğu bahsetmez: agm, s. 5.

¹⁴⁸ Bu risâlesi İsmail Kara tarafından baskıya hazırlanıyor.

20. Bir İlim Adamı Olarak İsmail Hakkı İzmirli

İsmail Hakkı, Tanzimat'tan sonra teşekkül etmeye başlayan ilim hayatımızın en dikkate değer şahsiyetlerinden biridir ve en ön safta bulunanlar arasındadır. Şark ile Garp dünyası arasında yer alan ilim adamları arasında İsmail Hakkı, her iki dünyayı da aynı derecede tanımaya çalışan ve bunlardan herhangi birini diğerine tercih etmemekle beraber Şarkın bir mensubu olma hususiyetini inkâr etmeyen bir ilim adamıydı. O, her iki âleme de bir bütünün parçaları nazarıyla bakıyordu. Birini tanımanın her ikisini de aynı şekilde ve derecede tanımakla mümkün olacağına inanıyordu. Bu itibarla muasırı ve benzer tavırlı diğer ilim adamları, ezcümle Ferid Kam, Mehmet Ali Aynî ve Babanzade Ahmed Naim gibi Şark âleminin bir mensubu sıfatıyla da olsa her iki âlemin bir müdekkikiydi. İslâm felsefesini dini tedkik için vasıta olarak almamış, bir felsefe tarihçisi hüviyetiyle kalmayı tercih etmişti. İslâm felsefesinin bütün dallarıyla meşgûl olmuş ve Garp felsefesine karşı da canlı ve devamlı bir alâka içinde araştırma yapmıştır. Onun araştırmaları esnasında alâka gösterdiği mevzularında bir mütefekkir olarak değil, çok çalışkan bir müderris tavrıyla çerçevesini oluşturduğu dikkati çekmektedir. Bu bakımdan İslâm felsefesiyle alâkalı olarak girdiği her derse dair kitap veya yazı yazmaya bilhassa gayret etmiş ve itina göstermiştir. Kısaca kendisinde öğreticilik ve hocalık vasfı her şeyden önce gelmektedir. Bununla beraber bu sıfatla yaptığı çok esaslı araştırmalarının, İslâm felsefesi tarihine birer katkı olduğu açıktır. el-Kindî, Râzî, Fârabî, hakkında yazdıkları bu cümleden sayılabilir. Felsefe tarihinde tasnifçi, şemacı ve veciz olmayı tercih eden İsmail Hakkı'nın hususî yorumlar yapmaktan hoşlanmayıp felsefi vak'aları ve bilgileri tespit ve tasvire ehemmiyet vermesi dikkati çeken zarurî bir neticeydi.¹⁴⁹

Garbın ilmî gelişmelerini takip ederken Şarkın ilmini küçümsemeyen İsmail Hakkı bu tarafıyla mutadın dışına çıkan ilim adamlarından biri olarak fikir hayatımızın ihyasına en büyük katkıda bulunanların başında yer almıştır. İlm-i hilâf¹⁵⁰ ve İslâm felsefesi gibi derslerin okutulmasında, klasik şekilci mantıktan medreselerin kurtulmasında derin izler bırakan tesirinin temelinde her iki âlemi aynı derecede tanıma arzusu ve bu yoldaki gayretleri bulunmaktadır.¹⁵¹ Bu çok çalışkan ilim adamının öğrenme ve öğretme aşkının semeresi olan kitapları felsefe, fıkıh ve İslâm felsefesi tarihi gibi sahalarda ismini ebedileştirecek vasıftadır. Meselâ felsefe tedrisatı sahasında kuruculardan biri olarak kabûl edilmesi katıyen bir mübalağa olmayıp bir hakkın tesliminden başka bir şey değildir.¹⁵²

¹⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, "Türk-İslâm tetkiklerinde bir üstad: İsmail Hakkı İzmirli," *Yeni Sabah*, Sayı. 2430 (25 Şubat 1945), s. 3.

¹⁵⁰ Safa Ş. Erkün, "Kaybettiğimiz ilim adamı: Profesör İsmail Hakkı İzmirli'nin hukukî fikirleri," *Tasvir*, Sayı. 309 (6 Şubat 1946), s. 4; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İzmirli İsmail Hakkı ve Türk tarih felsefesinin başlıca meselelerinden biri," *Cumhuriyet*, Sayı. 7292 (9 Aralık 1944), s. 2.

¹⁵¹ Z. F. Fındıkoğlu, agm, s. 2; H. Z. Ülken, agm, s. 3. Osman Kafadar, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Felsefe" bölümünde İzmirli'ye bir yer vermemiş, yani ehemmiyetini görememiştir. Bunun için: *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul, 2000, s. 163-215. İsmail Hakkı'ya bir felsefeci olarak bölüm tahsis eden felsefe tezleri: Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, İstanbul, 1995, s. 208-217; Neşet Toku, *Türkiye'de Antimateriyalist Felsefe*, İstanbul, 1996, s. 215-250.

¹⁵² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1966, C. 2, s. 454; Z. F. Fındıkoğlu, agm, s. 2. Osman N. Ergin, "İzmirli'nin felsefeye dair tercümelerini doğru, sağlam, ancak üslup olarak ağıdalı" bulmaktadır. Bu hüküm için: *Muallim Cevdet*, İstanbul, 1937, s. 339.

Felsefe ve ilim tarihinde sadece İslâm ulemasının değil, hususen Türk âlimlerinin de mühim bir yeri bulunduğuna dikkati çeken ve bunu gösteren yine İsmail Hakkı olmuştur. Bu sadece zihnî tecessüsünün ve geniş bilgisinin kendisini ulaştırdığı bir neticedir.¹⁵³

İsmail Hakkı İzmirli, herhâlde daha yakından tanınması gereken kıymetli bir âlimimizdir. Bazı sebeplerden dolayı kendisinin uzunca bir müddet ihmâl edildiği düşünülebilir. 1928'de ortaya çıkan dinî hayatta ıslahat teşebbüsünün içinde yer almamasına¹⁵⁴ rağmen uzun müddet buna inanılması ve bu meselede isminin adaşı İsmail Hakkı Baltacıoğlu ile karıştırılmasının bu ihmâlde bir payı olduğu açıktır.¹⁵⁵ Bu hususta başka bir vesile ise Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle namaz kılınmasına cevaz veren 5 Mart 1934 tarihli raporu olmuştur.¹⁵⁶ Hâlbuki felsefeye dair kitapları ve tedrisatıyla,¹⁵⁷ ve diğer taraftan İslâm filozofları arasında Türk olanları aramasıyla sahasının rakipsiz ilki olan ve fakih ile filozof sıfatlarını birleştiren İsmail Hakkı İzmirli, Türk ilim tarihinin en dikkate değer ve kıymetli şahsiyetleri arasındadır ve ön safta bulunanlardan biridir.¹⁵⁸

Kitabiyat

I. Arşiv Vesikaları ve Kitaplar

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararları, nu. 030.11.1-8.32.14; nu. 030.11.1-8.32.18.
2. Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, İsmail Hakkı İzmirli Sicil Dosyası, nu. 230939.
3. TC. Emekli Sandığı, İsmail Hakkı İzmirli Sicil dosyaları: M.T. nu. 8816, 35966, 70908.
4. Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamlıktan Bugüne*, Köln 1998, VIII+133+XIII s.
5. Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi*, İstanbul 1991, 191 s.; 4 bsk., 1998, s. 248.
6. Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1973, 397 s.
7. Sadık Albayrak, *Şeriattan Laikliğe*, İstanbul 1977.
8. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, 4 cilt.
9. "İzmirli, İsmail Hakkı", *Ana-Britannica*, İstanbul 1988, c. 12, s. 182.
10. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1994, 222 s., İletişim Yayınları.

¹⁵³ H. Z. Ülken, *age.*, s. 456; H. Z. Ülken, *agm.*, s. 3.

¹⁵⁴ Yusuf Ziya Yörükân, "Dinî inkılâp ve ıslahat hakkında," *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 73 (1947), s. 9-10. Mesele hakkında bazı bilgiler ve vesikalar için: Abdülkadir Sezgin, *Cumhuriyet Döneminde Dini Hayatın Meseleleri*, Samsun, 2000, s. 81-92.

¹⁵⁵ Bu yanlış eserlerinde yazan ve ısrarla ve her fırsatta piyasaya süren Sadık Albayrak olmuştur: *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul, 1973, s. 31; *Şeriattan Lâikliğe*, İstanbul, 1977, s. 333; *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul, 1998, s. 187. Ayrıca bkz: Osman Keskiöglü - Asaf Demirbaş - Abdullah Manaz, *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara, 1989, s. 146.

¹⁵⁶ Baltacıoğlu ile M. Şerefeddin'in hazırladığı rapor için: Hikmet Bayur, "Kur'an Dili Üzerinde Bir İnceleme," *Belleten*, Sayı. 88 (Ekim 1958), s. 599-605.

¹⁵⁷ 1908-1933 arasında okuttuğu derslerin bir listesi için: Osman Kafadar, *age.*, s. 495-499.

¹⁵⁸ H. Z. Ülken, *age.*, C. 2, s. 456-458.

11. Ali Arslan, *Dârülfünûn'dan Üniversiteye*, İstanbul 1995, 528 s., Kitabevi Yayınları.
12. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1993, 353 s., Dergâh Yayınları.
13. Mehmed Ali Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927, 82 s., İstanbul Dârülfünûnu.
14. Balcızade Tahir Harimi, *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Balıkesir 1931, 503s., Vilayet Matbaası.
15. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım* (haz. Ali Y. Baltacıoğlu), İstanbul 1998.
16. (Mehmet) Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul 1943.
17. *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnâmesi*, İstanbul 1332.
18. Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991, D.İ.B. Yayınları.
19. Müjgan Cunbur-Dursun Kaya, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, Ankara 1990, C. 5, Bölüm I.
20. Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul 1998, 328 s., Kitabevi Yayınları.
21. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, C. I., II.
22. Bayram Ali Çetinkaya, *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe*, Ankara 1999, 287+2 s. *İzmirli İsmail Hakkı-Hayati, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul 2000, 304 s.) adıyla basıldı.
23. Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983
24. Tahsin Demiray (haz), *Türkiye Yıllığı 1947*, İstanbul 1947.
25. *Düstur*, I., II., III., tertib.
26. Eşref Edib (Fergan), *Mehmet Akif*, İstanbul 1357-1938, 712 s., Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.
27. Hamit Er, *İstanbul Dârülfünûnunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul 1993.
28. Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, İstanbul 1948.
29. Osman Ergin, *Muallim Cevdet-Hayati, Eserleri, Kütüphanesi*, İstanbul 1937.
30. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1942.
31. Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul 1990.
32. İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1933-1935, C. 2.
33. İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul (1946).
34. İbrahim Alaettin Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1949, C. 3.
35. Ülkü Gürsoy, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1999.
36. "İzmirli, İsmail Hakkı", *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul (ts.), C.4, s. 1786.
37. Sabri Hizmetli, *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946)*, Paris 1979. Roger Arnaldez'in nezaretinde yapılmış doktora tezi.
38. Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946)*, Ankara 1996, Kültür Bakanlığı.
39. Nuri İkiz, "İzmirli, İsmail Hakkı", *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul 1946, C. 2, s. 693.
40. *İlmiye Salnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Ahmed Nezih Galitekin-Cevdet Dadaş, İstanbul 1998, s. 177, 187.
41. Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975.

42. Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, İstanbul 1946
43. Celaleddin İzmirli, *İslam Aleminde Yetişen Filozof, Tabip Natüralist ve Biyologlar*, İstanbul 1951.
44. *İzmirli İsmail Hakkı*, (Haz. Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu), Ankara 1996, TDV. Yayınları.
45. İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1997, C. 2, Seçme metinler, s. 139-200.
46. İsmail Kara, “İzmirli, İsmail Hakkı”, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, C.I, s. 686-687.
47. Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1980.
48. Remzi Kırık (haz.), *Kitaplar Arasında 44 Yıl*, İstanbul 1977.
49. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.
50. M. Zeki Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu 1960.
51. Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, T.T.K. Yayınları.
52. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338.
53. Ebul’ula Mardin, *Huzur Dersleri*, (Haz. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, C. II-III.
54. Mithat Cemal (Kuntay), *Mehmed Akif*, İstanbul 1939.
55. Osman Nebioğlu, *Türkiye’de Kim Kimdir*, İstanbul 1961-1962.
56. Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
57. M. Nazmi Özalp, *Ömer Ferid Kam*, İstanbul 2000, MEB. Yayını.
58. Reşat Özalp, *Milli Eğitimle ilgili Mevzuat (1857-1925)*, İstanbul 1982.
59. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1971-1979, 5 cilt.
60. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Ankara 1990, C. 1.
61. Osman Öztürk-Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası*, Ankara 1975, D.İ.B. Yayını.
62. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.
63. *Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*(haz. Kemal Zülfü Taneri), İstanbul 1957-1958.
64. *Salnâme: 1316-1326*.
65. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* 1316, 1317, 1318, 1319.
66. Abdülkadir Sezgin, *Cumhuriyet Döneminde Dini Hayatın Meseleleri*, Samsun 2000.
67. Neşet Toku, *Türkiye’de Anti-materyalist Felsefe*, İstanbul 1996.
68. *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1972, C. XX, s. 476-477.
69. *Türkiye Ansiklopedisi* (Haz. M. E. Üzümeri-S. Dinçer-S. Kazancı), Ankara 1956, C.III, s. 192-193.
70. *Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi*, İstanbul 1974, C. 2, s. 536.
71. Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, MEB Yayını.

72. *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul 1982, C. 4, s. 1799.

73. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, C. 2, s. 453-458.

III. Makaleler ve Diğer Yayınlar

1. Ahmet Hamdi Akseki, “Hocam İzmirli İsmail Hakkı”, *Yeni Selamet*, Sayı 5-73 (9 Şubat 1949), s. 4, 15; sayı 6-74 (16 Şubat 1949), s. 6-7, 11.
2. Abdüllatif Nevzad (Ayasbeyoğlu), “Muahede-i Peygamberi”, *Meram*, Nu. 8 (8 Kânunisânî 1324), s. 252-256.
3. (Abdüllatif) Nevzad (Ayasbeyoğlu), “Ölümü dolayısıyla İsmail Hakkı İzmirli”, *Ulus* (10 Mart 1946), s. 5.
4. Ali Birinci, “Hafız İsmail Hakkı’nın (İzmirli) Teracim Ahvali”, *Kebikeç*, sayı 4 (1996), s. 185-186.
5. Vahdettin Başçı, “İsmail Hakkı İzmirli’de felsefe, ilim ve mantık anlayışı”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 11 (Erzurum 1993), s. 415-424.
6. Hikmet Bayur, “Kur’an Dili üzerinde bir inceleme”, *Belleten*, sayı 88 (Ekim 1958), s. 599-605.
7. “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ve Darüşşafaka”, *Darüşşafaka*, Cüz 3 (1 Ağustos 1325), ek. s. 18; Cüz 11 (1 Nisan 1326), ek.s. 84.
8. Ömer Rıza Doğrul, “Büyük Üstad İsmail Hakkı İzmirli”, *Cumhuriyet*, nu. 7709 (3 Şubat 1946), s. 3.
9. Ömer Rıza Doğrul, “İzmirli İsmail Hakkı”, *Yeni Selamet*, sayı 4-72 (2 Şubat 1949), s. 2, 16.
10. Osman Ergin, “Encümen-i Teftiş ve Muayene”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1968, C. 9, s. 5113.
11. Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde medreselerin durumu ve ıslah çalışmaları”, *AÜDTCF dergisi*, C. XXX, sayı 1-2 (Ocak 1979-Haziran 1982), s. 59-89.
12. Eşref Edip (Fergan), “İlim Güneşi”, *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, Nu. 63-64 (1946), s. 3.
13. Eşref Edip (Fergan), “Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli Jubilesi”, *İ-TA Mecmuası*, nu. 53-54 (1945), s. 2.
14. Safa Ş. Erkün, “Kaybettiğimiz İlim Adamı: Profesör İsmail Hakkı İzmirli’nin hukuki fikirleri”, *Tasvir*, nu. 309 (6 Şubat 1946), s. 4.
15. Veli Ertan, “Son Devir Türk Alimlerinden İsmail Hakkı İzmirli”, *Yeni İstiklal*, sayı 26 (14 Haziran 1961), s. 9.
16. V. Ertan, “Ord. Prof. İ. Hakkı İzmirli (1869-1946)”, *Türk Yurdu*, sayı 330 (Aralık 1966), s. 14-16.
17. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “İzmirli İsmail Hakkı ve Türk tarih felsefesinin başlıca meselelerinden biri”, *Cumhuriyet*, nu. 7292 (9 Aralık 1944), s. 2.
18. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türk felsefe aleminin iki büyük ziyarı”, *Cumhuriyet*, nu. 7710 (4 Şubat 1946), s. 2’den naklen, *İ-TA Mecmuası*, nu. 65-66 (1946), s. 4-5 (İzmirli ve İsmail Fenni hakkında).
19. “Yeni Eserler” (Anglikan kilisesine cevap hakkında), *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 949 (24 Teşrinievvel 1923), s. 4.

20. Sabri Hizmetli, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Hayatı, eserleri ve mezhep anlayışı”, *Milli Eğitim ve Kültür*, sayı 18 (Kasım 1982), s. 21-36; sayı 19 (Ocak 1983), s. 39-53.
21. İsmail Hakkı İzmirli, “Asım Raif Bey hafidi Ahmed Asım Bey”, *İslam-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1360/1941, C. I, s. 581-583.
22. “Büyük Üstad İsmail Hakkı İzmirli’nin hayatı ve eserleri”, *İ-TA mecmuası*, nu. 2 (8 Teşrinisânî 1940), s. 3-4; ikmal edilmiş ikinci baskısı, nu. 16 (11 Temmuz 1941), s. 4-5.
23. Celaleddin İzmirli, “Kayıplarımızın arkasından Profesör İsmail Hakkı İzmirli”, *Haber*, nu. 4922 (18 Şubat 1946), s. 2.
24. İ.H. İzmirli’nin İlahiyat Fakültesi Reisliğine tayini, *Resmi Gazete*, sayı 1804 (24 Mayıs 1931), s. 483.
25. “Şuur” (İstılahat-ı ilmiye Encümeni hak), *Sebilürreşad*, Aded 330 (26 Şubat 1330), s. 14.
26. “Profesör İsmail Hakkı İzmirli vefat etti”, *Son Posta*, nu. 5565 (2 Şubat 1946) s. 1, 7.
27. Vazifeleri hakkında: *Takvim-i Vekayi*, sayı 685, 1968, 3034, 3238, 3278, 3398, 3399, 3549, 3620, 4587.
28. Vazife ve çalışmaları hakkında: *Tanin*, nu. 369, 457, 2078.
29. “Büyük Bir ilim adamını kaybettik-Prof. İsmail Hakkı İzmirli vefat etti”, *Tasvir*, nu. 305 (2 Şubat 1946), s. 1, 3.
30. “Acı bir kayıp-İsmail Hakkı İzmirli’yi dün kaybettik”, *Ulus* (1 Şubat 1946), s. 1, 5.
31. “Acı bir kayıp - Profesör İzmirli İsmail Hakkı bugün defnediliyor”, *Yeni Sabah*, nu. 2767 (2 Şubat 1946), s. 2.
32. “İsmail Hakkı İzmirli hürmetle anılmağa değer bir din alimiydi”, *Yeni Selamet*, sayı 4-72 (2 Şubat 1949), s. 4.
33. “İzmirli İsmail Hakkı töreni”, *Yeni Selamet*, sayı 5-73 (9 Şubat 1949), s. 3,7.
34. “İzmirli’nin ilmi hayatı, basılan ve basılmayan eserleri”, *Yeni Selamet*, sayı 4-72 (2 Şubat 1949), s. 5.
35. “Teşekkür” (Celalettin İzmirli), *Vatan*, nu. 1682 (3 Şubat 1946), s. 3.
36. Kamil Miras, “Rahmetli Üstad İsmail Hakkı İzmirli”, *İ-TA mecmuası*, nu. 63-64 (1946), s. 2-3.
37. Cavit Orhan Öz (Tütengil), “Hazin ölümü münasebetiyle Profesör İsmail Hakkı ve eserleri”, *Tasvir*, nu. 308 (5 Şubat 1946), s. 2.
38. Hilmi Ziya Ülken, “Türk-İslam tetkiklerinde bir üstad: İsmail Hakkı İzmirli”, *Yeni Sabah*, nu. 2430 (25 Şubat 1945), s. 3.
39. Yusuf Ziya (Yörükân), “Dini inkılap ve ıslahat” (röportaj), *İ-TA mecmuası*, nu. 73 (1947), s. 9-10.

I. BÖLÜM
Şahitlikler

RAHMETLİ ÜSTAD İSMAIL HAKKI İZMİRLİ

Kâmil Miras

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin kurucularından ve en kıymetli unsurlarından olan İzmirli'yi de birkaç ay önce kaybettik. Bu çok hüznü millî kaybımız karşısında duyduğumuz derin teessürlerimizin hâtrasını, aradan hayli zaman geçmiş olmasına rağmen, kendisinin pek sevdiği ve bütün ilmî varlığını sütunlarına, satırlarına döktüğü bu mecmuamızda anacağız ve o ölmüş olsa bile onun ölmez eserlerinden ararak Ansiklopedimizin sayfelerini süsleyeceğiz.

Büyük Üstad'ın yarım asrı tecavüz eden ilmî hayatının en son ve en feyizli tekâmül merhalesi hiç şüphesiz *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin tahrir heyeti riyaseti olmuştu. Bu cihetle merhum, İslâm ilimleri ve garp fikirleri hakkındaki fasilasız devam eden çalışma ve araştırmalarının bütün muhassalasını bu *Ansiklopedi*'de göstermeye başlamıştı. O, Dârülfünun ve üniversite kürsülerinde yarım asır devam eden takrirlerinden ziyade *Ansiklopedi*'deki yazılarıyla feyizli ve verimli olmuştu.

Ansiklopedi'nin kurumu sırasında ve ona vücut vermek imkânı görüşüldüğü günlerde merhum daima müspet düşünür ve hararetle imkânı cihetini iltizam ederdi. Bir yıl süren bu görüşmelerimizin sonunda bu işi başarabileceğimiz neticesine varınca bu kararımıza en çok merhum sevinmişti. Bu sevincini heyecanla izhar eden merhuma; “*İşte Üstad! Bütün ilmi varlığını Türk iline ve İslâm âlemine yayacak geniş bir saha!*” dediğimde: “*Ben de ona seviniorum ya! Durmadan çalışacağım.*” demişti. Hakikaten hayatının son günlerine kadar fasilasız bir surette gece, gündüz çalıştı. *Ansiklopedi* formalarını kıymetli yazılarıyla dolduruyordu. İki sene süren hastalığı zamanında bile hiç ara vermeden çalıştı. Peygamber Efendimiz'in babası Abdullah b. Abdülmuttalib'in ehl-i necât yahut ehl-i nâr olduğuna dair Eş'arî ve Mâtürîdî telâkki ve muhakemelerine dair yazısını Eşref Edib'le bana göndermişti. Abdullah b. Abdülmuttalib hakkındaki yazımın altına konulmasını bildirmişti. Bu yazıyı gönderdiği günlerde Hakk'ın rahmetine intikal etti. Merhumun emri veçhile bu makalesi gelecek nûshaya konacaktır.¹

Üstadın vefatını duyunca gözlerim yaşararak başımı maziye çevirip baktım. Kırk beş senelik samimi bir hukukun, bir ilim yoldaşlığının bütün hâtratu canlandı. Bunlardan birkaç numune yazmak için hâlâ kendimde bir kuvvet bulamıyorum.

Hiç şüphesiz İzmirli merhum yalnız memleketimizde değil, bütün İslâm âleminde tanınmış eşsiz ilim adamlarımızdandı. Gerek memleketimizde, gerek İslâm âleminde onun benzerine pek az tesadüf olunur.

¹ Kâmil Miras'ın bahsettiği “yazı” için bk. *İslâm-Türk Ansiklopedisi: Muhitülmaârif*, C. II, Âsarı İslâmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1363/1944, s. 240-245 (haz.).

Bu cihetle Üstadın vefatı memleketimiz için büyük bir kayıptır. Her zihayât için mukarrer olan bu acı akıbeta acımamak mümkün olmamakla beraber medâr-ı teselli olan bir cihet varsa o da Üstadın faniler için muayyen olan zamanını hiçbir nevi ihtirasa kaptırmadan tamamiyle ilme hasrederek kütüphanelerimize yüze yakın eser bırakıp gitmiş ve Tanrı divânına nâsiyesinde marifet-i ilâhiye nûru parlayarak varmış olmasıdır.

Çünkü o, bu muhalled eserlerinde Tanrı'nın varlığını ve birliğini felsefî delillerle ispata çalışmış ve onun vicdanında Allah bilgisi, Allah sevgisi şuurulu bir iman, sarsılmaz bir kanaat hâline gelmişti. O, Tanrı divânına bu duygu ve bu kudsi sevgi ile varmıştır.

Büyük Üstadın kendi imanına, kendi ebediyet felsefesine göre ölüm, fanilerden ayrılmak ve ebedîlere kavuşmak olduğuna göre ebedîler diyarında kabri nûr, makamı cennet olsun!

*İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
Cilt II, No. 63-64 (1946), s. 2-3.*

BÜYÜK ÜSTAD

Ömer Rıza Doğrul

Yarım asırdan fazla bir zaman ilim hayatımızda ünlü bir mevki tutan ve unutulmaz eserler bırakan büyük üstad İsmail Hakkı İzmirli yalnız memleketimizde değil, bütün İslâm âleminde eşine ender tesadüf edilir bilginlerdendi. Merhum Üstad İslâm ilimlerinin hemen hepsinde geniş ve derin vukufu ile temayüz etmiş ve bu ilimlerin hemen hepsine dair kıymetli eserler yazmış, medreselerimizde ve eski Dârülfünun ile (yeni) üniversitemizde bu ilimlerin hemen hepsini senelerce okutmuş, binlerce ve binlerce talebe yetiştirmiş, ömrünün son anına kadar ilmi araştırmalarla meşgul olmuş, yaşının ilerlemesi yüzünden emekliye sevk olunması üzerine de bir dakika dinlenmeden ilmi çalışmalarına bütün hararet ve heyecanıyla devam etmiş, velhasıl elli yıldan fazla gece gündüz ilim âlemine hizmet ede ede yaşamış ve hizmet ede ede Allah'ın rahmetine kavuşmuş bir şahsiyetti.

Eserlerinin sayısı yüze yakındır ve bu eserlerin her biri derin irfanının ve yüksek bilgisinin birer abidesidir. En önemli mevzuu İslâm felsefesi idi ve İslâm felsefesinin eriştiği şahikaları belirtmek, İslâm tefekkürü ile Garp tefekkürü arasındaki bağlantıları bulmak, İslâm tefekkürünü bugünün fikir cereyanlarına ulaştırmak onun en belli başlı endişesi idi.

Yeni İlimi Kelâm adıyla neşrettiği eserle de bu gayeyi gözetmiş ve İslâm âlemine çok büyük armağanlar bırakmıştır. İlim adamlarımız içinde onun derecesinde verimli olanlar, onun kadar irfan kitaphanemizi zenginleştirenler parmakla gösterilebilir.

Merhumun bütün ömrünce kaybetmediği vasıf, ilim heyecanı idi. İlim heyecanı, sıhhatinin çöküntüye uğramış olmasına rağmen, ona eskimeyen tazelik ve canlılık veriyor ve merhum Üstad bu heyecan sayesinde en gürbüz sıhhatin başaramayacağı işleri gıpta ve tebrike değer muvaffakiyetle başarıyordu. İlim heyecanı, onun bütün ömrünü aydınlatan bir güneşti. Uzun bir zaman çektiği ve ıstıraplarına dayandığı şeker hastalığı dahi, onun bu heyecanını yıpratamamış ve onun içini aydınlatan güneşi söndürememişti. Onun için ömrünün son senelerinde, 1953 yılı için, yani İstanbul fethinin beş yüzüncü yılını kutlamağa iştirak için çalışıyor ve büyük Fatih'in felsefe cephesini aydınlatacak büyük bir eser hazırlıyordu. Onun bu büyük eserinin de ölmeden tamamlamış olduğunu sanıyorum.

Merhum Üstadın bu muazzam işi başarmak için çalışmağa başladığı zaman yaşının yetmiş, hatta yetmiş beşi aşmış ve şeker yüzünden bir hayli yıpranmış olduğunu göz önüne getirirsek, ruhunu kaplayan ilim heyecanının ona verdiği olağanüstü kudretin mahiyetini az çok kavramış oluyoruz. Nitekim yüze yakın eser telif etmiş olması, heyecanının yaratıcılığını söz götürmez vuzuh ile belirtmektedir.

Merhum, ömrünün son yıllarını, Fatih'in felsefe cephesini aydınlatmağa ait olan eserini yazmakla geçirdikten başka *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin başmuharrirliğini büyük bir liyakat ve ihtisas ile ifa ediyor ve en mühim bahisleri kaleme alıyordu. Merhum Üstad birkaç sene daha yaşamış olsaydı, ilim ve irfanının bütün özünü bu eserle vermiş ve İslâmî her meseleyi araştıran ilim erbabını, ihtisası dairesindeki her bahis hakkında aydınlatmış olacaktı. Onun ölümüyle İslâm-Türk irfanı telafi edilmez bir kayba uğramıştır.

Merhum Üstadın en mühim başarılarından biri, kendi dileğince bir hususi kütüphane kurmak ve bunu kurmak için her fedakârlığı göze almaktı. Kendisini alakalandıran her eseri, uzaktan, yakından getirir ve ondan faydalanırdı. Kendisi senelerce önce bu çok kıymetli kütüphaneyi milletine hediye etmiş ve onun bütün kitapları Süleymaniye Kütüphanesine yerleştirilmişti. Hayatının en büyük zevklerinden biri, sıhhatinin yardım ve müsaadesi nispetinde Süleymaniye Kütüphanesindeki odasına çekilerek tettebularıyla meşgul olmak yahut bir meseleyi araştırmak yolunda yardıma muhtaç olanlara yardım etmekte.

Çünkü merhum Üstad, ilmini nefesine hasretmek isteyen hodperestlerden değil, onu bol bol vermekten haz duyan fedakârlardandı. Bir eseri ele geçirince onun bir başkası tarafından görülmemesini isteyerek ilim üstünlüğü taslamak, onun ömründe tenezzül etmediği bir küçüklüktü. Bilakis Üstad İzmirli, bütün ömrünce, her isteyenden ilmini esirgememiş ve her dinleyene bütün bilgisini sunmuştur.

Üstad'ın ilim ahlâkı da ilim heyecanı seviyesinde idi.

Tanrı'sının huzurunda, bütün bir ömrü ilme vakfetmiş, ilim için yaşamış ve ilim yolunda ölmüş bir ilim şehidi vakarıyla yükselen İzmirli, yalnız bizim değil, bütün İslâm âleminin dolduramayacağı derin boşluklar, taziyet ve teselli kabul etmez matemler bırakarak bizden ayrılmıştır.

Kendisini otuz beş yıl önce Mehmed Âkif'in muhitinde Babanzade Ahmed Naim'le, Ferid Kam'la birlikte tanımak şerefini kazanmış ve onun iltifat ve teveccühü ile karşılanmışım. Kendisi Mehmed Âkif muhitinin en belli başlı erkânındandı ve o meclis, "İzmirli"siz tamamlanmazdı. Onların hepsi Allah'ın rahmetine kavuştular. Nihayet o da, o meclisi bambaşka bir âlemde tamamlamak üzere onlara katıldı. Ve onlar gibi, o da, bizi öksüz bıraktı. Türk milletine ve İslâm âlemine başsağlığı dileriz.

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
Cilt II, No. 63-64 (1946), s. 4.

TÜRK FELSEFE ÂLEMİNİN İKİ BÜYÜK ZİYAI

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

Bu sene içinde üç dört hafta ara ile iki mütefekkir kayıp ettik:

1. İsmail Fennî,
2. İsmail Hakkı İzmirli.

Türk felsefecisi İsmail Fennî üniversite mensubu değildi ve hiçbir zaman böyle bir şey düşünmemiştir. Felsefe ile iştigali bir diploma elde etmek yahut barem merdiveninde bir basamak daha yükselmek yüzünden, hülâsa geçim endişesinden ötürü olmamıştır. Hayatını başka vasıtalarla temin ettikten sonra kendisini felsefeye verdi; bu yüzden az fakat öz eserler vücuda getirdi. O kadar ki bu eserler memleketimiz çağında bugün bile ana el kitabı sayılabilir. Meselâ *Lügatçe-i Felsefe* dilimizde ilk -ve şimdilik son kalan- felsefe diksiyoneridir. Bu arada bir aralık üniversitede felsefe profesörlüğü yapmış olan Rıza Tevfik'in *Kâmûs-ı Felsefe*'sini unutmuyoruz. Fakat bu bir diksiyoner olmaktan ziyade bir kitap sayılmağa değer. İsmail Fennî'nin vaktiyle üniversite tarafından neşredilen bu *Lügatçe*'si, bazı gazetelerin yazdığı gibi Fransız metodoloji âlimi meşhur Lalande'in¹ diksiyonerinden tercüme olmayıp başlı başına bir ibda mahsulüdür. Şekilce ve muhtevaca yabancı bir eserden istifade edilmiş olmak bir esere tercüme damgasının yapıştirilmesini mucip olmamalıdır. Sadece *Lügatçe*'deki İslâmî-Türk felsefesine ait terminolojik malumat bile eserin vücuda gelmesi için sarf edilen himmetin derinliğini göstermeğe kâfidir.

İsmail Fennî 1850'de Bulgaristan'da Tırnova'da orta hâlli bir aile muhitinde doğdu. Vaktiyle Bulgar pek az bir Türk ve Türkiye şehri olan Tırnova'nın ilk ve orta mektebinde okuduktan sonra eski lisan mektebinde bir iki yabancı dil edinmeğe başladı. Dâhiliye Nezaretine intisap etti ve emekliliğine kadar bu nezarete kaldı. Felsefî faaliyeti çok erkenden başlar. Tabiat ile teması daima muhafaza eden bir hayat sistemine sahipti. Doksan beş yaşında ölümü, bu yaşta bile daima yaratmak peşinde koşuşu ve mesela *Büyük Feylesoflar* adını taşıyan bir külliyat hazırlaması vasatı ömür yaşı pek aşağı olan memleketimizde, bilhassa bir entelektüel bahis mevzuu olunca çok dikkate değer. Yazdığı eserlerden birinin, yani *Vahdet-i Vücûd = Pantheisme* isimli kitabının ruhunu kendisine yaşama düsturu yaptığı, tabiatla Tanrı'yı birleştirdiği için olmalıdır ki sessiz ve sadasız tabiata karşı. Sayısı pek mahdut olan Türk felsefecileri arasında onu pek az kimse tanırdı. Esasen bizde bir mütefekkirin tanınması, fikirle politikayı karıştırmasına bağlı değil midir? İsmail Fennî ise bu zümreden değildi. Yaşayışı nasıl sessiz ise ölümü de sadasız geçti. Gazetelerin ölümünden ancak gömüldükten sonra bahsedişleri de bu yüzden olsa gerek.

İsmail Fennî için "Yazık!" diye acınan beş on Türk felsefe mensubu, bu acıyı dindirmeden İsmail Hakkı'nın Ankara'daki ölümü haberiyle bir kat daha yaslandılar. Devrinin "Manastırlı", "Bereketzade", "Babanzade" ve "Milâşlı", "Baltacızade İsmail Hakkı"larından "İzmirli" sıfatıyla ayrılan Profesör İsmail Hakkı, İsmail Fennî'ye nispetle büsbütün başka hüviyet ve karaktere sahipti. *Lügatçe* sahibinin cemiyet hayatına arka çevirmesi ve cemiyet için faydalı olmağı hücrede felsefe yapmakla başarması nispetinde meşhur *Sebîlü'r-Reşâd* mecmuasının yazı erkânından olan İzmirli İsmail Hakkı bir taraftan odasında düşünmek ve yazmak işini becerdiği gibi öte taraftan cemiyet hayatına atılıp hatta bir nevi ihtirasla içtimaî hizmetler başında bulunmağı da başarmıştır. Çok genç yaşta üniversiteye intisabı, kendisinin çok daha geniş, hatta milletlerarası çevrelerde tanınmasını kolaylaştırdı. O kadar ki bugün yaşı kırktan yukarı olan Mülkiyeliler, hukukçular ve felsefeciler onun ya okutma kürsüsü önünde yahut dolayısıyla ders kitaplarından istifade etmişlerdir. Sosyal çevrelerde bulunmaktan, konuşmaktan, hatta söz ve yazı ile mücadele etmekten hoşlanan ve kendisine göre muvaffak da olan İzmirli İsmail Hakkı, bugünkü felsefe gelişiminin bile dikkatini celbetmek mazhariyetini elde etmişti.

8 Aralık 1944'te Kadıköy Halkevinde yapılan ve matbuat tarafından da çok iyi karşılanan toplantıda muhtelif fakültelere mensup gençler profesörün hukukçu, filozof ve mütefekkir cephelerini

¹André Lalande (1867-1963), *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 2 Cilt, 1927; Yeni basım: Presses universitaires de France, Paris, 2006 (haz.)

aydınlatmışlar, yeni felsefe neslinin hürmetlerini kendisine sunmuşlardı. Profesörlüğünün ellinci ve yaşının yetmiş beşinci senesi münasebetiyle yapılan bu toplantıdan şöyle böyle bir sene sonra profesörün ölümünün yaşlı ve genç bütün felsefe mensuplarını derin teessürler içinde bıraktığı şüphesizdir.

Profesör İsmail Hakkı, sonradan soyadı olarak seçtiği “İzmirli” lâkabının da gösterdiği gibi İzmirlidir. 1868’de orada doğmuştur. İzmir medreselerinde okurken bir taraftan İzmir müftüsü Said Efendi’den² aldığı derslerle Arapça ve Acemcesini ilerletiyor ve öbür taraftan Uşşakızade Halid Ziya Bey’den Fransızca dersleri alıyordu. 1891’de İstanbul’a gelen İzmirli’yi o devrin ilk açılan Yüksek Muallim Mektebinde talebe buluyoruz. 1894’te Mülkiye’ye muallim tayin edilen profesör, bundan sonra fasilasız olarak yüksek mektepler ve fakülteler çevresinde çeşitli vazifeler başında bulunacak, yılmak bilmeyen bir irade ile çalışacak, üniversite içinde olduğu gibi dışında da doğru saydığı fikirler için mücadele edecektir.

Diyarbakır Lisesi Felsefe muallimi Selman Erdem’in ve Antalya Lisesi Felsefe muallimi Cavid Orhan Öz’ün hazırladıkları bir listeye göre 2’si İslâmî ilimlere, 29’u felsefeye, 6’sı mantık ilmine, 5’i hukuka ait olmak üzere altmış beş eser ve risalesi bulunan Profesör İzmirli yetmiş beş, yetmiş altı yaşına rağmen matbuatta bahsi geçen felsefî meselelere değme bir genç felsefecide bile bulunmayan emsalsiz bir hararetle iştirak ediyordu.

Son zamanlarda Peyami Safa ile aralarında geçen ve *Tasvir* sütunlarında da intişar eden felsefe münakaşaları³, gerek münakaşa adabına riayet, gerek doğru addedilen bir fikri müdafaa hususundaki incelik bakımından numune olarak gösterilebilir.

Hülâsa Türk felsefe dünyası çok hüznün verici bir hafta taşıyor. Yerlerinin doldurulacağını ümit etmediğimiz bu iki mütefekkir, isimleriyle ve eserleriyle gelecek nesiller için âdeta birer müsteşrik imiş gibi görünecek... Onların anlaşılmasını; Avrupalı müsteşriklerin muhtevalarından sarfınazar edilebilecek çalışma ve inanma melekelerinin yeni felsefecilerimiz için de numune olmasını temenniden kendimizi alıkoyamıyoruz. Kitaplarını bedelsiz olarak Süleymaniye Kütüphanesine ve Darüşşafaka’ya bırakan her iki mütefekkirin şuurlarında yaşayan cemiyet sevgisi ise gençliğe içtimalî ahlâk ve hukuk fikri bakımından imtisal numunesi olarak gösterilmelerini icap ettiriyor.

Yaşamısını bilen, çalışan ve bize bir şey bırakıp giden fikir adamlarımızın hatıraları önünde hürmetle eğilmek, geride esasen fikrî mahsul hâlinde ebedî bir şey bırakıp giden bu iki fikir adamından Profesör İsmail Hakkı’nın –*Hayatıyat Âleminde Büyük Simalar* isimli bir eser sahibi Muallim Celâleddin Hakkı, bugünkü tıp dünyamızın birinci sınıf unsurlarından Dr. Necmeddin Hakkı, genç Hariciye memurlarımızdan Hayreddin Hakkı gibi– her biri kendi sahasında bir kıymet olan oğullarına da başsağlığı dilemek suretiyle teessürlerimizi hafifletmeye çalışalım.

Cumhuriyet’ten: *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*,
Cilt II, No. 65-66 (1946), s. 4-5.

² Sultan II. Abdülhamid’in 25. Padişahlık sene-i devriyesinde İzmir Müftüsü olan zat. Cumhuriyet öncesi müftülerinden olduğu için *Diyaret İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü*, C. II (2010)’nde hayatı hakkında bilgi yer almamıştır (haz.).

³ Bu polemik yazıları elinizdeki kitabın 2. Bölümünde yer almaktadır (haz.).

Sosyoloji Konuşmaları
İSMAİL HAKKI İZMİRLİ
“İslâm Felsefesi” Üstadının Yetmiş Beşinci Yıldönümü
Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken

On gün evvel İsmail Hakkı İzmirli'nin yetmiş beşinci yıldönümü Kadıköy Halkevinde meslektaşları, dostları ve talebesi arasında kutlandı. Gençler Üstadın eserlerinin listesini okudular, hayatını anlattılar. Dostları intibalarından ve hâtıralarından bahsettiler. Ben burada İzmirli'nin hayatı ve eserlerinden bahsetmek niyetinde değilim; onların mevzuu o kadar geniş ve sayısı o kadar çok ki yalnız adlarını zikretmek istesem bile böyle birkaç makale tahsisi lazım gelecek. Fasilasız çalışmalar ve sayısız eserlerle dolu olan bu hayatı genç felsefe nesilleri hayranlıkla seyretmelidirler.

İzmirli'den önce modern tedrisatımızda bir “İslâm felsefe tarihi” dersi yoktu. Garp ilimlerini ve fikrî hayatını öğreten bir yüksek tedris müessesesinde İslâm felsefesinin İlk Çağ ve Yeni Çağ felsefeleri arasındaki mevkiinin, bu iki çağın birbirine nasıl bağlandığının belirtilmesi lazımdı. Artık medrese zihniyeti ile okumakta olan eski dersler bu ihtiyacı teminden çok uzak bulunuyordu.

İzmirli'den önce İslâm felsefesi (Tanzimat'tan sonra) iki ayrı zihniyette iki ayrı neslin elinde şu şekilde temsil edilmekte idi:

- a) Hoca Zihni Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı, ilh... gibi âlimlerde eski İslâm ilminin devamını görüyoruz.
- b) Hoca Tahsin, Şevketi (Efendi)¹, Küçük Hamdi, İsmail Fennî ilh... 'de Garp'la Şark arasında temas başladı. Eski hocalar Garp dillerini öğrendiler, usul ve zihniyet bakımından tamamıyla eski âlemin içinde kalarak bunu Garp metafizik eserleriyle sağlamlaştırmaya çalıştılar.

İzmirli'nin nesli bir adım daha ileri gitmişti. Bunlar arasında Garp metafizik zihniyeti ile Şark'ı tetkik etmiş² Ferid Bey, Mehmet Ali Aynî ve İzmirli'yi zikretmeliyiz.

İsmail Hakkı İzmirli Garp'a daha fazla meyillidir. İslâm felsefesini dini telkin³ için vasıta olarak alacak yerde bir felsefe müverrihi olarak kalmağa gayret eder. İslâm felsefesinin bütün dallarıyla meşgul olmuş, Garp felsefesinden haberdar bir zihniyetle⁴ onlardan hemen her biri hakkında tetkikler yapmıştır.

Felsefe tarihinde vaziyeti filolojik tetkikler, metin neşri veya monografiler vücuda getirmekten ziyade tedrisi sahasına giren bütün meseleleri öğretmektir. Onda “didaktik” birinci planda gelir. Bununla beraber *el-Kindî*, *Râzî* gibi bazı monografileri de vardır. Felsefe müverrihi sıfatıyla sistemleri izah ederek, münasebetlerini ve tekâmüllerini göstermeyi tercih eder.

İslâm felsefesi tetkiklerinde milliyetçilik fikri kendisinde hemen yirmi beş seneden beri hâkim fikir olmuştu. Türk filozoflarını tetkiki tercih ettiği gibi Türklükleri eskiden beri “efkâr-ı umûmiye”ce şüpheli görülen veya kâfi delille bilinmeyen mütefekkirleri⁵ tanıtmak, biraz suni benzetmelerle de olsa bunu ispata çalışmak onda sırf felsefî endişe yanında büyük bir yer almakta idi. Bunu eski Dârülfünun Edebiyat Fakültesi mecmualarında, bazı risalelerinde ve daha yakında Türk Tarih Kurumu neşriyatı içinde birçok vesilelerle göstermiştir.

¹ Hilmi Ziya bu isme, sonraki yazının tekrara düşmemek için çıkardığımız bölümlerinde yer vermemiştir (haz.).

² Sonraki yazıda: “mezceden” (haz.).

³ Sonraki yazıda: “tetkik” (haz.).

⁴ Sonraki yazıda: “Garp felsefesine karşı uyanık bir zihniyetle” (haz.).

⁵ Sonraki yazıda: “filozofları” (haz.).

Felsefe tarihinde tasnifçi, sinemacı ve veciz olmağa meyyleder. Didaktik bakımdan çok vâzıhtır. Mukayeselerinde de aynı sistematik ifadeyi muhafaza eder. Fakat bu meziyetleri eserlerinin problematik felsefe münakaşaları üzerinde fazla durmasına mâni olmakta ve daha çok genişliğine inkişafına sebep olmaktadır.

İzmirli'nin dindarlığı ancak İslâm filozofları (Meşşâîler) kadardır. Bir kelâmcı veya mutasavvıf dindarlığı değildir. Mutasavvıflara hücumu, Şeyh Saffet'le⁶ münakaşaları, kelâma dair eserlerinde tenkitleri bunu gösterir. Bir münakaşada kendisine bütün dinî hakikatleri kabul edip etmediği sorulduğu zaman, “*Maslahat-ı amme için, evet.*” dediğini işitmişim. Bu daha ziyade sembolik ve pragmatik bir din görüşüdür.

İzmirli, İslâm tefekkürünün ihtiva ettiği dağınık meseleleri toplamış, tasnif etmiş, münasebetlerini göstermiş ve büyük bir *traitenin* içine giren kitapları, bap ve fasılları göstermiştir.⁷ Bu temel üzerinde muhtevayı derinleştirmek ve planın muhtelif sahalarına dair filolojik ve monografik tetkikler yapmak işi, onun çıkırını devam ettirecek olan yeni nesillere düşer.

İzmirli, birçok eserlerinde İslâm filozoflarıyla Garp filozofları arasında uzaktan mukayeseler yapmıştır. Bunları son zamanda henüz neşretmemiş olduğu küçük bir kitapta toplamıştır.⁸ Burada İbn-i Sînâ ile umumiyetle skolâstikler, Roger Bacon, Gazâlî ile Saint Thomas, Ramón Martí⁹, İbn-i Rüşd ile skolâstikler arasında bazı noktalarda mukayeseler yapılmaktadır. Eserin en büyük kısmı daha ziyade İslâm filozoflarıyla Yeni Çağ mütefekkirleri arasındaki mukayeselere ayrılmıştır. Bunlar arasında en muvaffakiyetli mukayeseler İbn-i Sînâ'daki hükümler tahlili, “burhân-ı lemmî” ve ruhun ispatı dolayısıyla yapılan mukayeselerdir. Daha fazla derinleştirilmeğe ve ipuçları bulmağa müsait olan İbn-i Haldûn ile sosyolojisi, Câbir ve Râzî'nin tecrübe metotlarıyla Roger Bacon arasındaki mukayeseler yalnız işaret edilerek geçilmiş ve üzerlerinde durulmamıştır.

Tekâmül nazariyesinin kökleri araştırılırken bu biyolojik nazariye ile Mevlânâ Celâleddin ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi mutasavvıflardaki istihaleye benzer fikir arasında süratli ve oldukça yaklaştırmalar yapılmaktadır.

Mutasavvıflarla “Vücûdiyyûn”¹⁰ arasındaki mukayesesi çok yerindedir. Keşke bu nokta derinleştirilmiş olsaydı, Yahudi felsefecisi İbn-i Cebiroi¹¹, İbn-i Meymûn vasıtasıyla iki âlim arasında rabıta meydana çıkarılmış olurdu. Mukayeseler henüz tam olmamakla beraber bu sahada ilk teşebbüs olduğunu unutmamalıdır. Mukayeseli felsefe tarihi Masson-Oursel'den¹² beri büyük bir ehemmiyet kazandı. İlk ve Yeni Çağlar arasında köprü olan İslâm felsefesinin bu bakımdan tetkik edilmesi memleketimiz için olduğu kadar dünya fikir tarihi için de çok lüzumlu ve zarurî bir iş olacaktır.

Üstad İsmail Hakkı İzmirli'nin daha uzun seneler bu vadiye güzel eserler vermesini dilerim.

Yeni Sabah, 20 Birincikânun (Aralık) 1944

⁶ Şeyh Saffet Kemaleddin Yetkin (1866-1950) Suut Kemal Yetkin'in babasıdır ve son dönem şeyhlerindedir. Önce dergilerde başlayan bir tartışmanın kitaplaşmış mahsulleri olan eserlerden *Tasavvufun Zaferleri* (1343/1925) Şeyh Saffet'in, *Hakkın Zaferleri: Mustasvife Sözlere mi, Tasavvufun Zaferleri mi?* (1341) adlı eser ise İzmirli İsmail Hakkı'nındır. İzmirli, *Ceride-i İlmîyye*'de Şeyh Saffet'le tasavvuf hakkında başladığı tartışmaya *Mihrab*'da devam etmiştir (S. 23, 26, 27) (haz.).

⁷ Sonraki yazıda: “işaret etmiştir” (haz.).

⁸ Söz konusu kitap daha sonra basılmıştır: *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese* (Ankara 1952). Eser, Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek de yayımlanmıştır (Ankara 1973) (haz.).

⁹ İsmi, Raimondo Martí ve Raymond Martini gibi farklı şekillerde kaydedilen (Subirats, 1215 - Barselona, 1285) teologdur (haz.).

¹⁰ Metinde “Vücut Yok” şeklinde yazılıdır (haz.).

¹¹ İspanya'nın Malaga şehrinde doğmuş bulunan bir Yahudi filozof (1020-1058). Ayrıntılı bilgi için bk. Sahbân Halifât, “İbn Cebiroi”, *DİA-XIX*, İstanbul 1999, s. 386-388 (haz.).

¹² Paul Masson-Oursel (5 Eylül 1882 - 18 Mart 1956) Fransız oryantalist ve filozof (haz.).

Türk-İslâm Tetkiklerinde Bir Üstad:

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Prof. Hilmi Ziya Ülken

İslâm Ansiklopedisi'nin büyük bir himmet mahsulü olarak dilimize çevrilmesi, kendi tarihimizde Garplıların bize ne kadar yardım ettiklerini bir kere daha kuvvetle göstermiş olsa gerektir. Bizde Türkçülük hareketinin doğuşunda Vambery, Lèon Cahun gibi ikinci derecede Türkologların bile ne derecede hizmet ettikleri hatırlanır. Kendimizi Garp metoduyla derinden derine tetkik etmek zamanına daha yeni yeni giriyoruz. Milliyetçilik modern bir cereyan olduğu için millî araştırma zevkinin Garptan gelmesini tabii karşılamalıdır. Fakat İslâmçılık bir Orta Çağ cereyanı olduğu hâlde o sahada da Garp âlimlerinden hâlâ pek çok şeyler öğrenmekliğimiz esef edilecek bir noktadır.

İstanbul ve Kahire medreseleri asırlardan beri fıkıh, kelâm, felsefe ve mantık okuttuğu, Şarkın bütün büyük şehirleri eski eserleri bastığı hâlde hâlâ muntazam bir kataloğumuzun olmaması, bu Orta Çağ ilimlerinin tarihine dair sistemli ve tenkidî eserlerin bulunmaması bu sahalarda da Garp metoduna muhtaç olduğumuzun kâfi delili değil midir?

Bununla beraber eski tarzda eserlerden Garp metoduyla yazılmasını beklediğimiz eserlere doğru intikal, kırk bir¹ seneden beri yavaş yavaş başlamış bulunuyor. Osmanlı medreselerinin kuvvetle hâkim olduğu bir zamanda bile Garp dil ve felsefelerini öğrenmiş, medrese ilimlerini onunla mukayese etmiş, bu suretle yeni nesle Şarkı tanıtacak manüeller hazırlamış kimseler yetişti. İşte bu intikal devrinin yetiştirdiği en değerli sima olarak, geçenlerde yetmiş beşinci yıldönümünü kutladığımız Profesör İsmail Hakkı İzmirli'yi hatırlamamız lazımdır.

İzmirli'den önce modern tedrisatımızda bir "İslâm Felsefesi Tarihi" yoktu. Garp ilimlerini ve fikir hayatını öğretecek bir yüksek tedris müessesesinde İslâm felsefesinin İlk Çağ ve Yeni Çağ felsefeleri arasındaki mevkiinin, bu iki çağı birbirine nasıl bağladığının belirtilmesi lazımdı. Artık medrese zihniyeti ile okunmakta olan eski dersler bu ihtiyacı teminden çok uzak bulunuyordu.

İzmirli'den sonra ise İslâm felsefesi (Tanzimat'tan sonra) iki ayrı zihniyette iki neslin elinde [bir önceki yazıda anlatılan şekilde] temsil edilmekte idi.

İzmirli, birçok eserlerinde İslâm filozoflarıyla Garp filozofları arasında uzaktan ve ekseri çok şematik birer satırlık mukayeseler yapmıştır. Burada İbn-i Sînâ ile umumiyetle skolâstikler, Roger Bacon, Gazâlî ile Saint Thomas, İbn-i Rüşd ile skolâstikler arasında bazı noktalarda mukayeseler yapıldığı görülüyor.

Eserin en büyük kısmı daha ziyade İslâm filozoflarıyla Yeni Çağ mütefekkirleri arasında biraz fazla cüretli olan yaklaşımlara ayrılmıştır. Bunlar arasında en muvaffakiyetli mukayeseler İbn-i Sînâ'daki hükümler tahlili, "burhân-ı lemmî" ve ruhun ispatı dolayısıyla yapılan mukayeselerdir. Daha fazla derinleştirilmeye ve esas ipuçları bulmağa müsait olan İbni Haldun ile sosyolojisi, Cabir ve Râzî'nin tecrübe metotlarıyla Roger Bacon arasında münasebetler ise nedense yalnız işaret edilerek geçilmiş ve üzerinde durulmamıştır. Tekâmül nazariyesinin İslâm köklerinden bahsederken bu biyolojik nazariye ile Eflâtun'dan gelen ve bizde Mevlânâ ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'da rastlanan tenasüh (métempsychose) fikirleri arasında süratli ve haksız yaklaşımlar yapılmaktadır ki bu tarzda icracı ve tehlikeli mukayeselere, maalesef, bizde çok rastlanmaktadır.

¹ Yazı 25 Şubat 1945 tarihinde yayımlandığına göre bugün, söz konusu 41 yıla 75 yıl daha eklememiz gerekmektedir. Toplamda 116 yıl demektir (haz.).

Ancak mutasavvıfların panteistlerle mukayesesi yerindedir. Keşke bu nokta derinleştirilmiş olsaydı. Yahudi felsefesi vasıtasıyla iki âlem arasındaki rabitalardan biri meydana çıkmış ve üzerinde durulmuş olurdu.

Garp'ta Miguel Asin Palacios², P. Bouyghes, Massignon, Nicholson, Goldziher, Otto Protzi, Horton vesaire gibi tanınmış İslâmcılar -bazıları çok değerli, bazıları çok zayıf olmakla beraber- her biri bu mevzuda ayrı ayrı noktaları aydınlatmakta olan birçok monografiler neşrediyorlar. Mukayeseli felsefe tarihi bilhassa Masson-Oursel'den beri büyük bir ehemmiyet kazandı. Değil Yunan-İslâm-Garp gibi birbirine bağlı ve bir zincirin üç halkasını teşkil eden medeniyetler arasında; hatta aralarında hiçbir fikir intikali olmayan Eski Çin-Akdeniz ve Hint medeniyetleri arasında bile esaslı mukayeselerin ne kadar faydalı olduğu görüldü. İlk ve Yeni Çağlar arasında köprü olan İslâm felsefesinin bu bakımdan tetkik edilmesi, Garp dillerini, hatta Eski Yunancayı öğrenen gençlerin aynı derecede Arap-Fars filolojisine de çalışarak iki âlem arasındaki münasebetleri aydınlatacak ciddi monografiler neşrine başlamaları; bu suretle İzmirli'nin açtığı çığıı milli ve insanî fikir tarihi için çok faydalı bir yolda götürmeleri, eserlerinin sayısı 100'e yaklaşan Türk-İslâm tetkikleri üstadının gördüğü hizmetlerin en büyüğü olacaktır, kanaatindeyim.³

Yeni Sabah, 25 Şubat 1945, s. 3.

² Miguel Asin Palacios (1871-1944), İslami çalışmaları ve Arap dili sahasında eserleri olan bir İspanyol bilim adamı ve Roma Katolik papazı (haz.).

³ Ülken'in bu yazısının, bir önceki kısımda verdiğimiz yazıda da yer alan uzunca bir bölümü, bu kısımdan çıkartılmış, ancak dipnotlarla önceki yazıda, her iki yazı arasındaki farklara işaret edilmiştir (haz.)

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ DOLAYISIYLA FİKİR TÖRENLERİ

Prof. Hilmi Ziya Ülken

Geçen hafta Eminönü Halkevinde tanınmış Türk âlimlerinden İsmail Hakkı İzmirli'nin ölümünün üçüncü yıldönümü dolayısıyla bir tören yapıldı. Bu töreni oğlu Celâleddin İzmirli hazırladı. Babasının hayatı, fikirleri üzerinde bir konuşma ile söze başladı. Ondan sonra kısa bir konuşma da ben yaptım. Eski Erenköy Lisesi Müdürü, Felsefe öğretmeni Bayan Faika, İzmirli'nin eserleri hakkında zengin bir bibliyografya verdi. Çalışma alanının genişliği bakımından tam bir "mütebahhir" olan Profesörün yüze yaklaşan eseri için bu konuşma tamamen yerinde idi. Konferansçı, saydığı kitaplar arasında *Fenn-i Menahic*'in [*Metodoloji*] basılmamış olduğunu söyledi. Fakat bu eser İzmirli'nin Ulûm-ı Şer'iyye ve Edebiyat Fakülteleri Müdürü ve Felsefe Muallimi olduğu sırada İstanbul'da Hukuk Matbaasında 1329/1913'te basılmış 86 sayfalık bir kitaptır. Aslı 68 sayfa olup, sonunda 20 sayfalık bir *Felsefe Lûgatçesi* vardır. Bayan Faika'dan sonra, o sırada hasta olan Fatih Kitaplığı memuru adına başka bir zat konuştu.

Halkevinin küçük salonunu ancak dolduran dinleyici sayısı göze çarpmak kadar azdı. Belki mekteplere haber verilseydi, gazetelerle yayınlansaydı memleketimizde bunca talebe yetiştirmiş, kaç nesle hocalık etmiş olan bu üstadın anılarını dinlemeye koşacaklar bundan çok fazla olabilirdi. Dört, beş yıl önce Kadıköy Halkevi'nde¹ İzmirli'nin 75. yıldönümü kutlandığı zaman koskoca salon tamamen dolmuş ve kapıların dışında halkın birikmiş olduğunu hatırlıyorum. İki tören arasındaki bu fark, o fikir adamımıza karşı alakanın azaldığını değil, onu anmak için yeteri derecede hazırlanmamış olduğumuzu gösterse gerekir.

İzmirli için hazırlanan bu anma günü dolayısıyla, fikir adamlarımıza yapılacak törenler üzerinde bir parça düşünmek lüzumunu duyuyorum:

Millî birliğimizi perçinlemek, değerlerimizi canlandırmak için en doğru yollardan biri bu fikir törenlerini temelli ve devamlı bir hâle getirmektir. Eskiden bir "İhtifalci" Ziya Bey vardı. Şimdi fikir, sanat, ahlâk alanlarında bütün Türk aydınları böyle törenlere önyak olmalıdır. Eski değerlerimizi ayıklamak, bugünü hazırlayanları meydana çıkarmak, gençlere tanıtmak, kitap okutmaktan daha canlı, daha derin iz bırakabilir. Kitap insanı yalnız başına düşündürür fakat törenler -iyi hazırlanmışsa- coşturur ve duygu hafızasında silinmez izler yapar. Meselâ Şıpka kahramanı Süleyman Paşa için bir gün yapılabilirdi; o tarih-i cihanda dil ve duygu Türkçülüğünün en saf örneklerinden birini vermiştir. Uydurmacılıkla gericilik arasında gidip gelen ve bir türlü dili sadeleştirme işinde iyi dilekle çalışmaya yer vermeyenlere karşı bugün canlı ve büyük bir örnek olarak önümüzde duruyor. Meselâ Ahmet Hikmet için bir gün yapılabilirdi. *Haristan* ve *Gülistan*'ı yazdıktan sonra *Altın Armağan*'a geçebilmek, Türkçe'ye en sade ve güzel nesir örneklerini kazandırmak ne büyük bir çabanın eseridir!

Kırk elli yıl önceki nesiller Türkçülük yolunda ne esaslı adımlar atmışlar ne güzel işler yapmışlar! Biz o yolu ilerletecek yerde sapkınlıklar içerisinde dolaşıyoruz. Kendimizi zorlamıyoruz, kolay yolu tutuyoruz. Ne gariptir, o zaman pek az kimsenin tuttuğu "Osmanlıcılık" ve "Tasfiyecilik" arasında asıl Türkçe doğru yolu bulmuş ilerlerken, bugün ne yazık ki bu iki ayarsız görüşü, ortalığı doldurmuş görüyoruz. Eski değerlerimizden örnekler verirsek sağduyuyu bulmak mümkün olur.

¹ Ülken'in elinizdeki kitaba aldığımız ilk yazısında bu törenden söz edilmektedir. Bk. "İsmail Hakkı İzmirli: "İslâm Felsefesi" Üstadının Yetmiş Beşinci Yıldönümü", *Yeni Sabah*, 20 Birincikânun (Aralık) 1944, s. 4.

Törenlerin çevresini genişletmeliyiz: Mehmet Ali Aynî, İsmail Fennî, Prens Sabahattin aramızdan yeni ayrıldılar. Daha önceleri bir İzzet Bey, bir Hüseyinzade, bir Gökalp, bir Salih Zeki var. Hâşim, Emin Bülend, Hâmid, Fikret, Namık Kemal gibi söz erlerimizin yanında Zekâi Paşa, Hamdi Bey; Şeker Ahmed Paşa gibi ressamlarımız, Kâmil Efendi gibi hattatlarımız var. Hele Hamdi Bey yalnız ressam mı? Müzeyi, Güzel San'atlar Akademisini kurması ile san'at yolunda unutulmaz bir önderdir. Sonra eskilere doğru gidelim. Garpcılık kapısını açan büyük Reşid Paşa, Garb ilmini sokan Kâtib Çelebi, İbrahim Müteferrika, yolsuzlukları gören ve düzelme çareleri arayan Koçi Bey, Sarı Mehmed Paşa, bu adların yanında bu ülkeleri ele geçiren büyük kahramanların, Anadolu'yu fetheden Alp Arslan'ın, Türk edebiyatı ve ilminin büyük ışıkları olan şairler ve düşünürlerin adlarını sıralamaya bile lüzum yok: O kadar besbelli ve her an anılmaları bizim için bir borç ki! Fakat henüz buna da tamamen alışamadık.

Tarihimizi Osmanlı Devri'nden başlatmanın bir artı kalanı olacak, Malazgird günü, Mevlâna günü, Sadreddin Konevî, Hacı Bektaş, İznik Müdafaası, Kılıç Arslan, Alâeddin günü yapmayı hatırlamıyoruz. Bin yıllık tarihimizi ören bu fikir ve hareket âbidelerini her an anmadıkça kendimizi gündelik hayatın sakatlıkları içinde ümitsizliğe düşmüş görebiliriz. Benliğimizin bu tarih içinde kurulmuş olduğunu hatırlatmazsak bugünün samyeli gibi kurutucu yabancı rüzgârlarının kafaları yıprattığını ne hakla söyleyebiliriz.

Geçen hafta kendisi için tören yaptığımız İsmail Hakkı İzmirli Tanzimat'tan sonra Şarklı ve Garplı diye birbirleriyle çatışan iki düşünce yolunun ortasında köprü kuran ayarlayıcı kafalardandı. Eserlerinin çoğunu iki dünyanın fikirlerini yaklaştırmaya, karşılaştırmaya aralarında kökten bir ayrılık olmadığını göstermeye ayırmıştı. Henüz basılmamış olan son kitabı *Mukayese*'de² doğrudan doğruya bu konudaki çalışmalarını toplamış ve kısaltmıştı. Bugün Türk düşünürlerini en çok ilgilendirecek meselelerden biri budur.

İsmail Hakkı İzmirli Garpcılığa ve yeniliğe karşı dirsek çevirmemiş, tam tersine İslâmlığı her zaman modernleştirmek istemiş, İslâmcılıkla Türkçülüğü kafasında birleştirmiş olan fikir adamlarımızdandı. İslâm felsefesinde Türklerin büyük rolünü göstermeye kalkması Türk Tarih Cemiyeti'nin araştırmalarından çok önce başlamıştır. Nitekim bu cemiyetin araştırmalarına canla gönülle katıldı. Eskiden "İzmirli İsmail Hakkı" diye imza ederken, yeni usulü benimseyerek adını İsmail Hakkı İzmirli şeklinde yazmaya başladı. Hoca bunu "bid'at-ı müstahsene" sayıyordu. Çünkü İslâm medeniyetinde soyadları Arap usulüne göre asıl adı sonuna geldiği gibi (Mısrî, Şirazî, Konevî, Fenarî, Rumî ilh...) Garp medeniyetinde de aynı şekilde asıl adın sonuna gelmektedir. Bazı esnaf ve ulema ailelerinin *oğlu* ve *zade* şeklinde başta kullandıkları olmuştur. Fakat bizde Garp milletleri gibi; *zadegân* sınıfı olmadığı için bu usul yayılmış değildir. Eğer böyle olmasa Kitapçı Mehmet ile Mehmet Kitapçı arasında fark olmazdı. Bu tıpkı *Le Libraire Felix Alcan* gibidir yahut büyük âlim Le Verrier'nin aynı zamanda camcı olduğunu farz edecek olursak, adı "M. Le verrier Le Verrier" olurdu. Herhâlde İsmail Hakkı İzmirli İslâm medeniyetinden Garp medeniyetine geçişin bu mantıklı gereklerini çok iyi sezmiş görünüyör.

Bütün Halkevlerinden: Üniversite dallarından, mekteplerimizden, fikir, devlet ve san'at yolunda tarihimizi büyük ışıklarıyla aydınlatmış olanlara anlamaları ve gençlere onları sık sık hatırlatmalarını can ve gönülden dileyelim.

Yeni Sabah, 7 Şubat 1949.

² İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese başlıklı eseri kast ediliyor (haz.).

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Prof. Hilmi Ziya Ülken

Geçen Çarşamba Muallimler Birliğinde büyük Türk alimi İzmirli İsmail Hakkı'nın beşinci ölüm yıldönümü dolayısıyla bir anma töreni yapıldı. Bu münasebetle merhumdan bu sütunlarda tekrar defa bahsedeceğim.

Tefekkür tarihimizde iki İsmail Hakkı vardır: Bursalı ve İzmirli. Fikir mahsullerinin bolluğu, tenevvüü, yorulmak bilmez çalışmaları bakımından her ikisi de birbirine benzer. Birincisi bütün İslâmi ilimlerle uğraşmış fakat bilhassa tasavvuf üzerinde durmuştu. İkincisi felsefedeki derin vukufuna rağmen daima Kelâm etrafında dolaşmayı tercih etmişti.

Tasavvufa sistem olarak değil ancak feylesoflar ve bir kısım Kelâmcılar gibi zevk olarak meyil göstermiştir.

İzmirli'nin İslâm düşüncesi tarihinde hayran olduğu mütefekkirler Gazalî ve bilhassa Fahreddin Râzî idi. Fakat o Gazâlî gibi felsefeye dirsek çevirmemiş, feylesoflar gibi de Kelâm'ı lüzumsuz görmemiştir. Felsefi Kelâm'ın büyük ustası Râzî gibi Kelâm'ı, yani ilahi hakikatler ilmini mantuka, *mabadettabia*'ya istinat ettirmek, bu suretle felsefe ve Kelâm'ın asırlarca açık duran aralarını bulmak yolunu tutmuştur. İzmirli'nin Fahreddin Râzî'ye bağlılığı, yalnız fikrî istikametinde değil, bazı eserlerinin isimlerinde de görülür; Râzî'nin *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Felsefe*¹ adlı eserine mukabil İzmirli *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*'yi yazmıştı. Râzî'nin İslâm mütefekkirleri arasında rabitalar aramak üzere yazdığı *Muhassal*'ına mukabil, İzmirli hayatının son eseri olan ve İslâm mütefekkirleriyle Garp feylesoflarını karşılaştıran [*İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında*] *Mukayese*'yi yazmıştır. Merhum -maalesef- bu eserin intişarını göremedi. Bunu çok istiyordu. Bu işe beni memur etmişti. Mecmuu otuz sahifeyi geçmeyen bu hacimce küçük, değerce büyük eseri Millî Talim ve Terbiye Dairesi neşredilmek üzere aldı, üzerinden yıllar geçtiği halde hâlâ neşredilemedi.

Mukayeseyi bazıları tenkit edecektir. İhtimal orada herşeyi kendimize irca temayülünün hüküm sürdüğünden şikâyet edeceklerdir. Fakat Üstad, böyle bir iddiada değildir. *Mukayese*'de Descartes Kınalızâde'ye, Saint Thomas Fârâbî ve İbni-Sina'ya, İhvân-ı Safâ ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Darwincilere benzetilmiştir. Onların fikirlerini bunlardan aldıkları söylenmemiştir. Hâlbuki muayyen bir tarihi seyir içinde yürümek ve fikir intikalinin vesikaları gösterilmek şartıyla bazen bu da söylenebilir. Nitekim bizzat Garplılar, mukayeseden daha ilerisi olan tesir meselesi üzerinde duruyorlar. İspanyol Palacios Asin, İngiliz Hammond, Fransız E. Gilson'un eserlerinde İslâm âlemi lehine öyle deliller vardır ki Şarktan Garba doğrudan doğruya fikrî tesir ve intikal olduğunu göstermektedir.

İzmirli'nin İhvanü's-Safa ile tekâmülcülük arasında münasebet gördüğü muhakkaktır. Fakat Üstad, bununla tekâmülcülerin fikirlerini İhvanü's-Safâ'dan aldıklarını kastetmiyor. Hattâ aynı ilmî neticelere vardıklarını da söylemiyor. Hâlbuki geçen asrın sonlarına doğru, tanınmış arabisantlardan Dieterici² "Tekâmülcülükten Dokuz Asır Evvel İslâm Âleminde Tekâmülcüler" adlı eserinde *İhvanü's-Safâ*'yı tedkik etmiş ve böyle bir mukayese yapmıştı. Üstadın bu eski Almanca eserden haberdar olmaması, çok muhtemel olduğundan, yaptığı mukayese Garplı ve Şarklı iki âlim arasındaki tevarüdü göstermekte ve neticeyi daha kuvvetlendirmektedir.

¹ Tam adı *Muhassalü Efkarü'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirin mine'l-Ulemâ ve'l-Hükemâ ve'l-Mütekellimin*'dir (haz.).

² Friedrich Dieterici, (1821-1903): İslâm felsefesi ve Arap edebiyatı alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Alman şarkiyatçısı.

İzmirli, Garp hayranlığının en gergin, medresenin en zayıf olduğu devirde geldi. Şarkla Garp arasında köprü kurmak isteyen İslâm mütefekkirlerinin başlıcalarındandı. Fakat medrese onun öğretmek istediği Garbı anlayacak kuvvette değildi. Darülfünun onun talim ettiği İslâm düşüncesine karşı alâka duymuyordu. Bu yüzden muakkip yetiştiremedi. Eserlerine bir isim cedveli gözüyle bakıldı. Hâlbuki onlarda ileriki nesillerin araştırmalarına temel olacak bütün ipuçları duruyordu. İzmirli, Arapça veya Farisî ile Fransızca'yı aynı zamanda bilmesi sayesinde iki âlemin tefekkürüne nüfuz kudretine sahip olan pek mahdut âlimimizden biridir. Kendi neslinden Şevketî Efendi, Küçük Hamdi Efendi, Ferid Bey gibi mahdut ilim adamı, bu meziyete sahip bulunuyordu. Fakat İzmirli'nin onlar arasında mümtaz bir mevkii vardı: Buda, her iki âleme nüfuz edecek silâhları akîm bırakmaması, hayatını yorulmak bilmez bir telif ve neşir cehdıyla doldurması, arkasında irili ufaklı yüze yakın eseriyile unutulmaz bir kehkeşan bırakmasıdır.

İzmirli, modern ilimle din zihniyetini telife çalışan bir mütefekkiridi. İslâmiyet'i asrın ihtiyaçlarına göre modernleştirmek için Fıkıh, Felsefe ve Kelâm safhasında müçtehit denecek kadar hamleler yapmıştır. Kuvvetli milliyetçi idi. İslâm medeniyetini milliyetçilik zaviyesinden tetkik ediyordu. Aynı zamanda hem medresede hem mektep ve üniversitede ders vermek suretiyle birbirine dirsek çeviren iki âlemi yaklaştırmaya çalışıyordu. Türkçülük, İslâmlık ve Garplılık arasında Meşrutiyet Devri'nde uzun müddet süren mücadeleleri o da Gökalp gibi önlemeye çalışıyor, bu üç cereyanın birleşmesi zaruretine kani bulunuyordu.

Garp felsefesinden haberdar bir âlim gözüyle Kelâm'ı ilk defa o tedvin etti. Felsefe tarihimize bu gözle ilk defa o baktı. *Fenn-i menahic*'i “*Surî mantık*” ile Metodoloji arasında ilk köprülerden biridir. Üstadın eserlerinde insanın duyabileceği tereddüt, iki âleme ait unsurların karşı karşıya ve gayrı mütecanis görünmesidir. Fakat unutmamalıdır ki İzmirli, o vakte kadar Arapça bilmeyen Türk okuyucuya tamamen kapalı bir âlemin bütün meselelerini açmak ve büyük bir sergi kurmak işiyle meşguldü. Onda derinleştirilecek bütün meselelerin hareket noktaları vardır. Garp metodunda çalışmalarla her birinden birçok monografiler çıkabilir. Başlanmış mukayeseler sonuna kadar götürülebilir. Bir fikrin doğuşu, inkişafı, asırlar içinde geçirdiği safhalar adım adım takip edilerek Şarkla Garp arasındaki eski rabitada hissetmemizin ehemmiyeti daha derinden meydana çıkarılabilir. Hâlâ kimsenin el atmadığı, dünyada tek nüshası olan eserler bastırılabilir. İslâm tefekkürüne nüfuz için bu zengin âlemin arkasında nesiller nesli devam edecek bitmez tükenmez mesaj beklemektedir.

Geçen senelerde Mısır'dan Kanavatî³ isminde bir Hıristiyan Arap âlimi gelmiş, kütüphanelerimizdeki 400 kadar yazmanın fotoğrafını çekerek gitmişti. İlim dünyası için bu gayretin ne kadar faydalı olacağı meydandadır. Bununla beraber gönül ister ki, bu tetkikler bu vatanın evlatları tarafından da yapılsın. Bu eserlerden hiç olmazsa en mühimleri burada neşredilsin.

İşte mektebin, Darülfünunun zengin İslâmi mazimizle âlakasının en zayıf olduğu devirde, İzmirli bu kapıyı açtı. Herkes onun kurduğu temel üzerine bir taş koymuş olsa nesiller bu binayı yükseltebilir.

Günün birinde kendimizi başkalarından öğrenmeyecek derecede olgun bir hâle gelecek olursak, o zaman İslâm ve Türk âleminin tetkiki şerefiyle övünebiliriz. İstikbalde böyle zengin bir ufku hayal edebilmek için, hiç değilse yakın mazinin değerli insanlarına karşı saygı borcunu hakkıyla ödemeliyiz. Bu arada İzmirli İsmail Hakkı'nın basılmamış eserlerinin neşrine çalışmalı. Bu hususta Millî Eğitim Bakanlığından ve diğer makamlardan ricada bulunmalı, merhumun bir fotoğrafının felsefe dershanelerimizden birine, bilhassa İslâm Felsefesi ve İslâmi İlimlerin okunduğu dershaneye asılmasını temin etmeliyiz.

Yeni Sabah, 5 Şubat 1951.

³ Georges Chehata Anawati [Cürç Şehâte Kanavatî], (1905-1994): İslâm'la ilgili çok sayıda çalışması bulunan Mısırlı Dominiken rahibi.

Kayıplarımızın Arkasından PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Celâleddin İzmirli

31 Ocak 1946 Perşembe akşamı Ankara’da rahmet-i Rahman’a kavuşan sevgili babam Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli için dostları ve talebeleri tarafından alaka gösterenlere, ilmî hayatı hakkında gazetelerde yazı yazarlara ayrı ayrı teşekkür ederim. Oğlu olmak dolayısıyla babamın meslek ve meşrebi hakkında ben de bir nebze malumat vermek isterim:

1285 Hicrî tarihinde İzmir’de İkiçeşmelik semtinde dünyaya gelen babam, 1293 savaşında şehit olan İzmirli Yüzbaşı Hasan Efendi’nin oğludur. Sekiz yaşında babasını kaybedince annesi Bayan Hafize onu okutmuştur; daha küçük yaşta iken öğretmenliğe merakı olduğunu, diğer çocuklar gibi oyun oynamayı onları okutmakla meşgul olduğunu bizzat babam söylemişti. İzmir’de tahsilini yaptıktan sonra ilk defa olarak Rüşdiye Mektebinde Farisî muallimliği yapmış, bilahare İstanbul’a gelerek Darülmuallimîn-i Âliye’ye talebe yazılmış ve ilk mezun olarak birincilikle neşet etmiştir. Neşetinden sonra o zamanın Maarif nazırı olan Zühdü Paşa¹, babamın zekâ ve çalışkanlığını takdir ederek İstanbul’da alıkoymuştur; kendi çocukları için de babamı hususi hoca olarak tayin etmiştir. Bundan sonra sırasıyla Mülkiye Âlisi’nde, Mühassısın Medresesi’nde, Dârülfünun’da, üniversitede muallim, müderris ve ordinaryüs profesörlük etmiştir.

Babamın hayatı hep ilmî tetkikatla geçmiştir. Ben, çocukken hatırlarım, Vefa’da Şemseddin Molla Gürani Mahallesi’ndeki evimize her hafta küfe ile kitaplar gelir, babam çalışma odasına çekilerek bunları mütemediyen okurdu. Biz, onun yüzünü yemek zamanları görürdük; böylelikle tam 4000 cilt kitap elde etmiştir. Büyük bir oda kütüphane odasıydı. Bu kitapların evinde bulunması yalnız bir şahsın istifadesini mucip olduğundan umumun istifadesi için kitapları vakfetmeye karar verdi ve Mebânî-i Hayriye müdürü Bay Esat Serezli’nin tavassutuyla Süleymaniye Kütüphanesinde kendi ismiyle anılan “İzmirli İsmail Hakkı” kütüphanesi tesis edildi. Artık haftanın muayyen günlerinde kendi kütüphanesinde tetkikatta bulunurdu. Aradan çok geçmeden Vefa’daki evi satıp Kadıköyü’ne taşındı.

Babam akidesi sağlam bir Türk filozofu, uydurma hadisleri sahih hadislerden (ehâdis-i mevzûa, ehâdis-i sahîha) ayıran bir Türk muhaddisi, Kur’ân-ı Kerim’i tercüme eden bir Türk müfessiri, ilm-i tevhidi yazan bir Türk kelâmcısı, siyeri iyi bilen bir Türk müverrihi idi.

Kendisiyle her zaman konuşurken sözü mantığa, ahlâka, ulûm-ı şer’iyeye dökerek bana birçok şeyler öğretirdi. Ben imkân-ı aklî ile imkân-ı fizikîyi babamdan öğrenmiştim. “*Tabiat ilimlerinin kaideleri, kanunları küllîdir fakat zaruri değildir; zira tabiyye kaidelerinin aksi aklen mümkündür; mesela umumiyetle kuşlarda mide iki tanedir. Fakat tek mideli kuş tasavvuru fizikman mümkün değilse de aklen mümkündür. İşte bu imkân-ı aklîdir; aklen her şey mümkündür. Akıl ancak maddeler arasındaki tenakuzu kabul etmez.*” demişti.

Bazı din kitaplarında yazılı olan vakaların aslı olmadığını, “Yerin altında öküzün olması; dünyanın öküzün boynuzu üzerinde durması...” gibi sözlerin vu’âzın tarafından uydurulmuş hadisler olduğunu, *Taberî Tarihi*’nin bazı yerlerinin asılsız olduğunu 1332’de basılan *Siyer-i Celîle-i Nebviyye* adlı eserinde yazmıştır. Hatta “*İslâm dini maslahat dinidir, yani maslahat nassa (Kur’ân, hadis) tekaddüm*

¹ Zühdü Paşa (1834-1902), Dârülfünunun açılması yolunda büyük çaba harcayan ve 19 Ağustos 1900’de Mekteb-i Mülkiye’de yaptığı bir konuşma ile Dârülfünunu öğretime açan Osmanlı Maarif nazıdır. Bk. Ali Z. Oraloglu, “Zühdü Paşa”, *DİA*-XLIV, s. 538 (haz.).

eder, *şu hâlde maslahat icabı nass haricinde iş görülür.*” demiştir. Hükümde asla isticlal etmez, mutlaka mahlas-ı mantikiye (itidal, dikkat, garezsizlik) riayet ederek hüküm verir; şüphe, zan ile yakın hâsıl olamayacağından verilen hükümlerin daima hatalı olacağını, ancak yüzde doksan bir ihtimal olan zann ile hüküm vermenin hukuken caiz olduğunu söylerdi.

Hülasa 4 yaşından 80 yaşına (beşikten mezara kadar) mütemadî okumak ve yazmakla hayatını geçiren, ölümünden üç ay evveline kadar *Garp Filozoflarıyla Şark Filozofları Arasında Mukayese* adlı eser yazan, mütetebbi teolog, rasyonalist filozof, değerli bir siyerci, kifayetli bir kelâmî olan babam İsmail Hakkı İzmirli'nin ölümünden dolayı yalnız bizler, Türkiye'deki talebe ve dostları değil, bütün İslâm âlemi taziyeye muhtaçtır.

Haber, 18 Şubat 1946, S. 4922, s. 2.

Hazin Ölümü Münasebetiyle

PROFESÖR İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI VE ESERLERİ

Cavid Orhan Öz¹

Profesör İzmirli İsmail Hakkı, Tanzimat'tan bugüne kadar devam eden tefekkür tarihimizin mütenevvi, belki ihtisas zihniyetinden bizzarure biraz uzak olan devresinin çok cepheli fikir adamlarından biridir. Bu itibarla merhumun vücuda getirdiği kıymetli eserlerde de aynı karakteri göreceğimiz aşîkârdır.

Bu çok cepheli eserlerden din ve felsefeye ait olanlar şu gruplarda toplanabilir:

1. Din, din felsefesi, din tarihi, muhtelif dinler, dinî metinler üzerindeki çalışmaları hakkında malumat vermek faydalı olsa gerektir.
a) *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, 1332 (1916), 154 s., Tevsi-i Tıbbât Matbaası.
“Bu eserde siyer-i celilenin yalnız mukaddimesi yazılabılmıştır. Mukaddime’de ana hadis kitapları ile hadis râvilerini tenkide dair yazılan eserler esas tutulmuş, râvilerin sahih ve vâhî tarikleri gösterilmiştir. Daha sonra hüccet olamayacak hadisler birer birer bildirilmiş, hadis uyduranların isimleri, hususiyen en meşhurları teşhir olunmuştur. Nihayet siyere taalluk eden rivayetler, kıssalar, hadis sayılan sözler tamamıyla tahlil edilmiştir. Hindistan ulemasından İslâm Akademisi reisi Mevlânâ Şibli’nin² kaleme aldığı *İslâm Tarihi*’nde bu eserde ileri sürdüğüm tahlilî ve tenkidî tarz terviç olunuyor. İslâm âleminde en yüksek bir akademi ile âcizleri arasında bu suretle tevârüd-i efkâr bulunması *Siyer-i Celile*’nin kıymetini belki artırabilir.”
2. *Anglikan Kilisesine Cevap*, 219 s. (taşbasması).
3. *Muhtasar İlm-i Tevhid*, 1338 (1922), s. 127, Kanaat Matbaası.
4. *el-Cevâbü’s-Sedîd fî Beyânî Dini’t-Tevhîd*, 1338 (1923), s. 277, Ankara, A. Şükrü Matbaası.
5. *Tarih-i Hadis*, 1340 (1924), s. 1-380.
6. *Müderris-i Muhterem İzmirli Hakkı Beyefendi’nin “Nârın fenâsı, ebediyyet ve devamı” hakkında tetkikatları*, 1341 (1925), 31 s. (taşbasması)³, Dârülfünun Matbaası.
“Bu mevzu hakkında yurdumuzda ilk yazılan eser. Risalede Cehennem ateşinin fani olabileceği ve gayrimüslimlerin de cehennem ateşinden kurtulabilecekleri ayetler ve hadislerle muarızlara ispat olunmaktadır.”
7. *Dürzî Mezhebi*, 1926, s. 1-124, Evkaf Matbaası.
Arapça, Fransızca risale ve kitaplarla bizzat Dürzîler tarafından yazılmış risale ve kitapların tetkikine istinat eder.
8. *Maâni-i Kur’ân*, C. I, II, 1343 (1927), s. 1-488 ve 488-628-1118.

¹Antalya Lisesi Felsefe ve Sosyoloji Muallimi.

²Mevlânâ Şibli Numânî (1857-1914), Hindistan’ın Azamgarh kasabasında dünyaya gelmiş ilim adamıdır (haz.).

³Şapirograf baskı olmalıdır. Çünkü İzmirli’nin 1335-1337 tarihleri arasında basılan Dârülfünun ders notları şapirograf baskıdır: *Felsefe-i İslâmîyye Târîhi: 1335-1336 sene-i dersiyelerinde felsefe-i İslâmîyye müderris-i muhteremi İzmirli İsmâil Hakkı Beyefendi’nin takrîr buyurdukları derslerden müteşekkildir; İhvân-ı Safâ felsefesi [felsefenin İhvân-ı Safâ zamânına kadar âlem-i İslâm’da geçirdiği safahât - İhvân-ı Safâ felsefesi - Kurtuba Mektebi]; 1336-1337 sene-i dersiyelerinde felsefe-i İslâmîyye müderris-i muhteremi İzmirli İsmâil Hakkı Beyefendi’nin takrîr buyurdukları derslerden / İzmirli İsmâil Hakkı; İstanbul Dârülfünûnu Felsefe Dârü’l-Mesâisi, Dârülfünun Matbaası, 1336-1337, 1. kitap 416 s.; 2. kitap 47 s.*

Esasen o dönemde ders notları şapirograf usulüyle basılmaktaydı. Kütüphanelere pek girmeyen bu tür kitaplardan burada künyesini verdiğimiz, İzmirli’ye ait iki kitap TTK Kütüphanesi çevrimiçi katalogunda A.III/2371 numarayla kayıtlıdır (haz.).

9. *Din Dersleri*, 1341 (1925), s. 133, Maarif Matbaası (ikinci tabı 1927'dedir).
10. *Türkçe Kur'an-ı Kerim*, C. I, II, 1932, s. 1-902.
11. *Latin Harfleriyle Mushaf-ı Şerif*, 1932, 493 s.
12. *Tahlilî ve Tenkidî Tarihi İslâm* (Esat Beyefendi'ye), 1332 (1916), s. 1-10.
12. *Tarihin Lüzumu, Tarih-i İslâm'ın Ehemmiyeti, Ehl-i İslâm'ın Tarihe Hizmetleri*, s. 7 (taşbasması, büyük kıtada).
13. *Arap Felsefesi*, 1329 (1913), 176 s., Hukuk Matbaası.
14. *Felsefe Dersleri*, 1330 (1914), 307, s. Hukuk Matbaası.
15. *Felsefe-Hikmet*, 1333 (1917), 144 s., Matbaa-i Âmire.
16. *Medhal-i İlm-i Kelâm*, 1335 (1919), 100 s. (taşbasması), Dersaadet.
17. *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme*.
"İlk defa selefilere ile kelâmcılardan bahseden Türkçe eserdir. Hususiyile Hazret-i Ali'ye karşı gelen mezhepler etraflı olarak gösterilmiştir."
18. *Felsefe-i İslâmiye Tarihi*, 1336 (1920), 416 s. (taşbasması), Dârülfünun Matbaası.
19. *İslâm'da İlk Terceme*, 1337 (1921), 16 s. (taşbasması), Dârülfünun Matbaası.
20. *İhvan-ı Safa Felsefesi*, 1337 (1921), 37 s. (taşbasması), Dârülfünun Matbaası.
21. *Felsefe-i İslâmiye Tarihi*, Kitap I, 1338 (1922), 72s., Matbaa-i Âmire (ikinci tabı 1340'da yapılmıştır).
22. *el-Kindî*, 1339 (1923), Edebiyat Fakültesi Neşriyat Cemiyeti tarafından, s. 1-72.
23. *Yeni İlmî Kelâm*, 1340 (1924), 240s., Matbaa-i Âmire, C. I-II.
24. *Felsefe* (t.s.), 187s., taşbasması.
25. *Muhtasar Maba'dü't-Tabîyye*, 134s., taşbasması.
26. *İlm-i Kelâm Sualleri*, s. 16, taşbasması.
27. *Uzluoğlu Fârâbî*, 1933, 80s.
28. *Muhtasar Felsefe-i Ülä*, 1329 (1913), 274 s., Hukuk Matbaası.
29. *Mustasvife Sözlere mi, Tasavvufun Zaferleri mi, Hakkın Zaferleri*, 1341 (1925), Evkaf Matbaası.
30. *Şeyhülettubbâ Ebû Bekr Mehmed b. Zekeriya er-Râzi I.*, 1341 (1925), 29 s., Evkaf Matbaası.

Sayın Üstadın eserlerinden pek azını ihtiva eden bu liste bile bize bugün felsefe gençliğinin ismini ve hizmetlerini hürmetle ve gani gani rahmetle yâd ettiği profesörün fikir hayatımızdaki rolünü göstermeğe kâfidir. Sayın Profesörün bıraktığı boşluğun doldurulacağını temenni etmek istiyorum. Fakat bu dileğimin ne nispette içinde yaşadığımız zaman ve şeraitte tahakkuk ettirileceğini de düşünmekten kendimizi alıkoymuyoruz.

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

Ömer Rıza Doğrul

31 Ocak gününe rastlayan ölümünün üçüncü yıldönümü münasebetiyle Eminönü Halkevinde Muallimler Birliğinin yaptığı bir törene mevzu olan aziz üstadımız İzmirli İsmail Hakkı'yı ta 1914'te tanımak şerefine ermiştim. Mehmed Âkif, Ahmed Naim, İzmirli İsmail Hakkı ve Ferid Kam'ı hep birlikte tanımak ve sevmek, hatta bütün acizimle beraber kendilerinden iltifat ve muhabbet görmek şerefine mazhar olmuşum.

Bu kıymetli şahsiyetlerin 1914 yılındaki âdetleri her haftanın çarşamba günü *Sebilü'r-Reşâd*'da toplanmak ve o gün dostlarını ve arkadaşlarını kabul etmekte. O mecliste hazır bulunmak, hakikaten bir mazhariyetti. Ne güzel konuşurlar, ne tatlı sohbet ederler ve birbirlerine ne kadar hürmet ederlerdi. Birbirlerini candan seven insanların bütün cazibesi, hayatlarını aynı gayeye vakfemiş güzide arkadaşlığın bütün sevimliliği bu mecliste belirirdi. Büyük ilmî meselelere dokunurlar, birbirlerini canla başla dinlerler, içlerindeki her ihtisas sahibine en derin saygıyı gösteren tevazu içinde münakaşa ederler ve her münakaşayı neticelendirdikleri zaman yüzlerini aydınlatan bir zevk, birbirlerine karşı sevgilerini ve saygılarını artıran bir inşirah içinde, birbirlerini ruhen kucakladıklarını hissettilerlerdi.¹ Bugün artık rahmet-i Rahman'a kavuşmuş olduklarına bakarak, 'Acaba aynı meclisleri, öbür âlemde de mi kuruyorlar?' diyerek içimin o mecliste duyduğum incizaba, kendimi teslim etmekten zevk duyuyorum.

Evet, ahirete geçersen onlarla buluşacağıma inanarak uhrevî hayatı özlüyorum ve bir an evvel oraya geçmeyi burada kalmaya tercih ediyorum, dersem, inanınız, aziz okurlarım!

Fakat benim bugün maksadım bu uhrevî incizabdan değil, İzmirli İsmail Hakkı'dan bahsetmektir.

İzmirli, hakikaten güzel bir adamdı. Yüzünü çerçeveleyen sakalı bir nur hâlesi idi. Alnı parıl parıl parlardı. Konuşması gayet büyüdü idi. Kafası bir harika idi. Onun kafasına canlı bir ansiklopedi demek, belki ihtisasına saygısızlık olur. Çünkü hem bir ansiklopedi idi, hem ihtisas şubelerinde en geniş bilgi sahibi idi. İslâmiyeti tarihiyle, ilimleriyle, felsefesiyle, medeniyetiyle derinden bilirdi. Eserleri bunun kat'î delilidir. Fakat eserlerinin birçoğu hâlâ basılmamıştır, yani onun bu millete hediye etmek istediği irfan mirası hâlâ eksiktir. Biz de bu yüzden bugün onun manevî huzuruna derin bir hicap içinde çıkıyoruz. Çünkü bu millete hediye ettiği irfan mirasını benimsedikten başka onun basılmış ve millete mal edilmiş eserlerini dahi kavramaktan, onun yapmak istediğini, hangi gayeyi gerçekleştirmeğe çalıştığını bu millete anlatmaktan âciziz.

İzmirli İsmail Hakkı elli seneden fazla bir zaman bu milletin irfanına hizmet etti. Ölümünün üçüncü yılını tebcil ettiğimiz sırada onun bir fani ömür içinde bu milletin irfanına sunduğu eserlerini dahi basamamış olmak bizim için utandırıcı bir nankörlük teşkil eder.

Onun Türk Tarih Kurumuna² ve Millî Eğitim Bakanlığına³ yazdığı eserler, acaba niçin basılmıyor?

¹ Burada son satır tekrarlanmış ve bir satır atlanmıştı (haz.).

² İzmirli'nin Türk Tarih Kurumundaki çalışmaları "Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri" içinde (seri: II, no. 26) basılan *Müslüman Türk Feylesofları* (Ankara 1931) (Bk. TTK Ktph. A.I/3795; B/0792) ile yine aynı müsveddeler arasında (no: 34.) basılan *I- Türk İslâm Filozofları, II- Müslüman Türk Hukuku ve Dini* (Ankara t.siz) (Bk. TTK Ktph. B/2356) başlıklı iki küçük etüttür. Ayrıca TTK Yayınları arasında basılan *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (Ankara 1937, 2009) adlı ortak kitap içinde "İbni Sina Felsefesi: Şahsiyet ve Hususiyeti, Metod ve Sistemi" başlıklı bölümü kaleme almıştır (haz.).

³ Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları arasında bir tercümesi basılmıştır: *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, haz. W. de Tiesenhhausen, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul 1941, XXVIII, 426 s. [2] s. (haz.).

Niçin onun manevî varlığını bütünleyecek ve bir bütün olarak milletin karşısına çıkmasını sağlayacak manevî mirası tekmillenmiyor?

Oğlu Celâleddin İzmirli, bu sayımızda okuyacağınız bir yazısında babasının “Şark rönesansını” yapmış olduğunu pek haklı olarak iddia ediyor ve çok doğru söylüyor. Çünkü İzmirli İsmail Hakkı bu memlekete Avrupa felsefesini sokan ilk adamdır. Memleketimizde metodolojiyi ilk defa yazan o, “felsefe-i ulâ” hakkında ilk eseri veren odur. Sonra hikmet-i teşrî hakkında ilk evvel o yazmış ve İslâmiyeti akıl ile idrak etmek işini başarmış...

Sonra yeni ilm-i kelâmı da o yazmış ve böylece eski kelâm felsefesini bugünün felsefesine kavuşturmağa çalışmış...

Bu adamdan daha başka ne istenebilir?

Ve bir tek adam daha başka ne yapabilir?

İzmirli İsmail Hakkı bütün ömrü boyunca çalışmış, elli yıldan fazla süren ilmî hayatı sırasında üzerinde çalışmadığı ve eser vermediği hiçbir ilim, hele bugün çok muhtaç olduğumuz hiçbir İslâm ilmi bırakmamış...

O yazmış, biz basmıyor ve milletin irfanına takdim etmiyoruz. Doğrusu acı bir nankörlüktür bu!

Biz, bu büyük adamların bıraktıkları manevî mirasa gösterilecek saygının belirtilmesi ve bilhassa İzmirli'nin bütün eserleriyle ve şahsiyetinin bütünüyle karşımıza çıkmasını isteriz.

Çünkü yalnız o zaman İzmirli'nin ruhu şâd olur ve biz de onun eserlerinden hakkıyla istifade etmek imkânını elde ederiz.

HOCAM İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

I

İlk Tanışmamız

Ahmed Hamdi Akseki

31 Ocak 1946'da Mevlâ'sına kavuşmuş olan büyük Üstad İsmail Hakkı İzmirli, sade Türkiye'de değil, İslâm dünyasında da eşine az tesadüf edilen İslâm fikir ve ilim adamlarımızdandı. Ondandır feyiz alan ve onu en iyi tanıyanlardan biri olmaklığım hasebiyle öldüğü zaman bir şey yazamadığım için çok üzülmüştüm. Yine onu sevenlerden ve onun da sevdiklerinden olan Ömer Rıza Doğrul, ölümünün üçüncü yıldönümünü münasebetiyle birkaç gün evvel benden bir yazı istedi. Aziz Üstadım hakkında bu yazıyı yazmaya vesile oldukları için Ömer Rıza Doğrul'a teşekkür ederim.

İsmail Hakkı İzmirli, fikirlerimizin inkişafı, bilgilerimizin genişlemesi üzerinde en büyük âmil olmuş kıymetli hocalarımızdandır. Kendisiyle ilk tanışmamız 1325 [1908 veya 1909] senelerinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin Şehzadebaşı'ndaki İlmiye Kulübünde olmuştur. Biz, o zaman medrese tahsilini henüz bitirmemiştik. Burada medrese talebesinin fikrî inkişafına hizmet edecek mahiyette konferanslar veriliyordu. Bu konferanslara rahmetli Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Bursalı Tahir gelirdi. Mehmed Âkif merhum da Arap edebiyatına ait *Muallâkat-i Seb'a*, *Lâmiyyetü'l-Arab*, *Lâmiyyetü'l-Acem* adındaki eserleri ve kitapları okutuyor ve talebeye tercüme usulü gösteriyordu. İzmirli İsmail Hakkı'nın konferansları, çok kere görüldüğü gibi bir laf yığımı değil, dinleyici olan yüzlerce ilim yolcularının yolunu aydınlatan, onları o güne kadar bekledikleri şeyler üzerinde uzun uzadıya düşünmeye sevk eden, bir din âliminin vazifelerini bildiren kıymetli bir irşat mahiyetinde idi.

Üstadın dersleri

Bir müddet sonra da Dârülfünun'un Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinde, daha sonra Medresetü'l-Mütehasssîn'in felsefe, kelâm ve tasavvuf şubelerinde Üstad İzmirli bize şu dersleri okutmuştu: Siyer-i Nebeviyye, Usûl-i fıkıh, ilm-i hilâf, hikmet-i teşrî', mantık-ı suverî ve tatbikî, metafizik, felsefe tarihi, İslâm felsefesi ve menâhic (metodoloji).

Kendisi bütün bu dersler hakkında eserler yazmış ve onları okutmuştur.

Biz bu dersleri okurken medrese derslerini de tamamlamış bulunuyorduk. Fakat biraz önce de söylediğim gibi fikrî inkişafımızı büyük Üstad İzmirli'ye borçlu idik.

İzmirli İsmail Hakkı'nın ilim bakımından ne kadar yüksek bir yetki sahibi olduğu eserlerinden ziyade derslerinden ve hususi sohbetlerinden anlaşılır. Eserleri umumiyetle çok vecizdir hatta muğlak sayılacak derecede kısadır ve hemen hemen fikirlerin ifadesinden ibarettir, denilebilir. Usûl-i fıkıhtan başka her eseri ve bilhassa en mühim eserlerinden biri olan Anglikan Kilisesine cevap olarak yazılan *el-Cevâbu's-Sedîd* adlı eseri şerhe muhtaç, çok mühim ve veciz bir metindir.

Onun sınıfında ders takrir etmesi, cidden görülecek bir şeydi. Sözleri, tavır ve hareketi, simasındaki ve gözlerindeki canlılık en hareketsiz insanların dahi gözünü açar ve hepsini bütün varlıklarıyla takrirlerini dinlemeğe mecbur ederdi. Kıymetsiz bir masal dahi nakletse onu bir hakikat gibi anlatırdı. Biz o saatlerin nasıl geçtiğini bilmez ve daha da devam etmesini beklerdik. O bize, sadece kitap okutmaz, fikir verirdi. Her gün onun dersinden yeni yeni fikirlerle dönüyor ve bu derslerden maksadın, muayyen bir kitabı okumak ve ezberlemek olmadığını anlıyorduk.

Üstadın sohbetleri

Üstadın sohbetleri de böyle idi. O söylemeye başlayınca karşısındakiler susar ve dinlerlerdi. Onun hafıza kuvveti hayret verecek bir derecede idi. Bir meseleyi ele aldığı zaman onu ilmî metot dâhilinde tetkik ederek esas delillerine irca eder, onun hakkında verilecek müspet veya menfî hükmün ancak deliline nazaran olacağını söyler, sonra da “*عَلَيْهِ لَسْمِيعُ اللَّهِ وَإِنَّ بَيِّنَةً عَنْ حَيٍّ مِنْ وَيْحَى بَيِّنَةً عَنْ هَلَكٍ مِنْ لَيْهَلَكٍ*.” = “*Li-yehlike men heleke an beyyinetin yahyâ men hayye an beyyinetin.*” [el-Enfâl, 42] derdi. Yani “*Tâ ki ölmek isteyen aşikâr bir delile dayanarak ölsün, yaşamak isteyen de yine aşikâr bir delile dayanarak yaşasın.*” ayet-i kerimesini okur ve aşikâr bir delile dayanmayan herhangi bir delilin kabule şayan olmadığını da bu ayetin umumiyle istidlâl ederdi.

Kelâmda, fıkıhta herhangi bir meseleyi tetkik ederken mezhep imamlarınca kabul edilmiş olan esaslar haricine çıkmaz, “*Başka türlü hareket, hareket-i keyfidir. İlim usulüne aykırıdır.*” derdi.

Okuyucuların müsaadeleriyle bu noktayı aydınlatan bir muhavereyi nakledeyim:

Balkan Harbi’ni müteakip İstanbul’da Ubeydullah Efganî denilen bir müçtehit taslağı türemiş, bazı kimseler onun ağzından *Ve Kavmin Cedid* denilen bir hezeyanname de neşretmişlerdi. Bu adam, kendisiyle ilmî konuşma yapılmak üzere 16 Kânunuevvel 1329’da *Sebilü’r-Reşad* idarehanesine davet olundu. Heyet şu zatlardan müteşekkildi: Mehmed Âkif, İzmirli İsmail Hakkı, Rasathane müdürü Fatih, Dârülfünun müderrislerinden Şevket, sonra İstanbul müftüsü olan Müderris Mehmet Fehmi...

Muhavere şöyle başladı:

İsmail Hakkı İzmirli: “Yazdığımız *Kavm-i Cedid*¹ muhteviyatına mutekid misiniz, yoksa o kitabı sizin ağzınızdan başkaları mı yazdı?”

Ubeydullah: “Tamamıyla mutekidim, öyledir.”

“Öyle ise sözünüz yanlıştır. O, bir hezeyan mecmuasıdır.”

“Ben ayetten, hadisten başka bir şey tanımam. Sizin hocalarınızın sözünü dinlemem.”

“Sen onları (ayet ve hadisi) de bilmezsin.”

“Sen ne anlarsın? Sus. Bu, sarıklı işidir. Fesliler böyle şeylere karışmaz.”

Bunun üzerine İsmail Hakkı İzmirli hiddetlenerek ayağa kalktı, hemen Fehmi Efendi’nin sarığını başına koydu ve... “İşte fesimi çıkardım, sarıklı oldum... Yahu! Sen Kur’ân’dan, sünnetten başka delil tanımaz mısın?”

“Hayır tanımam.”

“Kur’ân’a nasıl itikat ediyorsun? Mücmel midir, muhkem midir, müteşabih midir? Bu bapta mezhebin nedir? (Ona göre görüşelim.)”

Ubeydullah: “.....”

İsmail Hakkı: “İşte sen Kur’ân’dan da bir şey bilmiyorsun. Hadîse nasıl itikat ediyorsun? Hangi kısmıyla âmilsin? Sünnet-i şayia ile mi, châdis-i müsnede ile mi, châdis-i mürsele ile mi amel ediyorsun? Hadis-i zaif de delilin midir?”

¹ Bk. Ubeydullah Efganî, *Kavm-i Cedid*, Şems Matbaası, Dersâdet 1331. Ayrıca bk. Ubeydullah Efganî, *Kavm-i Cedid’de Salavat Bahsine Mu’teriz Olanlara Kur’ân-ı Azimü’ş-şânın İnzâr ve İhtârı*, Şems Matbaası, İstanbul 1332 (haz.).

Ubeydullah buna da cevap veremeyince sözü başka tarafa çevirmek istedi ve “Siz kadere tâbi oluyorsunuz. Asıl Müslümanlar böyle itikat etmez.” dedi.

İsmail Hakkı İzmirli: Evvela şunu sorayım: “Müslümanlık Peygamberimizin haber verdiği gibi midir, yoksa bizim anladığımız gibi midir?”

“Peygamberimizin haber verdiği gibidir.”

“İşte doğru olarak söylediğiniz yegâne söz budur.”

“Öyle ise şimdi tarihe müracaat edelim. Kader meselesi Peygamber asrında yoktu. En evvel ondan bahseden seksen tarihinde Basra’da katlolunan Ma’bed el-Cühenî idi. Gaylân-ı Dimaşki ona tâbi oldu. Sonra kadere dalanlar çoğaldı. Vâsıl b. Atâ, Cehm b. Safvan da kaderden bahsettiler. Selef bunları reddetti. Acaba kader meselesinde bu zevattan hangisinin mezhebini kabul ediyorsun?”

Ubeydullah: “.....”

İsmail Hakkı İzmirli: “Sen âyeti de bilmiyorsun, hadisi de bilmiyorsun, ilm-i kelâmı da, tarih-i ulûmu da bilmiyorsun. İlmî olarak bir sözün yoktur. Kitabın ve sözlerin hezeyandır.”²

Bu muhavere onun ilmî metotlara nasıl sadık kaldığını göstermeye kâfidir.

Yeni Selâmet, 9 Şubat 1949, S. 5-73, s. 4, 15

² İzmirli’nin Ubeydullah Efgani’yi savunan birine karşı yazdığı bir makalesi için bk. “Ubeydullah Efgani Müdafii M. C. Efendi’ye!”, *Sebilürreşâd*, C. XI, 1913, S. 280, s. 306-308 (haz.).

HOCAM İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

II

İzmirli ve Felsefe

Ahmed Hamdi Akseki

Garp felsefesini memleketimize ilk önce sokan rahmetli Ahmed Naim ile İzmirli İsmail Hakkı'dır. İslâm felsefesini tesis eden de yine İzmirli'dir. Onun Dârülfünun'da okuttuğu felsefe dersleri, felsefe-i ulâ, menâhic, İslam felsefesi, ilim ve hayat bakımından bizde çok mühim bir mevkiî olan Şark kültürü ve İslâm felsefesinin anlaşılmasına ve bizim ilim ve kültür hayatımız hakkında verilecek hükümlerin hakikate uygun bir şekilde olmasına hizmet ediyordu. Çünkü bunlardan tam salâhiyetle bahsedebilecek mevkiide idi.

Selef mezhebini tercihi:

Büyük Üstad İzmirli, selef mezhebini tercih ederdi. O, yukarıda da işaret ettiğim gibi İbn-i Teymiyye ile İbn-i Kayyim'in çok tesiri altında kalmıştı. Bunlara karşı büyük hayranlık duyardı. Büyük müçtehitler içinde Ebû Hanîfe'nin içtihatlarını her asrın ihtiyaçlarına daha uygun düşeceği bakımından teşriin hikmetine muvafık bulurdu. Ali el-Kârî'den bahsederken "*Haneîfi avukatı idi.*" der ve çok takdir ederdi.

Hadis ve nakd-i ricâl ilminde de büyük ihtisası vardı. Bir hadisi ele aldığı zaman bütün senetlerini söyledikten sonra gerek metnine, gerek senedine ilişkinler varsa onlara da işaret ederdi. Hâfız Zehebî'ye çok itimat ederdi.

Bütün kısımlarıyla ibadet ve aile hukuku, borçlar ve ceza hukuku ve kanunu ile İslâm hukuku demek olan fıkıh; hilâfiyyat ve fıkıh tarihini de ihtiva eder. Buna rağmen medreselerimizde son zamanlara kadar hilâfiyyat ve fıkıh tarihi okunmazdı. Hâlbuki müçtehitler arasındaki fikir ayrılıklarının sebeplerini anlayabilmek için hilâfiyyat denilen ilmin bilinmesi lazımdı. Bunun kaidelerini ilk kuran ve ilim olarak ortaya koyan Ebû Zeyd ed-Debûsî (vefatı: 432 H.) idi. Bunun ilk defa Dârülfünun Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubesi ders programlarına alınması İzmirli Üstadın himmetiyle olmuştur ve kendisi bu dersi üzerine almıştı. *İlm-i Hilâf* adındaki kitabı, Dârülfünun'daki takrirlerinin hülâsasıdır.

İzmirli Üstad Hanefilerin 'istihsan', 'örf ve âdet delili' ile Malikîlerin 'mesalih-i mürsele'sine ve 'sedd-i zerâyî' meselesine çok kıymet verirdi.

Şâtîbî ve Karâfî'nin *Usûl-i Fıkıh*'larına büyük kıymet verir ve bunlardan nakiller yapardı. Yazmış olduğu *Usûl-i Fıkıh* da kıymetli bir eserdir.

İslâm hukukunun halledemeyeceği bir mesele yoktur

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre İslâm hukukunun hall ü fasledemeyeceği bir hadise yoktur. İslâm fıkıhı, İslâm hukuku hiçbir hadise karşısında âciz kalmaz.

Bunun ne suretle olabileceğini anlatırken İslâm fıkıhını şöyle bir taksime tâbi tutardı:

1. Bugün müftâ-bih olan ahkâm
2. Müftâ-bih olsun olmasın fıkıh kitaplarında Hanefî fakihlerinden bazılarının beyan ettikleri ahkâm.
3. Dört büyük müçtehidin kitaplarında ve mezheplerinde beyan olunan ahkâm

4. Alelittlak İslâm fakihlerinin beyan ettikleri ahkâm.¹

Üstad demek istiyor ki bugün memleketimizde mamûlün-bih olan, yalnız Hanefî mezhebinin müftâ-bih meseleleridir. *Mecelle*'de, bir iki meselesi hariç olmak üzere, buna göre tanzim olunmuştur. Hâlbuki İslâm fihkî bu demek değildir. Bu, İslâm fihkının en dar çerçeveye içinde mütalaaı demektir.

Hadiseleri İslâm hukuku, İslâm fihkî bakımından mütalaa ettiğimiz takdirde iş değişir. Eğer birinci mertebedeki hükümler hadiseyi halletmeye kâfi gelmezse işi biraz daha geniş tutarak diğerlerinin fikir ve içtihatlarına müracaat edilir. O da kâfi gelmezse bir mezhebe saplanıp kalmayarak, diğer üç müçtehidin kitaplarına da müracaat ederiz. Bu da kâfi gelmezse bu dört mezhepten başka diğer Ehl-i Sünnet fakihlerinin içtihatlarına, onlar da kâfi gelmezse Ehl-i Sünnetten olsun olmasın alelittlak İslâm fakihlerinin fikirlerine müracaat ederiz.

İşte İslâm fihkını dar bir çerçeve içinde mütalaa etmezsek o zaman onun karşısında halledilemeyecek bir hadise bulamayız.

Ben Üstadı, mektep ve medrese hayatından sonra da mümkün olduğu kadar bırakmamağa çalıştım. Kendisi hakikaten muntazam bir adamdı. Haftanın muayyen gecelerinde yapılan toplantılara iştirak eder ve bu toplantılar serbest bir ilim meclisi olurdu. Birinci Cihan Harbi'nin ortalarına doğru, haftanın bir gecesinde Unkapanı'nda merhum Ali Fakri Efendi'nin dergâhında toplanırdık. Memleketin bazı yüksek şahsiyetleri de bu mecliste hazır bulunurdu. Merhum Üstadımız İzmirli de burada, büyük filozof İbn Rüşd'ün dört mezhebe ait olan *Bidâyetü'l-Müctehid* ve *Nihâyet el-Muktesid*'ini ve Müslim'in *Sahih*'ini okutmaya başlamıştı. Evkaf hukuk müşavirlerinden rahmetli Murat Bey de bu ilim meclisinin devamlı talebesindendi. O meclise devam edenlerden hayatta kalanlar şunlardır: Şeyh Ali Efendi merhumun oğlu Avukat Seniyyüddin [Başak], Diyanet İşleri Heyet-i Müşavere azasından Hasan Hüsnü Erdem, Eşref Edib, bir de muharrir-i âciz.

İslâm fihkî hakkındaki düşünceleri:

İstanbul'dan ayrıldıktan ve Ankara'ya geldikten sonra da mühim meseleler üzerinde yine kendisiyle muhabere eder ve fikirlerini alırdım.

İslâm fihkî hakkındaki fikirlerinin ne gibi esaslara dayandığını kendisine sormuştum. 15 Haziran 1937 tarihli bir mektupla şu cevabı verdi:

“Bir hadise karşısında başvurulacak beş derece İslâm fihkî hakkındaki beyanatım şu düsturların meşhumundan çıkarılmıştır:

- İmâm-ı Âzam'ın mütemayiz olduğu istihsan delili.*
- Şemsü'l-Eimme Serahsi'nin istihsanı tarifleri: “Hâss ile âmmin müptelâ olduğu ahvale dair ahkâmında sühulet aramak, genişliği almak, müsamahayı almak, güçlüğü kolaylık için terk etmek, ki bunlar İslâm dininde asıldır.*
- Necmüddîn-i Tüfî'nin “Zarar ve zarar ile mukabele yoktur” mealindeki hadisten istinbat ettiği maslahata riayet kaidesi ve bu kaideyi tahsis ve beyan tariki ile nass ve icmaa takdim etmesi.*
- İbn-i Kayyim'in “Şeriatla güçlük ve darlık, yolu bulunmayan bir teklif yoktur” düsturunu*
- Fukahanın celb-i maslahat ve def'-i mefsedet hakkındaki beyanı*
- Hanefîlerin teamüle ihtimamları...”*

Ahlâk ve seciyesi:

Üstad İzmirli İsmail Hakkı çok mütevazı ve çok takdirkardı. Kimde ufak bir meziyet görürse onu takdir

¹ Darülmualimin talebesine verdiği konferanslardan, *Ceride-i İlmiye*, S. 61, s. 1962.

ederdi. Bugün, talebesi bile ileri gidecekler diye çekemeyenleri görüyoruz da onun ve arkadaşlarının ne büyük insan olduklarını anlıyoruz. Onun ne kadar mütevazı ve başkalarını nasıl teşvik edici olduğunu göstermek için bir iki misal vereyim:

Dârülfünun'da talebe olduğum sırada neşredilen ilk eserimi kendisine utanarak takdim ettiğim zaman yazdığı şu mütalaa bu hissini onda ne derece yüksek olduğunu gösterir. Üstad diyor ki:

“Ahmed Hamdi Efendi değil talebe-i ulûmun, hatta birçok ulemamızın bile tettebbu ve mütalaa edemedikleri âsar-ı eslâfi, hususan Şeyhülislâm Ahmed b. Teymiyye ile Hucetü'l-İslâm İbn-i Kayyim'in eserlerini bile nazar-ı mütalaadan geçirmekle henüz tahsil çağında iken ilmi ile, aklı ile, tettebbuu ile temeyüz ve teferrüd eylemiştir...

Boş vaktini kütüphanelerde, mütalaahanelerde imrar eden bu genç âlim bu sâyi, bu tettebbuu, bu mütalası sayesinde âtîde en büyük âlimlerimiz sırasına geçecektir.

Hemen Cenab-ı Hak bu gibi münevverü'l-fıkr olanlara, Müslümanlara rehber olabilecek din mücahitlerine tevfikini refik eylesin!

Dârülfünun-ı Osmanî Siyer-i Nebî ve ilm-i hilâf muallimi İzmirli İsmail Hakkı²

1937'de bir İbn-i Sînâ ihtifali olmuştu. İbn-i Sînâ'nın ilmî hüviyetini her noktadan tebarüz ettirecek bir kitap yayınlanacaktı. Bugünkü Başvekilimiz Sayın Üstad Şemsettin Günaltay, İbn-i Sînâ'nın ruhiyat ve mâba'de't-tabîasının yazılmasını bana emrettiler. Ben de İbn-i Sînâ'nın tabîiyat, ruhiyat ve mâba'de't-tabîasını ve bunlarla birlikte *Samed (İhlâs) Tefsiri*'nin ve *Ölüm Risalesi*'nin tercümelerini yazıp gönderdim. Bunun üzerine Üstad İzmirli İsmail Hakkı bana şu mektubu yazmıştı²:

Müdekkik âlim Bay Ahmed Hamdi Akseki'ye

Kıymetli iltifatnamenizi aldım, çok mütehasis oldum. Mütemedi mesai sayesinde sizi ilmen yüksek gördükçe pek derin haz duyuyorum. Bir hafta evvel sayın Şemsettin Günaltay yazınızı verdi, yukarıdan aşağı kadar dikkatle okudum, elhak pek müdekkikane yazılmıştır, hassatsen sizi tebrik ederim. Samed Tefsiri tercümesini de tekrar tekrar okudum. Bu tercüme o tezinizle ilmî kıymette omuz öpüşüyor. Bu bapta Şemsettin Bey'le kararlaştırdığımız göre tasavvuf bahsi ikmal edilemediğinden, nübüvvet bahsinin de onunla sıkı irtibatı bulunduğundan, baş tarafındaki tasnif-i ulûm, marifet nazariyesi ve tabîiyât kısımları bazı arkadaşlarımız tarafından yazıldığından bu kısımlar ile beraber Ölüm Risalesi'nin dercine lüzum görülmedi. Ruhîyat ve mâba'de't-tabîa kısımları, bazı arkadaşlarımız tarafından yazılmış olmasına rağmen, büyük bir boşluğu dolduracağından

² Bu mektupta bahsedilen İbn-i Sînâ İhtifali Türk Tarih Kurumu öncülüğünde hazırlanmıştır. Bu ihtifal sonrası TTK Yayınları arasında İzmirli'nin bahsettiği bölümlerden oluşan bir kitap da basılmıştır: Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn-i Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler (TTK Yayını, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi [Basımevi], 1. bs., İstanbul 1937, 828 + 16 s. res.). Bu kitapta İzmirli “İbn-i Sînâ Felsefesi” başlıklı bölümü; Şemsedin Günaltay “İbn-i Sînâ ve Mantık”; Hilmi Ziya Ülken “İbn-i Sînâ'nın Tabîiyâtı” ve “İbn-i Sînâ'nın Ruhîyatı”; Mehmed Ali Ayni “İbn-i Sînâ'da Tasavvuf” ve Ahmet Hamdi Akseki “Ruhîyat: Mabadettabia” başlıklı bölümleri yazmıştır (haz.). İzmirli'nin mektubunda Akseki'nin yazdığı bu bölümden “Ruhîyat ve mabade't-tabîa kısımları, bazı arkadaşlarımız tarafından yazılmış olmasına rağmen, büyük bir boşluğu dolduracağından onun basılması” şeklinde söz edilmektedir. Aksekili'nin Samed Tefsiri ile Ölüm Risalesi tercümesine bu kitapta yer verilmesine rağmen İbn-i Sînâ'nın Hayy b. Yakzan (çev. M. Ş. Yaltkaya), Edviye-i Kalbiyye (çev. Kılıslı Rifat), Risâle fi Mâhiyeti'l-Hüzn (çev. M. Hazmi Tura) adlı kitapçıklarının tercümesi bu ortak kitap içinde yayınlanmıştır. Akseki'nin tercüme ettiği Samed Tefsiri ise Yeni Selâmet dergisinde “Kur'an'dan İlhamlar: İslâm-Türk Filozofu İbni Sina'nın “İhlâs Tefsiri” üst başlığıyla 23 Mart 1949, S. 11 – 2 Kasım 1949, S. 36 arasında 17 bölüm hâlinde yayımlanmıştır. Buradan alınarak yakın zamanlarda Arapça aslıyla birlikte kitaplaştırılmıştır: İbn Sina, İhlâs Süresi Tefsiri, çev. Ahmet Hamdi, Akseki, haz. Ahmet Faruk Güney, DİB. Yayını, 1. bs., Ankara 2014, 55 s. (haz.).

onun basılması için basmayı taahhüt eden Kitapçı Ahmet Halit Bey'e verildi.

21 Haziran Pazartesi günü öğleden sonra ihtifal yapılacağını arz ile derin saygılarımı sunarım.

23/5/937

*Emekli Ordinaryüs Profesör
İsmail Hakkı İzmirli''*

Üstad, usûl-i fıkhıta ve diğerlerinde gösterdiği yeniliği, ilm-i kelâmı da gösterdi. *Yeni İlm-i Kelâm* diye yazdığı eser bunun en büyük delilidir.

Onun usûl-i fıkhı ve hilâfıyatı, bir hukuk felsefesidir. Esas kaynaklar olan Kur'ân-ı Kerim, Sünen-i Nebeviyye, icma ve kıyasın hâdiselere nasıl tatbik edileceği yeni hâdiseler karşısında bunların nasıl imal edilecekleri hakkında fikirleri aydınlatır.

Son söz olarak: İsmail Hakkı İzmirli her bakımdan üstün bir şahsiyetti. İlmi de, ahlâkı da aynı kuvvette ve üstünlükte idi. Nur içinde yatsın.

Yeni Selâmet, 16 Şubat 1949, S. 6-74, s. 6-7, 11.

İ. H. İZMİRLİ HÜRMETLE ANILMAĞA DEĞER BİR DİN ÂLİMİYDİ

Merhum Üstad Şark'ta Rönesans Yapmış Derin Görüşlü Bir Şahsiyeti

Muallim Celâleddin İzmirli

Muallimler Birliği 31 Ocak günü Eminönü Halkevinde merhum üstadımız İzmirli İsmail Hakkı'nın hâtrasını tazir ve tebciil etmiş, kıymetli hatipler merhum üstadın ilmî meziyetlerinden ve büyük hizmetleriyle eserlerinden bahsederek törene iştirak edenleri aydınlatmışlardır. Merhum üstadın oğlu Muallim Celâleddin İzmirli de babasının hâl tercümesini anlatan bir hitabe irat etmiştir. Bu hitabenin metnini aynen neşrediyoruz.

Muhterem dinleyicilerim!

Bugünkü içtimamızda üç sene evvel bugün Ankara'da rahmet-i Rahman'a kavuşan babam ve hocam Ordinaryüs Profesör İzmirli İsmail Hakkı Bey'in kısa tercümeihâlinde bahsedeceğim.

Şarkta rönesans yapan İzmirli üstadımız Rumî 1285 tarihinde İzmir'de İkiçeşmelik semtinde Kıratlı Sokak'taki küçük bir evde dünyaya gelmiştir. Babası Yüzbaşı Hasan Efendi 1293 Rus Harbi'nde şehit olduğundan sekiz yaşında babasız kalan Üstadı, annesi Hafize Hanım büyütmiştir. İsmail Hakkı, orta tahsilini İzmir'de yaptıktan sonra 1308'de İstanbul'a gelmiş, imtihanla Darümuallimîn-i Âliyyeye girmiş, 1310'da edebiyat şubesinden birincilikle neşet etmiştir.

O zamanın Maarif nazırı olan Zühdü Paşa, İsmail Hakkı'nın zekâ ve gayretini takdir ederek onu hem kendi çocuklarına muallim tayin etmiş, hem Mercan İdadisinin tarih ve ahlâk muallimliğine getirmişti. İzmirli İsmail Hakkı daha sonra Mülkiye Mekteb-i Âlisinde ve İlâhiyat Fakültesinde fıkıh usulü, Emrullah Efendi'den sonra Edebiyat Fakültesinde felsefe müderrisi olmuş, bundan başka idarî vazifeler de ifa etmiş, 1323'te de Darüşşafaka müdürlüğünü, daha sonra Darümuallimîn-i Âliye müdürlüğünü yapmış, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azası olmuş, medâris müfettişliği, Ankara'da Şer'îye Vekâletinde kurulan Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti reisliği ve azalığı yapmış, son zamanlarda Edebiyat Fakültesi dekanlığını, İslâmiyat Enstitüsü müdürlüğünü deruhte etmiştir.

Eserleri

İzmirli İsmail Hakkı, eser vermek bakımından son derece velûd bir ilim adamı idi. Burada onun eserlerini teker teker saymak uzun süreceği için umumi olarak şunu söylemek kâfidir: Merhum Üstad hayatında yüz kadar eser yazmıştır. Bunların yarısı kadarı basılmıştır, yarısı da henüz basılmamıştır. Eserleri içinde liseler için, üniversite için yazılmış kitaplardan başka etüt için yazılmış birçok eserler de vardır.¹

İlmî mevkii

Üstad İsmail Hakkı yüksek bir din âlimi, değerli bir filozof, kıymetli bir tarihçidir. Onu burada bütün bu bakımlardan tetkik etmek mümkün değildir. Mevzu çok geniş ve vakit çok dar olduğu için onun ilmî şahsiyetinden ancak bir nebze bahsetmekle iktifa edeceğim.

İzmirli İsmail Hakkı ilm-i kelâm, fıkıh usulü, tasavvuf ve hadis hakkında, Türkiye'de Türkçe olarak hemen hemen ilk defa eser yazan ilim adamıdır. *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eseriyle kelâm ile felsefeyi

¹ Sadece kitaplarının değil, yazılarının da açıklamalı bir listesi için bk. Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946): Bir İlim Adamının Hikâyesi", *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât - 2*, Dergâh Yayınları, 1. bs., İstanbul 2010, s. 39-52 (haz.)

mezcetmiş ve bunun üzerine o zamana kadar Dârülfünun'da okunan Fahr'in ilm-i kelâmı yerine İzmirli Üstadımızın kelâmı okunmağa başlamıştır.

Usûl-i fıkıhta gayet mühim bir mukaddime yazmış ve esbâb-ı ihtilâfî da toplayarak okutmuş, faiz hakkında gayet ehemmiyetli mütalaalar yürütmüştür. Mesela bu mesele hakkında der ki: “*Riba haramdır. Faizin ribaya ithali içtihadîdir. Şimdiki ticaret şartları, faizin zaruri olmasını iktiza ediyorsa ahvale vâkif bir fakihin bu zarurete karar vermesi lazımdır.*” Üstad bu bahiste “الضرورات تبيح المحظورات” = “ed-Darûrât, tubîhu'l-mahzûrât”² kaidesini tamamıyla kabul ediyor.

Tasavvufta da büyük bir kudreti haizdi. İzmirli İsmail Hakkı'ya göre mutasavvıf:

Ehl-i saffet ve safâya mütevassal olan zattır. Saffet-i emeliyle mutasavvıfıya benzeyen fakat hakikatte mutasavvıfıdan olmayan kimse “mustasvife”dir. Vaktiyle İslâm arasında zuhur eden fitne, halkın ibadet ve taattan inhirafa meyli dolayısıyla Sûfiyye, müstakil bir fırka teşkil etti. Tasavvufun zuhurundan maksat a'mâl-i hasene ile ahlâkı tezhîp ve insanları dine cezbetmektir. Tasavvufta dört derece vardır: Talip, mürid, sâlik ve asil... Talip, tarikatı isteyen zattır. Ahlâk ve etvarı tecrübe edilir. Talep, şeyh tarafından kabul olunursa mürid olur.

Mürid, tarik-i iradeye girmiş zattır. Mutasavvıfe ulûm ve maarifi, iradeye bina kıldığından ‘mürid’ demişlerdir. Mürid için, şeyhe hüsnü zan, şeyhe sualde edep şarttır. Mürid, seyrü sülûkte bulunursa sâlik olur. Sâlik demek ahlâkı, a'mâl-i tezhîp etmektir. Eğer sâlikin kalbi, inayet-i Sübhâniyye ile meftûh olursa, sâlik âlem-i gaybı seyrederek, Hakk'a müstağrak olur. Artık sâlikin maksudu ancak Allah'tır.

İzmirli İsmail Hakkı, mutasavvıfların en büyüklerinin kitaplarını inceden inceye tetkik ettiği gibi Garptaki mistik filozofların, mesela Spinoza'nın da eserlerini tetkik etmiş ve mukayeseler yaparak İslâm mutasavvıflarıyla Garbın mistik filozofları arasındaki görüş farklarını birer birer bildirmiştir. Esasen kendisinin de Şâzîlî tarikatından icazeti vardır.

Meslek ve karakteri

İzmirli İsmail Hakkı geniş görüşlü Müslüman bir Türktür. Münekkit, maneviyatı sağlam olup Selefiyye mezhebine mütemayildi (Selefiyye mezhebi saf Ehl-i Sünnet mezhebidir). Merhum Üstad, leh veya aleyhte verilecek kararları rasyonel sebeplere intikal ettirerek hükmünü veren düalist bir filozoftu. İdealizmi, daima realizmin üstünde görmüştü. Utilitarizme (nisfîyecilik) ve hedonizme (zevkiyecilik) hiçbir zaman taraftar olmamıştır. Garez ve kıskançlığı fikren züğürtlük ve kalben küçüklük sayarak ruhun adem-i kemalinden neşet ettiğini söylerdi... Üstada göre felsefî ahlâk, zan ve şüpheden âri olan vahy-i ilâhiye istinat eder. Bu itibarla felsefî ahlâk, cemiyetin telâkkilerine bağlı olabilir. Fakat dinî ahlâk, dinî hükümlerden istinbat olunduğu için kaideleri kat'idir.

Merhum Üstadın ölümü yalnız memleketimiz için değil, bütün İslâm âlemi için büyük bir kayıptı.

Sözüme nihayet verirken beni dinlemek lütfunda bulunanlara ve bu töreni hazırlayan Muallimler Birliği'ne ve burada söz söyleyen arkadaşlara ve gazetelerde yazı yazan arkadaşlara teşekkür etmeyi borç bilirim.

² “Zaruretler mahzurlu şeyleri mübah kılar.” şeklindeki Mecelle kaidesi (haz.).

ORD. PROF. İ. HAKKI İZMİRLİ
(1869-1946)

Veli Ertan

Rahmetli Üstad İsmail Hakkı İzmirli, hayatının yarım asırdan fazlasını ilme hasreden İslâm dünyasının eşsiz bir din âlimidir. Şark İslâm kültür ve felsefesinde, İslâmî ilimlerin hemen hepsinde çalışmış, vukuf sahibi olmuş, hayatı boyunca kıymetli eserler vermiş emsalsiz muhakkik, mütefekkir ve müdekkik bir zattır.

İlmî hayatının son günlerinde en mütakâmil merhalesini de iki cilt olarak çıkan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin tahrir heyetine başkanlık etmekle geçirmiş ve kıymetli yazılarıyla, ilmî tettebbuatıyla bu eşsiz Ansiklopediyi tezyin etmiştir. Bilhassa Ansiklopedinin mukaddimesinde İslâm ilimleri mevzuu altında birinci safha Arap fenleri, ikinci safha İslâm ilimleri (Kur'ân ilmi, hadis ilmi, fıkıh ilmi), üçüncü safha Müslümanların ilerlettikleri ilimler, Emevîler ve Abbasîler devrinde fikir hareketleri, fikrî ve felsefî inkişaf, Müslümanların ilim ve felsefe tarihindeki mevkii, Osmanlılar devrinde fikrî ve ilmî inkişaf gibi başlıkları taşımakta olup bir de İslâm âleminde yazılmış olan 172 kadar ansiklopedinin bir listesi vardır.

Üstad, 1869 tarihinde İzmir'de doğmuştur. Yedek subay Yüzbaşı Hasan Efendi isminde bir zatın oğludur. Henüz dört yaşında iken okula başlamış ve ilk tahsilini ikmal ettikten sonra hafızlığa çalışmıştır. Hıfzı tamamladıktan sonra Rüşdiye Mektebine girmiş ve orada Kemal Efendi isminde bir zattan Farsça öğrenmiş, medrese derslerini de takip etmiştir. Rüşdiye Mektebini bitirdikten sonra aynı mektebe Farsça öğretmeni olmuştur.

1890'da İstanbul'a gelmiş ve Dârümuallimîn-i Âliyye girmiş, aynı zamanda Sultan Selim'de, meşhur Hafız Şakir Efendi'nin derslerine de devam etmiştir. 1892 yılında mezkûr mektebi bitiren İzmirli İsmail Hakkı, o zaman Maarif nazırı bulunan Zühdü Paşa'nın tensibi ile Mercan İdadisi din, tarih ve ahlâk dersleri öğretmenliğine tayin edilmiştir. Mülkiye Âlîsinde de Manastırlı İsmail Hakkı'dan sonra usûl-i fıkıh hocalığını deruhte etmiştir.

Nihayet büyük Üstad, Dârülfünun Felsefe müderrisi bulunan Emrullah Efendi'nin kabinede Maarif nazırlığını kabul etmesi üzerine ondan açılan Felsefe derslerine tayin edilmiş, Hukuk Fakültesinde usûl-i fıkıh; Medresetü'l-Mütehassısında felsefe, Dârülfünun Edebiyat Fakültesinde de İslâmî felsefe derslerini okutmuştur.

Dârülfünun'un üniversiteye kalbolunmasından sonra İsmail Hakkı İzmirli, İlahiyat Fakültesinin yerine kaim olmak üzere teşkil edilen İslâmî Tetkikler Enstitüsünün başına Ord. Prof. unvanıyla getirilmiştir. Son resmî hizmeti de bu olmuştur.

Kanunî hizmet yıllarını doldurmuş olan Üstad, bu vazifede iken emekliye sevk edilmiştir. İsmail Hakkı İzmirli aynı zamanda idarî vazifelerde de bulunmuştur. Bilhassa Maarif Nezaretinde encümen azalığında, Darüşşafaka'da, Darümuallimîn-i Âliyye, Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri müdürlüklerinde, Meşihat'ta, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye azalıklarında, Ankara'da Umûr-ı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti aza ve reisliğinde; İstanbul İlahiyat Fakültesi reisliği, İslâm Tetkikler Enstitüsü müdürlüğünde bulunmuştur.

Üstad, hayatının son günlerinde şeker hastalığına tutulmuştur. Böyle olmasına rağmen gene kütüphanesinde çalışmasına devam etmişti. Üstadın hayatının 75. yıldönümü münasebetiyle 8 Aralık 1944 yılında Kadıköy Halkevinde büyük bir ihtifal yapılmıştır. Bu ihtifale memleketin tanınmış

profesörleri, seçkin simalar, üniversiteli gençler katılmışlardı. İlk defa Prof. M. Ali Aynî ve sonra kürsüye gelen birçok zatlar büyük üstadın şahsı ve eserleri hakkında konuşmalar yapmıştır. Üstad, gençlerin talebi üzerine kürsüye gelmiş ve yapılan tezahürata teşekkürlerini bildirmiştir.

Nihayet Üstad 31 Ocak 1946 yılında Ankara'da vefat etmiştir. Hacı Bayram Camiinde namazı kılındıktan sonra muazzam bir kalabalıkla cenazesi Cebeci Asri Mezarlığına götürülmüş ve mahall-i mahsusuna defnolunmuştur.

Kabir taşında şu beytler yazılıdır:

*Ölmek sana dönmektir
Bir uykuda sönmektir
Gönlümde 'Hüvelbâki'
Erdim sana Yâ Rabbi
Senden dileğim zâir
Bir Fatihadır, Hak bir
(1869-1949)*

Şahsiyeti

Merhumun çok güzel konuştuğunu, derslerini heyecanla anlattığını ve bilhassa İslâm tarihinde bazı mevzuları takrir ederken öğrencilerini ağılattığı söylenir. Mevzuların hepsi vesikaya müstenitti. Fazla malumattan ziyade mevsuk malumata önem verirdi. Hatta talebesinden Sayın Hasan Hüsnü Erdem (Diyanet İşleri Reisliğinden emekli)'in naklettiğine göre büyük Üstad, “*Her duyduğunuzu ve okuduğunuzu değil, hakikate uygun olanını kabul ediniz.*” diye tavsiyede bulunmuştur. Hiç şüphesiz Üstad, yalnız memleketimizde değil, bütün İslâm âleminde tanınmış bir şahsiyettir. Mümtaz ilim ve din adamlarımızdan biridir. Hayatını tamamen ilme hasretmişti. Kütüphanelerimize çeşitli mevzularda yüze yakın eser bırakıp gitmiştir. Allah'ın varlığını, birliğini felsefi delillerle ispata çalışmış, onun vicdanında Allah sevgisi şuurlu bir iman hâline gelmiştir.

Muharrir Sayın Eşref Edib *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nda merhum hakkında, “*O hakikaten bir ilim güneşiydi. İslâm ilminin güneşi yarım asırdan fazla feyzini saçtı, irfan nuruyla İslâm dünyasını aydınlattı. Üniversite ona “Ord. Prof.” unvanını verdi, millet de “Müftüyyü'l-enâm” payesini tevcih etti. Okudu, okuttu. Yazdı, yazdırdı. Söyledi, söyletti. O, günlere heyecan verdi. Günler ondan heyecan aldı. İslâm ilminin kudretini tanıttı, şerefini yükseltti.*” demektedir.

Merhumun çalışmalarında gece ve gündüzün sınırı malum olmadığı muhakkaktı. Hastalığı anlarında bile kütüphanesinden çıkmazdı.

Rahmetli Üstadın hafızasının çok kuvvetli olduğunu yakın arkadaşları yazılarında belirtmişlerdir. Hattâ bir âlimin doğum ve ölüm yıllarını tereddüt etmeden söyleyebildiği gibi kendisine sorulan meselelerin cevaplarını verirken müracaat edilecek kitapların bap ve fasıllarını da söylemek münasebetiyle muhabatını tatmin ettiği yine kendi yakın arkadaşları tarafından naklolunmuştur.

Bütün hayatı boyunca kaybetmediği bir vasfı vardı; o da şüphesiz ilme olan derin alakası idi. Merhum İstiklâl Marşı şairi Mehmed Âkif Ersoy'un bulunduğu muhitin belli başlı rükünlerinden biriydi. Ömer Rıza Doğrul merhumun da dediği gibi o meclis “İzmirlisiz tamamlanamaz”dı. Ne kadar yerinde söylenmiş bir söz.

Merhum büyük Üstad kendi şahsı parasıyla temin etmiş olduğu 3700 ciltlik kütüphanesini sağlığında Süleymaniye Kütüphanesine vakfetmiş, kitapları kendi adını taşıyan bir odaya konulmuştur.

Eserleri

Kitap hâlinde basılmış veya basılmamış yüze yakın eseriyle muhtelif muhtelif mecmualarda birçok yazıları çıkmıştır. Rahmetli Üstad İ. İsmail Hakkı'nın İslâm felsefesi ve ilm-i kelâmdaki vukufiyeti çok derindir. En mühim eseri İslâm felsefesine ait olanıdır. İki cilt halinde çıkan *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinin birinci cildi mühim bir dibaceden sonra yedi fasla bölünmüştür. İkinci cilt de dört fasıldan ibarettir. Şimdiye kadar yayımlanmış olan ilm-i kelâm eserlerinin şahıdır. Anglikan Kilisesine cevap olarak dört sual üzerine kaleme almış olduğu *el-Cevâbü's-Sedîd fî Beyâni Dîni't-Tevhîd* adlı eseri cidden tetkike değerdir. Bu eser İslâmî eserler meyanında mümtaz bir mevkii işgal etmektedir. Eserin baş tarafında o zamanda mülga Şer'îye ve Evkaf vekili olan Mehmed Vehbi Hoca'nın kıymetli bir takrizi vardır.

Takrizin bir pasajında, *el-Cevâbü's-Sedîd fî Beyâni Dîni't-Tevhîd* namını olan bu eser hayat-ı asriyeye tevfikân ve nükûl-ı dîniyeye istinaden kaleme alınmıştır. Birinci sualin cevabında din-i İslâm'ın mahiyet-i ulviyyesi, ahkâm-ı umûmiyye-i İslâmiyye muhtasaren beyan olunduktan sonra ahkâm-ı itikadiyye "Dîn-i Tevhîd" unvanı altında, ahkâm-ı fihkiyye "dîn-i maslahat, dîn-i hak ve muaddelet" unvanları altında tavzih olunmuş ve bu meyanda mehâsin-i şerâyi', hukuk ve vezâif-i nisâ zikredilmiş ve "dîn-i fazilet" unvanı altında ferdî ve içtimâî ahlâk ve âdâb-ı İslâmiyye ve bilhassa âdâb-ı muaşeret-i İslâmiyye ve sevâik ve müebbedât-ı ahlakiyye tespit kılınmış, böylece ahkâm-ı İslâmiyenin itikada, amele ve vicdana taalluk eden kısımları telhis olunmuştur. Bundan sonra "Dîn-i fitrî ve umumî" unvanı altında Din-i Muhammedî'nin fitrat-ı beşere muvafık saadet-i beşeri kâfil olduğu ayrıca beyan olunarak, birinci sualin cevabına nihayet verilmiştir. Böylece ikinci, üçüncü ve dördüncü sualin cevapları da mânâlandırıldıktan sonra takriz son bulmaktadır.

Bundan başka mühim eserlerinden biri de iki cilt hâlinde *Maânî-i Kur'ân-ı Kerîm* olup birinci cildin başında Kur'ân-ı Kerîm'in tarihi vardır. Tetkike şayandır.

Diğer mühim eserleri de şunlardır:

1. *1. Muhasalu'l-Kelâm ve'l-Hikme*: Bu eser nazariyat-ı kelâmiyenin felsefe-i cedîde ve ihtiyâcât-ı asriyyeye göre tevsîi suretiyle ilk defa olmak üzere tertip ve tanzim olunmuştur. Mühim bir dibaceden sonra eserin içinde muhtelif olmak üzere 194 mevzu vardır.
2. *Mûlahhas İlm-i Tevhîd* (Sultanilerde okutulmak üzere kaleme alınmıştır).
3. *Felsefe-i İslâmiyye Tarihi* (el-Kindî)
4. *İlm-i Hilâf*.
5. *Usûl-i Fıkıh*.
6. *Hikmet-i Teşrî*.
7. *İlm-i Mantık*.
8. *Muhtasar Felsefe-i Ulâ*.
9. *Maânî-i Kur'ân-ı Kerîm*.
10. *Târîh-i Hadîs*.
11. *Dîn Dersleri* (Orta, kız ve erkek muallim mekteplerine mahsustur).
12. *Kütübü'l-İftâ ve'l-Kazâ*.
13. *Gazilere Armağan*.
14. *Felsefe Dersleri*.
15. *Menâhic (Metodoloji)*.
16. *Muhtasar Felsefe-i Ulâ*.
17. *Mî'yârü'l-Ulûm*.
18. *Muhtasar Mâba'de't-tabîa*.
19. *Resm-i Kur'ân*.
20. *İtikadî Mûlahazalara Zeyl*.
21. *İbnü't-Tayyib es-Serahsî - İbn Zekeriyâ er-Râzî*.
22. *Ebu'l-Meâlî*.

23. *Huccetü'l-İslâm Gazâli.*
24. *Ebu'l-Hüzeyl-Nazzâm.*
25. *İhvân-ı Safâ Felsefesi.*
26. *Mukayese.*
27. *Mustasvîfe Sözleri mi, Tasavvufun Zaferleri mi?:* Merhum bu eserini Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye reisi Şeyh Saffet Efendi'nin *Tasavvufun Zaferleri* isimli eserine karşılık olarak kaleme almıştır.

Türk Yurdu, Aralık 1966, S. 330, s. 14-16.

Ölümü Dolayısıyla İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

Nevzat Ayas

Rahmetli Üstad İzmirli'yi 1903'te Mülkiye-i Şahane (Mercan) İdadîsinin ikinci sınıfında öğrenci iken tanıdım. Çok sevilen ve sayılan bir hocamızdı. O tarihten başlayarak orta ve yükseköğrenimimde aralıksız üstadım olmuştur. Kendisinden Arabî, İslâm tarihi, mantık, ahlâk, Osmanlı tarihi, felsefe okuduk ve çok feyz aldık.

İzmirli, hocalık için yaratılmış gibiydi. Derslerini anlatırken bütün benliğini konusuna verir; çocukluk bu veriş yüksek bir ihtiras ve heyecan hâlini alırdı.

Üstadın öğrencisi iken teveccühünü kazanmıştım. Öğrencilik dönemi bittikten sonra 34 yıl içinde birbirimize meslektaş ve dost olarak da bağlı kaldık. Ancak bu bağlılık, düşüncelerimizde, tartışmalarımızda birbirimize karşı serbest bulunmamıza asla engel olmadı. Üstad, düşünce hürriyetine çok saygılıydı.

Üstad İzmirli pek çalışkandı. Onun okuyup yazma çabası hastalığının ilerlemesine kadar sürmüştür. Kendi denetlemesi altında yazıldığını tahmin ettiğim bir metnin¹ içindeki listeye göre eserleri şu on grupta toplanabilir:

1. Kur'ân'la ilgili: *Maânî-i Kur'ân*.
2. Hadis ve siyerle ilgili: *Siyer-i Celîle Mukaddimesi, Hadis Tarihi*.
3. Ahlâkla ilgili: *Gazilere Armağan*.
4. Kelâmla ilgili: *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme, Muhtasar İlm-i Tevhîd, Yeni İlm-i Kelâm*.
5. Fıkıh (İslâm hukuku)'la ilgili: *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ, Usûl-i Fıkh, İlm-i Hilâf, Hikmet-i Teşrî', Fıkah Tarihi*.
6. Tasavvufuyla ilgili: *Mustasvife Sözlere*.
7. Mezheplerle ilgili: *Dürzî Mezhebi, Anglikan Kilisesine Cevap*².
8. İslâm felsefesine dair: *Mi'yârü'l-Ulûm, İslâm'da İlk Tercüme, İslâm Felsefesi Tarihi, Arap Felsefesi Mukaddimesi, İhvânü's-Safâ Felsefesi, el-Kindî Felsefesi, Ebû Bekr-i Râzî Felsefesi, Muhtasar Fârâbî Felsefesi ile İbn-i Sînâ Felsefesi*.
9. İslâm tarihiyle ilgili: *Mukaddime, Şark Kaynaklarına Göre İslâm'ın Zuhûrundan Evvel Arap Yarımadası'nda Türk Kültürünün İzleri, Müslüman Türk Feylesofları*³, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*⁴ (Bu üç eser Türk Tarih Kurumu için yazılmıştır).
10. Avrupa felsefesiyle ilgili: *Metodoloji, Muhtasar Mantık, Mufassal Mantık-ı Sürî, Mufassal Mantık-ı Tafsilî, Muhtasar Mâba'de't-Tabia, Felsefe-i Ülä ve Felsefe Tarihi, Felsefe-Hikmet* (Ulûmun tasnifi, ruhiyat mukaddimesi).

Üstadın bu gruplardan her birinin içinde gösterilen başlıca kitaplarından başka ilmî dergilerde çıkmış birçok yazıları ve basılmamış eserleri de vardır. Son yüzyıllar boyunca iş bölümü bilgede de çok ilerlediği ve incelediği için Üstad İzmirli'nin üzerinde çalıştığı konuların hepsinde bir uzman olduğu ileriye sürülemez. Ancak onun dinî ve hele dinî-felsefî bahislerde geniş araştırmalara giriştiği, bu

¹ Gazetede: "olumluğun" (haz.).

² *el-Cevâbü's-Sedîd fî Beyâni Dîni't-Tevhîd* adlı eseri (haz.).

³ *Türk Tarihinin Ana Hatları* Eserinin Müsveddeleri, Seri: II, No. 26, Akşam Matbaası, İstanbul [1935], 119 s. Bu kitabın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi B/792 no.da kayıtlı nüshasında Halil Edhem Eldem'in şöyle bir notu bulunmaktadır: "Sahife elli beşe kadar geçen sene [tab'] olunmuş ve son tashihleri yapılarak tekrar basılmıştır. 1935." (haz.).

⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları* eserinin müsveddeleri, seri: I, no; 34, 48 s. (daktilo nüsha) (haz.).

alanlarda çok bilgi topladığı ve bunların üzerinde hayli işlediği şüphe götürmez. Onun Kur’ân’ın meâlîni *Maânî-i Kur’ân* başlığıyla dilimize nakletmesi, hizmetlerinin başında gelir.

İzmirlinin orijinal incelemeleri en çok kelâmla İslâm felsefesinde belirgindir: Sekizinci yüzyıl içinde İslâm inanlarını korumak ve savunmak için kurulan Kelâm; birkaç yüzyıl içinde uğradığı istihalelerden sonra epeyce gelişmiş, nihayet felsefi bir çeşni almıştı. Ancak o, bu hâliyle medresede felsefenin iyi anlaşılmasına ve hattâ ileri götürülmesine yarayacak yerde, tersine, felsefi kültürün tutunmasına ve yayılmasına engel olmuş, sonunda felsefeyi durdurmuştu. Öyle ki artık medrese, büyük İslâm filozoflarının maksatlarını bile anlayamayacak kadar düşmüş ve gerilemişti. İşte Üstad İzmirli yüzyıllar boyunca Yunan ve İslâm filozoflarıyla uğraşıp duran, Avrupa’da yenileşen felsefeye karşı tamamiyle kayıtsız kalan eski Kelâm’ı yürütmek için bir çığır açmak istemiş ve bu amaçla *Yeni İlm-i Kelâm* başlıklı kitabını yazmıştır. Üstad bu eserinde, Kelâm’ı Batı felsefesinin başlıca sistemleriyle beslemek ve cihazlamak yolunu tutmuştur. Zamanımızda bilgi için kabul olunan derecelere göre, Üstadın Kelâm’ı yenileştirirken onun başındaki “İlm”i de kaldırması beklenirdi. Çünkü Kelâm, ilim değil, dinî-felsefel mahiyette bir cedel, bir disiplindir. İhtimal ki İzmirli bu noktada eski geleneğe dokunmaktan çekinmiş ve Kelâm’ın felsefe kanalıyla ilmîleşmesini hoş görmüştür.

Üstadın vaktiyle Anglikan Kilisesince sorulan dinî-içtimaî mahiyette bazı sorulara karşı verdiği cevaplarından varlık bulan *el-Cevâbü’s-Sedîd fî Beyânî Dîni’t-Tevhîd* adlı kitabı da Kelâm’ı yenileştirmek yolundaki emekleriyle ilgili ve değerli eserlerindedir.

Hocamız İzmirli, İkinci Türk Tarih Kongresine sunduğu “Peygamber ve Türkler” başlıklı bir tebliğinin “Türk Evlâdı ve Çıraklarıyla Avrupa” bölümünde İslâm filozoflarıyla ünlü Batı filozofları arasında bazı küçük ölçüde bir karşılaştırmaya girişmişti. Daha sonraları bu ilk adımın üzerinde işleye işleye bir de eser vücuda getirmiş olduğu anlaşılıyor. Hastalığında ziyaretlerimden birinde bundan hararetle bahsetmişti. Oğulları, müsveddesini Millî Eğitim Bakanlığımıza sunacaklarını bana söylemişlerdir.

Üstadın İslâm hukuku (fıkıh) ile ilgili görüşleri, Birinci Cihan Harbi içinde iki dergi arasında çıkan sürekli bir tartışma dolayısıyla belirmişti. Hukuk tarihimize intikal eden bu tartışmada o, tartışıcıların başlıcasıydı.

Yüksek öğrenimimizde Felsefe derslerinin ilk yetkili kurucusu rahmetli Üstad Emrullah Efendi sayılabilir. Meşrutiyet Devri’nde bu ders, Dârülfünun’da yerleşir ve genişlerken Emrullah Efendi’den sonra beliren seçkin felsefe üstadlarından biri de İzmirli olmuştu. Emrullah Efendi derslerini kitap hâlinde bastırmamıştı. İzmirli’nin felsefe dersleri basılmıştır.

Tanzimatçılar, “mekteb”i kurmuşlar fakat olduğu yerde kalmak için ayak direyen medreseyi kendi hâline bırakmışlardı. Onlar, medreseye mektebi aşılayamamış, ancak mektebe medreseden epeyce şeyler sokmuşlardı. Böylece mektep yoluyla Orta Çağ Doğu medeniyetini, yenilemiş Batı medeniyetiyle uzlaştırmak ve kaynaştırmak için bir deneme yapmış oluyordular. Bu deneyişin verdiği sonucu biliyoruz. Tanzimat’ta başlayan o uzlaşırma çabasının izleri medreseden ve mektepten yetişmiş olan Üstad İzmirli’de de bir nevi seçmecilik (eklektizm) şeklinde -az çok- görünür. Onun, İslâm filozoflarını, Rönesans’tan sonra Avrupa’da yetişen ünlü filozoflardan bazıları için müjdecî saymak yolundaki gayretleriyle *Yeni İlm-i Kelâm*’ında ve İslâm hukukuyla ilgili görüşlerinde o tezler belirmektedir.

İzmirli, Millî Eğitim tarihimizde din ve felsefe tarihimizde yalnız hoş değil, derin bir sada bırakan ünlü ve şerefli üstadlarımızdandır. Yerinin boş kalmamasını dileyelim.

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI VE TÜRK TARİH FELSEFESİNİN

BAŞLICA MESELELERİNDEN BİRİ

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

Fikir tarihimizin dünkü gibi bugünü de öğrenmek isteyenler için meçhul bir âlem teşkil ettiğini söyleyenlerin hakkını teslim etmemek kabil değildir. Osmanlı İmparatorluğu gibi devam itibarıyla imparatorlukların en uzun ömürlüsü olanlarından bulunan siyasi bir teşekkülün iktisadî ve sosyal yapı itibarıyla olduğu gibi kültürel bünye bakımından da ihmal edilmeyecek bir sağlamlık taşıdığını her idrak sahibi kabul eder. Bu cihetin doğruluğu kadar şu nokta da doğrudur: Ne dünkü, ne bugünkü nesil bu sağlamlığın mahiyetini, sonradan neden çökmeye başladığını bildiren neşriyata rastlamıyor. Muhakkak olan şu ki XVIII. asırla bu yapı ve bu bünye havasız kaldı.

Acaba bu yapı nasıl havalandırılmalıydı?

Sosyal hayatın nizamını formülleyen kanunlar ve kaidelere bir elastiklik vermek, “nascı” = “dogmatique” düşünceden sıyrılıp hayatın oluşunu takip eden bir hukuk ve cemiyet görüşü gütmek gerekti. Bu yapılmadı veya yapılmadı. Yapılamaması mukadder miydi? Uzviyetçi bir cemiyet telakkisi bize böyle bir alınyazısından bahsedebilir. Fakat Garpta “canonique” hukuk, yavaş yavaş yerini kanonik olmayan bir hukuka bırakmadı mı? Bu ameliyenin cereyanı esnasında uzvî serpilme de inkitâa uğramamış oldu. O kadar ki bugünkü Avrupa kanunlarının birçok noktaları on sekizinci asrın aydınlık felsefesine rağmen kanonik hukukla terbiye edilmiş, yoğrulmuş, tedricî surette laikleşmiş kaidelerden ibarettir, demek yanlış olmaz. Böyle bir ameliyenin bizde de vâki olmaması için bir sebep yoktu. Günümüzün geçmiş hadiseler için şu veya bu düşünceyi ileri sürmek kolay olduğu için meseleyi daha fazla uzatmağa lüzum görmüyoruz.

Fakat bugün böyle bir meseleden bahsetmek neden icap ediyor? Sebep şu: Dün bulunduğum ilmî bir toplantıda eski bir üniversite hocasının yüze yakın eserinin ismini sayan genç bir felsefeci, bazı kitap isimlerini zikrederken aynı zamanda kısa tahliller de yaptı. Bu tahlilleri dinlerken bir daha anladım ki fikirler ekseriya yahut muayyen bazı cemiyetlerde, hadiselerin yürüyüşünü önleyecek kudrette değildir.

Fikir hayatımızın son yarım asır zarfında üçlülüğünden sık sık bahsedilir: İslâmcılık, Türkçülük, Garpcılık. Dünkü toplantı, bu cereyanlardan birincisinin imanlı mümessillerinden olan Prof. İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatını ve hizmetlerini gençlere tanıttak güzel bir vesile idi. Bu toplantıda profesörler tarafından söylenen nutuklar maksadı pek güzel belirttiler. 1921-1924 arasında benim de talebeliğini yaptığım kıymetli Profesör İzmirli İsmail Hakkı, verilen izahata göre, geçen asrın sonundan itibaren fikir ve cemiyet hayatımızı yenileştirmek isteyenler arasında bulunuyor. Muhterem profesörün iki fikir hususiyeti, bilhassa üzerinde durulmaya değer zannediyorum.

Fıkıh ve fıkıh tarihi, fıkıh usulü bilgilerinin yardımcı olan “ilm-i hilâf”, uzun zamandan beri İslâm âleminde ihmal ediliyor; İkinci Meşrutiyet Türkiye'sinde ilk defa, o zaman Edebiyat Fakültesi dekanı ve felsefe profesörü olan İzmirli İsmail Hakkı tarafından tedrisatımıza ithal olunuyor. Bu ilim “ahkâm-ı şer'iyeye”nin genişletilmesi için mevcut dört klâsik kaynağa, on beş yahut on yedi kaynak daha ilave etmektedir.

Bunların içinde “örf ve âdetler = avâid”, “ilham ve feraset” gibi hukukî hayata hamle ve bereket telkin edecek yani maruf formül ile “içtihat kapılarını açacak” membaların bulunması, aynı zamanda bunların neden geçen asırlar boyunca İslâm fakihleri tarafından kullanılmadığı yolunda tenkitçi bir düşünceye de yol açmaktadır. Üstad İzmirli İsmail Hakkı'nın tarifine göre “*şahadet-i ukûl ile şöhret bulup tabâyi-*

i selîmenin kabul eylediği şey”den ibaret olan, ekseri hukukî düzene rehberlik edecek bir “itibar” kazanan bir örf ve âdet düşüncesindeki bereketlilik ne kadar kuvvetlidir! Garptaki hukukî tekâmül, işte bu neviden bir bereketlilik sayesinde mümkün oldu. Muhtelif tedvin sahalarına ait tarihî ve sosyolojik malumat bu ciheti çok açık bir surette gösteriyor.

Fakat bunun için mantık zihniyetinde, hadiseleri görme tarzında bir inkılâp lazım idi. Garpta bu inkılâp şekilci mantıktan tatbikatçı mantığa geçmek neticesinde vukua geldi. Gene dünkü toplantıdan öğreniyoruz ki memleketimizde “medrese”nin şekilci mantığından kurtulma hareketinde muhterem hocamız İzmirli İsmail Hakkı fikriyat bakımından rehberlik yapmıştır. Daha evvel böyle bir rehberlik yapılmadı mı? 1928’de Türk Felsefe Cemiyetine bir rapor veren Prof. Mehmet Ali Aynî ile 1940’ta neşredilen *Tanzimat*’ta¹ bizdeki mantık hareketlerini izah eden Prof. H. Ziya bu hususta dikkate layık malumat veriyorlar. Fakat tedrisatta bu rehberliğin Prof. İzmirli’ye ait olduğu ihtiyatî bir kayıt ile ileri sürülebilir. Nitekim 1898’de neşrine başlanan *Mi’yârü’l-Ulûm, İlm-i Mantık* ve *Fenn-i Menâhic* gibi eserleri, sonra muhtelif ilim müesseselerindeki mantık hocalıkları bunun aşikâr delilleridir.

Eski hukukun esaslarının iddia edildiği gibi dört klasik kaynaktan, yani Kitap, Sünnet ile icma ve kıyastan ibaret olmadığı, teâmülî hukukun ve “ilham” ile “istikra”nın da bu tekâmülü kolaştıracağı vaktiyle iddia edilmiş olabilir hattâ bu iddiada Prof. İzmirli İ. Hakkı’dan da daha ileri gitmiş ve radikal düşünmüş olanlar da bulunabilir. Keza Garpta XVI. asırda başlayan tatbikatçı mantık yahut İzmirli Üstadımızın tabiriyle “fenn-i menâhic” zihniyeti bizde XIX. asır sonunda ortaya atılmış olabilir. Vakıa şu ki bu gibi fikirler, içtimâî bünyemizin uzvî bir gelişme içinde normal tekâmülünü kolaylaştıramadı ve nihayet hukukî kültürümüz otoritenin müdahalesiyle yabancı aşılarda aşılandı. Kanaatime göre elli seneye yakın bir zaman memleketimizin tedrisat ve neşriyat hayatıyla sıkı bir alakası bulunan, bu alakasını yetmiş altı yaşının müstesna enerjisi ile gençlerimize numune olacak şekilde hâlâ devam ettiren emekli fıkıh ve felsefe profesörümüz için yapılan bir toplantı vesilesiyle ele alınacak Türk tarih felsefesi meselelerinden başlıcasını bu nokta teşkil etmektedir.

Cumhuriyet, 9 Aralık 1944, S. 7292, s. 2.

¹ *Tanzimat I: Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Vekâleti Yayını, [Ankara] 1940, XVI, 1026 s. + 67 s. res. (haz.).

II. BÖLÜM

Tenkitler, Polemikler

İSLÂM ÂLEMİNDE TÜRKLERİN FİKRİ HAYATI

-Türk Tarih Kurumu'nun Hazırlattığı Çalışmanın Tenkidi¹-

İsmail Hakkı İzmirli

Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin beyanı veçhile asırlarca Müslümanlara pişdarlık eden Türkler, İslâm dünyasının en büyük âlimlerini, en büyük feylesoflarını yetiştirmişler. İslâm medeniyetinin gerek tesisinde gerek tekâmülünde ve intişarında bütün milletlere alemdar olmuşlardır. Türk tarihinin inkâr olunmuş simalarını meydana çıkarmaktan başka bir şey düşünmeyen Cemiyetin bu millî gayeyi daha canlı, daha açık bir surette parlatması, fikrî hayat sahasında da unutulmuş simaları başkalarından ziyade Türk münevverlerine bildirmesi gayet tabii iken nasılsa bu cihet eksik, sönük, kapalı kalmıştı.

İlk Müslüman Türk devleti güzel bir surette yazıldığı hâlde ilk Müslüman Türk hakkında hiçbir tetkik yoktur. Bunun gibi Müslüman dünyasında ilk Türk feylesofları, mutasavvıfları, müçtehitleri, muhaddisleri ve edipleri hakkında da bir tetkik göremedim. Ne yazık ki bütün bu noktalar ihmal olunmuştur. Tarih itibarıyla mühim olan anayurdun feylesofları, akli ilâhiyatçıları veya mütekellimleri, feylesof mutasavvıfları, yüksek müçtehitleri, nazarı fakihleri, doğrudan doğruya fen vaz' eden âlimleri, manen şakirtleri olan büyük şahısları yine unutulmuş, hiçbiri yaşatılmamıştır. Ortaya konan mevzular çok kere mücerret bir surette tasvir edilerek müşahhas bir misalden mahrum kalmış, müşahhas olarak tasvir edilenler de pek mahdut olmakla beraber mühim hizmetleri gösterilmemiştir; felsefe, akli ilâhiyat, tasavvuf, hususan felsefî tasavvuf ve fikha edebiyat kadar ihtimam olunmamıştır.

Kapalı, tashih ve izaha muhtaç bazı mebhasler de ilk bakışta gözle çarpmaktadır.

İsmihaslar okuyanı galata düşürecek derecede gelişigüzel yazılmıştır. Tetkikatımız pek az bir zamana münhasır olmakla tettebbu sahamıza dâhil olan bazı bariz noktalar hakkında mütalaamı şu yolla arz ediyorum:

1. *İlk Müslüman Türkler*: İlk Müslüman olan Türkler Mâriye ve Sirin namlarında iki kız kardeş ile Mebur namında kardeşleri veya amcaoğulları olan bir erkektir. Her üçü de Mısır hükümdarı tarafından

¹ Bu tenkit metni, bizzat TTK tarafından yazılması talep edilmiş bir metindir. "Türk Tarihinin Ana Hatları" serisinin methali Dârülfünun Edebiyat Fakültesinin çeşitli dersleri okutan hocalarına gönderilerek tenkitleri istenmiş ve İzmirli de bu vesileyle söz konusu tenkidi yazmıştır. İlk kez burada neşredilen bu metnin baş tarafında 10 adet Dârülfünun müderrisinin adları ve verdiği derslerin sıralandığı bir "Fihrist" bulunmaktadır. Fihristte altıncı sıradaki isim "Dârülfünun Edebiyat Fakültesi İslâm Felsefesi, İlähiyat Fakültesi Fıkıh Tarihi Müderrisi İsmail Hakkı Bey"dir (haz.).

Peygamber'e gönderilmiştir. Peygamber, Mâriye'yi kendisi için almış, Sirin'i de Hasan'a vermiştir; bu kızların kul cinsinden oldukları meşhur ise de hükümdarın yazdığı cevapta Mısırlılar arasında büyük mevki sahibi oldukları tasrih edilmiştir (*Târîhü'l-Hamis*).

2. *İlk Feylesoflar*: İlk malûm olan Türk feylesofu Solon zamanında gelen İskitlerden Anaharsis (Anaharsis)'dir. Bu feylesof ilmiyle, felsefesiyle temayüz etmiştir. Bazı kerre Hükemâ-yı Seb'adan sayılır idi (*Larousse*). İslâm'ın zuhurundan sonra muhakkak olarak ilk Türk feylesofu Fârâbî ise de ondan evvel anayurdundan yetişen İbrahim-i Mervezî, Hakîm-i Tirmizî gibi feylesoflar vardır. Felsefeyi tasavvufa ilk ithal eden Hakîm-i Tirmizî'dir ki tasavvufun ilk müellifleri meyanındadır. Tirmizî'den sonra Belhîler gelir. Bunlardan biri tabiat felsefesini vaz' eden tabip Ebû Bekr er-Râzî'nin ustasıdır.

3. *İlk Mutasavvıflar*: İlk mutasavvıf anayurdundan yetişen Fudayl ibn İyâz'dır. En evvel ahval hakkında söz söyleyen Horasan'da Şakîk-i Belhî, Merv'de Ebu'l-Abbas el-Mervezî'dir.

4. *İlk Türk Müçtehitleri*: Mu'cemü'l-Büldân'ın beyan ettiği veçhile Kâbil'de eskiden beri Halaç Türkleri bulunmuşlardır. Halaç Türkleri *Burhân-ı Kâtî*'n beyanına göre Türk göçebelerinden bir oymaktır. *Lehçe-i Osmânî*'nin beyanına göre Şark Türklerinin büyük ulusudur. Halaç Türkleriyle Akhunlar ve Eftalitler arasındaki münasebet yazılmamıştır.

İslâm dünyasında en evvel fıkıh denilen hukuk ilmini vaz' eden İmâm-ı Âzam'ın babasının babası Zota Eftalitler zamanında Kâbil'den Kûfe'ye gelmiş, orada tevattun etmiştir. Türkiyat mütehasısları Zota'nın Türk isimlerinden olabileceğini kestirirler ise İmâm-ı Âzam muhakkak Türk olacaktır. Bundan başka zamanda Şam muhitinde en büyük bir fakih olan, İmâm-ı Âzam'dan evvel gelen Mekhûl de aslen Kâbillidir; böylece Sahabe arasında bulunduğu gibi Tabîin arasında da Türkler bulunabilecektir. Mekhûl ile İmâm-ı Âzam'ın Türk oldukları bugün muhakkak değil ise de muhakkak Türk olan ilk müçtehit İbnü'l-Mübârek'tir (*Zehebî*). İbnü'l-Mübârek, İmâm-ı Âzam'ın şakirdi ve Tebeü't-tâbiünden olup zamanın en büyük bir müçtehidi idi. İslâm dünyasında en evvel ahlâk kitabı yazar, Horasan'da ilk önce hadis toplayan İbnü'l-Mübârek'tir. İbnü'l-Mübârek Türk fakihlerinin Fârâbî'sidir; anayurdunun ilk fakihleri ekseriyetle İmâm-ı Âzam'ın doğrudan doğruya veya bir vasita ile şakirtleridir. Nitekim Belh müftüsü Ebû Mutî'-i Belhî; Merv müftüsü Nuh ibn Meryemî'l-Mervezî, Mekkî b. İbrahim-i Belhî, Hafs ibni Abdurrahmân-ı Belhî, Nadr ibn Muhammedî'l-Mervezî, Ebû Mukâtil-i Semerkandî doğrudan doğruya şakirtleri Buhara müftüsü Ebû Hafs İbrahim ibn Yusuf-i Belhî, Dâvûdü'l-Harzemî, Ebu's-Süleyman-ı Cüzcanî bir vasita ile şakirtleridir.

5. *İlk Türk Muhaddisleri ve Edipleri*: Türklerin ilk muhaddisi, zikrolunan İbnü'l-Mübârek'tir. Ondan sonra muhakkak Türk olan Muhammed-i Firyabî'dir. Her ikisi de hafız-ı hadis ve büyük muhaddislerdir. Türklerin ilk edibi yine İbnü'l-Mübârek'tir.

6. *İlk Türk Tevhit Âlimleri -Aklî İlähiyatçılar*: Türklerin ilk tevhit âlimleri İmâm-ı Âzam'ın şakirtleri, hususen Ebû Mutî'-i Belhî'dir ki ilk önce İmâm-ı Âzam'ın yazdığı *Fıkh-ı Ekber*'in ravisidir. Tevhit ilmi sonradan felsefe ile karışıp aklî ilâhiyat şeklini almış idi; bu kerre ilk aklî ilâhiyatçı da Ferganalı İbnü'l-Ahşit'tir ki Ebû Zeyd-i Belhî ve Fârâbî zamanlarında gelmiştir.

7. Anayurdun yüksek simaları Maverâünnehir ve Toharistan Türkleri İslâm'ın zuhurundan evvel medeniyet sahibi idiler, buradaki fikrî hareket ve irfan o sırada dünyanın her tarafından daha ziyade yüksek idi (Cilt 2, s. 142).

Menşein ve muhitin tesiri altında Türkler bu bapta en büyük hizmetlerde bulundular. Felsefe, aklî ilâhiyat, tasavvuf, fıkıh veya hukuk ile şubeleri ya bu diyarda teessüs etti veya bu diyarda inkişafa nail oldu.

A. *Hukukçular veya Fakihler*: En çok salıklarını Türkler teşkil eden Hanefî mezhebinin danışılarak vaz' olunması, örf ve âdet, akıl ve hürriyete, rey ve kıyasa son derece kıymet vermesi, kadınları emir ve nehiy makamına, hattâ ağır ceza hâkimliğinden maada bütün hakimlik makamına çıkarması, kısasta Zimmiler ile Müslümanlar arasında fark görmemesi pek ziyade dikkati câlibdir. Debûsî, usûl-i fikhî usûl-i fikhî yapmış, bir de hilâfiyat fennî vaz' etmiştir. Pezdevî cedel-i fikhî fennini, Âmidî ise cedel ilmi fennini vaz', Kerderî de yeniden usûl-i fikhî ihya eylemişlerdir. Teşrî' felsefesini yazarlar yine Türklerdir; elimize vâsıl olan en güzel kitap Ebû Abdullah-ı Buharî'nindir. Ebû Süleyman-ı Büstî'nin de hikmet-i teşrî'i vardır. "Küçük Ebû Hanife" denilen Ebû Cafer-i Belhî, Ebu'l-Leys-i Semerkandî, İsbicâbî, Hakîmü's-Şehid, Kâdihân, Mehubî, Ahsikefî, Sebzümî, Şemsü'l-eimme; Melikü'l-ulemâya mensup (Kaymaz oğlu, Türkmen oğulları, Kutlu Bağa, Yalınkılıç oğlu) gibi yüksek fakihler, Buhara, Semerkant, Nesef, Fergana, Kâşgar gibi Türk diyarında, Müslüman Türk memleketlerinde yetişen fakihler hesapsızdır. İslâm hukukuna ait mesâil toplanmış, pek çok mecmualar meydana gelmiştir. Timur oğulları, Selçuk oğulları zamanındaki mesâil mecmuaları bu meyanda gösterilebilir.²

B. *Muhaddisler*: Anayurdun evladı fikhın bir kaynağı olan hadis ilmine de çok hizmet etmişlerdir. Buharî zamanında bulunan Hakîm-i Tirmizî, Firyabî, altı kitap sahiplerinden diğer Tirmizî, Buharî gibi *es-Sahih* sahibi Ebû Hâtem-i Büstî, Beykendî, Nahşebî, Semerkandî, Harezmi hadiste olduğu kadar lügatte de imam olan Sâgânî, Buharî şârihi Aynî³. Hadis münekkitlerinin imamı olan Zehebî, Moğultay, Kutlu Bağa oğulları Ferišteoğlu gibi muhaddisler vardır.

C. *Müfessirler*: Türklerden çok müfessir gelmiştir. Ebu'l-Berekât-i Nesefî, Necmüddîn-i Nesefî, Zemahşerî, Şihâb-i Sivasî, Nahcevanî, Kemalpaşazâde, Ebusuûd, Nasuhî, Hasan Çelebi gibi doğrudan doğruya tefsir yazarlar bulunduğu gibi Konevî, Kazabadî, Şeyhzâde gibi haşiye yazarlar da vardır. Bir iki sureye tefsir yazarlar da pek çoktur; bu bapta İbn-i Sînâ da zikrolunabilir.

D. *Feylesoflar*: İslâm felsefesi, Türk felsefesi denilebilecek bir mahiyettedir. Cemiyet bir iki Türk feylesofu ile iktifa etmiş ise de onların cihanşümul hizmetlerini göstermemiştir. İlk önce Türk diyarında felsefeye istikamet veren, en evvel ansiklopedi yazar Fârâbî, felsefeyi kemale erdiren İbn-i Sîna'dır. Avrupalıların Arap menşeli feylesoflar dedikleri feylesoflar tamamıyla bu iki Türk feylesofunun şakirtleridir. Endülüs felsefesi de tasavvuf rengine boyanan Meşşâî felsefesidir. Ebû Zeyd-i Belhî'nin şakirdi Horasan feylesofu ve Aristo şârihi Âmirî; Fârâbî'nin şakirdi olup zamanında en büyük feylesof olan İbn-i Adî'nin şakirdi ve zamanında felsefeyi temsil eden Siczî; İbn-i Sînâ'nın şakirdi olan yüksek feylesof Behmenyar ile Mâsumî; Fârâbî ile İbn-i Sînâ arasında gelen Talha ile Ebû Temmâm; Aristo'yu reddederek orijinal bir felsefe neşreden Mahmûd-ı Hârizmî; "Şeyhü'l-felâsife" unvanını alan Burhân-ı Nesefî; Tabip Râzî'nin ustası olan Belhî; İhvan-ı Safâ risalelerini yazar Ebû Süleyman-ı Büstî; Fârâbî'nin temel taşını attığı din felsefesini inkişaf ve tekâmül ettiren Monla Fenarî, Kâdızâde-i Rûmî, Müeyyedzâde; tetkikleri ile Darwin'den evvel tekâmül nazariyesini neşreden Kınalızâde Ali Efendi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi; meşhur Gazâlî ile İbnü'r-Rüşd'ü muhakeme eden zamanın en büyük feylesofu Hocazâde gibi büyük simalar niyâhet dört asırdan fazla bir müddet zarfında felsefeyi tamamıyla ellerinde yaşatan felsefeciler, mantıkçılar, ahlâkçılar İslâm dünyasının belli başlı feylesoflarıdır. Vaktiyle tıp ile felsefe beraber elde edildiği cihatle eski Türk feylesoflarının en çoğu tabip idiler. Ancak galip olan vasıfları ile maruf olurlar idi, bununla beraber tabiiyât ve riyaziyâtta da beraber elde edilmekle feylesofların içlerinde de tabiiyât ve riyaziyât âlimleri pek çok idi.

E. *Mutasavvıflar*: Türk harsını şiddetle alâkadar eden, anayurdunda inkişaf eden tasavvuf cereyanlarına

² Selçukoğulları veziri Nizamülmülk yazdığı *Siyasetname*'de Türklerin yabancıları istihdamları hususundaki müsamahalarını tenkit etmiştir.

³ Eserinin pek çok muhteviyatını Altınordu'nun payitahtındaki ulemadan istifade ile kaleme aldığını bizzat Aynî hikâye ediyor.

felsefe kadar ehemmiyet verilmemiştir. İlk müellifleri arasında Hakîm-i Tirmizî'den başka Ebu'l-Kâsım-ı Semerkandî, Ebû Ali Cüzcânî, Ebû Bekr-i Vâsıtî gibi altı kadar müellif vardır. Ebû Bekr-i Vâsıtî Ferganalıdır. Tasavvufun usûl ve nazariyesi hakkında onun kadar söz söyleyen yoktur. Hakîm-i Tirmizî ile Ebû Bekr-i Vâsıtî, Muhyiddin-i Arabî'ye manen üstazlık etmişlerdir.

Nişabur'da Melamiye tarîkîni neşreden Hamdûn Türk mutasavvıfı Ebû Tûrâb-î Nahşibî'nin şakirdidir. Ebû Bekr-i Kelâbâzî'nin yazdığı tasavvuf eseri hakkında; “*Taarruf olmasa tasavvuf bilinmezdi.*” denilmiştir. Üçüncü asırda ilk tarikat vaz' edenler arasında Türkler de vardır. Hasan-ı Bulgarî, Celâleddin-i Rûmî'yi yetiştiren Burhân-ı Tirmizî, Bahâüddin-i Buharî, Dâvûd-ı Kayserî, Aziz Muhammed-i Neseî, Abdürrezzak-ı Semerkandî, Hüsameddin Çelebi gibi sayılmayacak derecede felsefî tasavvuf erbabı yetiştirilmiştir.

F. *Mütakellimler*: Mâtürîdiyye mezhebini tesis eden Ebû Mansûr ile şakirdi Hakîm-i Semerkandî münazara kahramanları Ebu'l-Muîn-i Neseî ile Necmüddin-i Neseî, Şemseddin-i Semerkandî, İbn-i Hümâm, Babürî gibi en yüksek kelâmcıları son zamanlarda gelen Hayalî, Hıdır Bey, Hıdır Şah, Taşköprülüzade, Ayaklı Kütüphane, Saçaklızade, Gelenbevî gibi Türkler nazar ilminin kahramanları idiler. Dokuzuncu asırda İslâm dünyasında iki Türk şehri olan İstanbul ile Herat ilim ve irfan merkezi idi. Bu zamanlarda mütemayiz simalar var idi.

8. *Müşahhas sima gösterilmeyen veya tafsile ihtiyaç olan bahisler*: Selçuklar zamanında yetişen (s. 237), Memlûkler devrini şaşalandıran âlimler -hususen Türkler-, Dârülfünun mahiyetini haiz olan Türkistan medreselerinde Nizamiye Dârülfünununda yetişen âlimler, Müslüman şairler ve hatipler (s. 86), bilhassa Türklerden Arap lisanını işleyenler (s. 66), Müslüman Bulgarlar, Farisî veya Arabî şiir yazar Türk şairleri, Selçuklar zamanında güzel sanat sahipleri, sayfa 167'de İslâm heyetçileri, riyaziyecileri, coğrafyacılara, terbiyecileri, sayfa 192'de Türk meşahiri, s. 223'te Selçukilerde coğrafya, tarih, siyaset, felsefe, kelâm, fıkıh, edebiyat eserleri, s. 284-285'te fikir, sanat, s. 323'te Timur zamanında, s. 336'da Hint Türkleri zamanında sanat, s. 252-256'da mimarlar, s. 286-288'de güzel sanatlar, mimarî, s. 284'te Türk âlimleri, s. 282'de din ve mezhep tarikatları hep sönük ve eksik yazılmıştır. Bulgar âlimlerinden Mahmud-i Sebük Tekin'in ustası olan Hoca Ahmed, Bulgar kadısı Yakub-i Benî Numan gibi Arap lisanını işleyen Ebû'l-Feth-i Büstî, Reşidüddin Vatvat-i Belhî, Zemaşerî, Sâgânî, Safedî gibi, Acemce şiir söyleyen Emir Husrev-i Dehlevî, Kemâl-i Hocendî, Celâleddin-i Rûmî, Nizâmî-yi Gencevî gibi Memlûk Devrini şaşaaalarından Zehebî, Aynî, Kutlu Bağa oğulları, Moğultay gibi selâhiyattar Türkler ile Eyyübiler zamanında Mardinî, Sühreverdî gibi yüksek feylesoflar bu sayfalardan birtakımlarının müşahhas simalarıdır.

9. *Tashih ve izaha muhtaç olan bahisler*: C. 2, s. 92'de Kur'ân'ın içindekiler başlıca üç bahisten hülâsa olunuyorsa da ikinci ve üçüncü bahisler tashihe muhtaçtır. İkinci bahis yalnız hukukî hükümleri müstemil değildir. Orada ibadetler ile müeyyideler de vardır. Allah'ın hakkı telakki olunanlar değişmez; kulun hakkı olan hukukî hükümler değişebilir ise de yine birtakım kayıtlara bağlanır.

Üçüncü kısım tarihe münhasır değildir. Deliller, nazarlar, bazı müspet fenlere ait âyetler hep bu kısımda dâhildir, bu kısım doğrudan doğruya maksut değildir, belki ibreti tahrik etmek için ibret almak gibi maksatlara binaen vârit olmuştur. C. 2, s. 129'daki “*İlk kadıyı Ömer tayin etti.*” sözü kapalı kalmıştır. Çünkü ilk kadıyı tayin eden Ömer değil, Peygamber'dir. Ali ile Muâz Yemen'e kadı olarak gönderilmişlerdir, yalnız Ömer ilk defa kadılığı sair vazifeden ayırmıştır.

Cilt 2, s. 147'de “*Arap olmayanların ardında namaz kılmazlardı.*” meselesi şundan galattır: Emeviler zamanında “Mevâlî” yani Arap olmayanlar hafif görülür, kadılık, emirlik gibi yüksek makamlar kendilerinden esirgenir idi; namazı emirler kıldırmakla Araplar imam olurlar idi. Hadise bundan ibarettir. Bunun hayırlı bir neticesi olarak ilim ve irfan mevkii Mevâlîye verildi. Büyük müfessirler ve

muhaddisler, şairler ve edipler umumiyetle ulema, yeryüzünün sekiz büyük fukahâsından altısı Mevâlî idiler. Mevâlinin büyük meziyetleri var idi. Sahâbe arasında Mevâlî bulunduğu gibi Tâbiînin pek çoğu Mevâlî idi. Cilt 2, s. 28’de Arap edebiyatının Kur’ân’dan evvelki eserlerini Muallaka-i Seb’a ile kahraman şarkılarına hasretmek, Semev’el⁴ gibi bir edibin ahlâkî eserlerini hükümsüz saymak, delili olmayan bir dava mahiyetinde gösterilmiştir.

10. Arap ism-i haslarında ne kaideye ne telaffuza, hiçbir şeye riayet olunmamış, haritaya mübâyin olanları bile görülmüş, birtakımları da yalnız zaptolunmuş, bir düziye yazılmak müyesser olmamıştır.

Netekim: 100, 111, 112, 114, 115, 133, 137, 178. sayfalarında ism-i haslar “Huzae”⁵, “Müseylime”⁶, “Üseyd”⁷, “Samürre”, “Nusayr”⁸, “Münzir”⁹, “Ümmiye”¹⁰ suretinde yazılmak; 215. sayfada Cent, Arap telaffuzu üzere yazıldığından Baykent, Taşkent, Yarkent’te olduğu gibi Türk telaffuzu ile “kent” suretinde yazılmak iktiza eder. Mürsiye ile Gırnata haritada doğru, içeride yanlış yazılmıştır. Doğru zaptolunanlardan 113-174. sayfalarında Sa’d ibn Ubâde ile Amr İbn Hafs’ın imlaları kaideye uygun ise de diğerleri hemen hepsi gelişigüzel yazılmıştır, düzensizliği kaldırmak için bir düziye yazmak gerektir.

29 Mayıs 1932

TTK Kütüphanesi, B-9521.

⁴ Metinde “Semevei” şeklinde geçen bu isim Semev’el’dir. Bk. Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*: Birinci Cild: *Târîh-i Lisân – Câhiliyye Devri – Muallakât*, Cild 1. Câhiliyye Devri: Sene-i Hicriyye 1335 – Sene-i Milâdiyye 1917, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 423-431 (haz.).

⁵ *Tarih-II. Ortazamanlar*, TTK Cemiyeti tarafından yazılmıştır, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul 1933, s. 114.

⁶ *Tarih-II*, s. 111.

⁷ *Tarih-II*, s. 114.

⁸ Musa b. Nusayr, *Tarih-II*, s. 133.

⁹ *Tarih-II*, s. 178.

¹⁰ İshak b. Ümmiye, *Tarih-II*, s. 178.

İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ MESELESİ
Ahmet Ateş – İsmail Hakkı İzmirli Münakaşası

İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

I¹

Ahmet Ateş

Şarkiyat ile uğraşan Şarklı ve Garplı âlimlerin iştirakiyle yazılmış olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin Maarif Vekâleti emriyle terceme, tashih ve ilâvelerle neşri kararlaştırıldıktan bir müddet sonra Bay Eşref Edib "Mütehassıs Türk-İslâm âlimlerinden mürekkep bir heyet tarafından telif olunmuş" *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ni neşre başladı. Bilhassa ilk cildi bundan otuz sene kadar evvel çıkmış olan asıl Ansiklopedinin, şarkiyat sahasında husule gelen terakkiler dolayısıyla, bu günkü bütün bilgileri ihtiva etmediği ve bazı noksanları bulunduğu malûm olduğundan, onu tamamlayacak bir başka eser bulmak ümidiyle ben şahsen çok sevinmiştim.

Nihayet 23 Ramazan 1359 / 25 Teşrinievvel 1940'ta ilk forması çıktı. Bu formada Ömer Rıza Doğrul'un okumak hakkındaki bir yazısından sonra "*İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ni Yazanlar" başlıklı bir yazı gelmektedir. Ona göre "Memleketimizin en yüksek İslâm uleması bu eserin tahririne iştirak etmişler"dir. Bunların başında Üstad Profesör İzmirli İsmail Hakkı... bulunmaktadır.

Bundan sonra Ansiklopedinin mahiyet ve hedefi anlatılıyor ve Muhammed İkbâl'in bir yazısından alınarak "*Bütün İslâm meselelerini de ilmî ve felsefî bir surette tetkik ederek bütün insanlığa hitap eden Müslümanlığın daha iyi, daha dürüst, anlaşılmasına çalışacağız.*" deniyor.

Kendilerine program olarak da Kur'an'a, Hadîse, İslâm tarihine, İslâmî ilimlere... Türklerin hizmetine ehemmiyet verileceği söyleniyor.

Bu formanın kapak sahifeleri diğerlerinde olduğu gibi açık muhabere ve bilhassa eserin telifine iştirak etmiş olanları ve onların yazılarını tanıtmaya tahsis olunmuştur. Meselâ ikinci formanın kapak

¹ Gazetenin notu: "Bundan evvel neşrettiğimiz iki makale ile Şerif Hulûsî'nin *İslâm Ansiklopedisi* hakkındaki tenkidlerini karilerimize takdim etmiştik. Bugün de hususî bir müessesce tarafından çıkarılan *İslâm - Türk Ansiklopedisi* hakkındaki ilmî bir tetkiki sütunlarımıza koyuyoruz."

sahifesinde şöyle deniliyordu:

Bu sayımız evvelâ Muhterem Üstad İzmirli İsmail Hakkı'nın, "İslâm İlimleri" serlevhâlı çok kıymetli yazısını ihtiva ediyor... Daha sonra eserin metnine başlıyoruz. Burada "Â" ile "Âb" kelimesinin lisan ve edebiyattaki mevkilerini anlatan izahattan sonra, "Âbâ" kelimesiyle karşılaşıyoruz. Bu kelime çok mühimdir...

İşte bu çerçeve içinde, bu tahrir heyetinin yazmış olduğu Ansiklopedi hakkında bir hüküm vermeden önce bazı yazıları ayrı ayrı tetkik etmek uygundur.

I. İkinci formada "İslâm İlimleri" hakkındaki bir yazıda, onların şubeleri ve bu sahada yazı yazan müellifler anlatılıyor. Meselâ kıraat ilminden şöyle bahsediliyor:

Kur'an'ın kıraati «Kur'anı okumak». İslâmın ikinci asrında hafızlar çoğalmış, bütün İslâm memleketlerine yayılmışlardı. Kur'an'ı doğru dürüst okuyanlara "kurrâ" denilirdi. Bunlar içinde yüksek kurrâ yetişti... Kıraat ilminin ilk musannıfı Kasım ibni Sellâm'dır (vefatı 224").

Müellif herhâlde bilir ki kıraat ilmi sade, Kur'an'ı okumaktan ibaret değildir; öyle olsa idi yedi, on kıraat olmazdı. Kıraat ilmi Kur'an'ı mütevatir ihtilâflara göre okumaktır. Osman zamanında Mushaf hâline getirilmiş olan Kur'an'da, o zamanki yazı sisteminin noksanlığı yüzünden i'râb gösterilmiyordu. Sonraları Kur'an'ı okuyan hafızlar bu i'râblarda ihtilâflara düştüler; her kârî okuyuşunu bir isnatla Peygamberimize ulaştırıyordu. Abbasîler zamanında bu ihtilâflar pek çoğaldı. Meşhur İbn-i Mücahid bunlardan yedisini seçmiş, bunlar da en meşhur kıraat olmuştur. Daha sonra bunlar kadar mühim olmıyan üç kıraat daha kabul olunmuştur. İşte kıraat ilmi bu ihtilâfları anlatıp, onların ne yoldan geldiğini gösteren ilimdir. "Kurrâ" ise Kur'an'ı doğru dürüst okuyan değil, Kur'an'daki değişikliklerin muhtelif yollarına göre okunmasını bilenlerdir. Yoksa herkesin kurrâdan olması icap ederdi.

Bu hususta ilk meşhur kitap Kasım b. Sellâm'ın eseri ise de ilk kitap Yakup el-Hadramî'nin (vefatı 205 h.) *el-Câmi'* adlı eseridir. Bu yanlış göstermekte mühim bir faide yoktur, zira bu sahada ilk olarak şu veya bu kimsenin bir kitap yazmış olmasının bir mânası yoktur. Ancak onların içinden doğduğu siyâsi ve içtimaî âmiller mühimdir. Bize de bu hususta malûmat verilmiş olsaydı daha iyi olurdu.

Bu makaledeki diğer ilimler de aynı suretle anlatılmıştır ve öyle zannolunuyor ki onlar bir küll teşkil etmiyen, hayatî bir vazifesi olmıyan boş birtakım bilgilerdir. Bu mesele bilhassa tarih ilmi anlatılırken göze çarpmaktadır. Malûmdur ki İslâm'da tarih bir taraftan Kur'an'ı tefsir etmek için onların nuzulü esnasındaki ahval ve şeraiti bilmek, diğer taraftan fethedilmiş memleketlere haraç vaz'ıyla meşgul olunurken onun harben mi, sulhen mi, yoksa aman verilmek suretiyle mi zaptolunduğunu tesbit etmenin şer'an zarurî olması gibi hayatî esasları olan bir bilgidir. İslâm'da tarihe bu noktadan bakılacak olursa ilk yazılan eserlerin siyere dair, sonra da, fütuhata ait olacağı hemen anlaşılacaktır. Hâlbuki *İslâm-Türk Ansiklopedisi* bunlardan hiç bahsetmeyip, Ehl-i İslâmın birçok şubelerde tarih yazmış olduğunu söylemekle iktifa ediyor, sonra da hattâ tarih sırası gözetilmeden, birkaç eser zikrediyor. Gariptir ki burada İslâmın en büyük müverrih ve müfessiri Taberî'nin eseri zikredilmiyor.

II. Yine aynı müellifin "İslâm Âleminde Yazılmış Ansiklopediler" adlı bir yazısı geliyor ki burada zikredilmiş eserlerden istifade ettiklerini söylüyorlar. Kaydettikleri 172 kitap içinde hakikaten ansiklopedi adı verilebilecek birkaç eser mevcut olup diğerleri ekseriya terâcim-i ahvale ait ve bir kısmı da hususî mevzulara dairdir. Meselâ 20 numaradaki *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* sırf İslâm mezheplerine ait bir eserdir. 24 numaradaki *Ahbarü'z-Zamân Mes'ûdi*'nin mufassal bir tarihidir ki şimdiki kaybolmuş; yalnız bir cildi Viyana Kütüphanesinde mevcuttur (No. 1262). Acaba bu tahrir heyeti kaybolmuş bu eserden nasıl istifade etmiştir, yoksa bilmediğimiz bir yazması mı mevcuttur, varsa nerededir?

Bundan başka *Miftâhü's-Seâde* ile onun cüz'î farklarla tercemesi olan *Mevzûâtü'l-Ulûm* ayrı iki eser

olarak gösterilmiştir. 117 numarada Uluğ Bey'in bir *Türk Şeceresi*'nden bahsedilmekteyse de onun böyle bir eseri yoktur. Bundan başka isimleri mevcut olup, kendileri kaybolmuş başka eserler de var gibi gösterilmektedir.

Ansiklopedinin ne olduğunu bildiğini kuvvetle tahmin ettiğimiz müellifin bu eserleri niçin ansiklopedi addettiğini anlamak imkânsızdır.

III. “*ÂB, tasavvufta: Mazhar-ı mezâhir ve esmâ olan nefsi kâmile, akl-ı küll, nefsi-i mülhime, rûh-ı âzam; hüsn, güzellik, letafet, revnak.*”

Burada âb kelimesinin hangi tasavvufta bu mânalara kullanıldığı anlaşılıyor.

Nefs-i kâmile ile akl-ı küll bazı tasavvuf sistemlerinde birbirinden ayrıdır; hangi sistemde bunlara aynı isim verilmiştir? Ondan sonra gelen hüsn, güzellik ilh.. ise bu kelimenin mecazî mânalarıdır ve tasavvufta bir alâkası yoktur.

Tasviri Efkâr, Nu. 4689 - 333 (23 Nisan 1941), s. 3.

İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

II

Ahmet Ateş

IV. “*Âb-ı hayat: İçen kimseye gûya ebedî hayat veren bir su ki çeşmesi zutümat içinde imiş (Bu maddeye bakınız)*”.

Bunun izahını vermek için yeri geçmiş olduğu hâlde sayfa 48’de İbn Battuta’dan ve İbn Fazlullah-i Ömerî’den naklen zulümat hakkında malûmat veriliyor. Sonra bu husustaki hadîslerin muhaddislerce münker olduğunu kaydederek “*Nazm-ı Kerîm, fizik ve kimya kanunları Hızır ile İlyas’ın hayatlarına müsait değildir.*” deniyor. Muhtelif rivayetleri mukayese ile onların asıllarına inmek gibi en basit ilim usullerini takip etmeyen müellif bu meseleyi Kur’ân ve fizik, kimya kanunlarıyla izah edilmediği için menfi olarak hallediyor. Hâlbuki Allah isteseydi elbette fizik ve kimya kanunları haricinde bir insana ebedî hayat verirdi; Allah’ın hareketlerinin muhakkak fizik, kimya kanunları dâhilinde olması icap etseydi hiç bir peygamber mucize gösteremezdi. Bunu söylemekten maksadımız müellifin kendi itikatları içinde tenakuza düştüğünü kaydetmektir. Eğer söylenmiş olan ilmî usulü tatbik etselerdi böyle tenakuzlara düşmeden, Hızır meselesinin, Yunan edebiyatında İskender’in hayalî ve uydurma bir tarihini yazan Pseudokallisthenes ile yayıldığını ve bu eserin Pehleviye terceme edilmiş olup Araplar arasında şâyi bulunduğunu ve hattâ Kur’ân’da Kehf Süresinin 62. âyetinde geçen “balığın kaybolması” hâdisesinin, İskender’in yanında Hızır’ın âb-ı hayatı bulması hâdisesine çok benzediğini, bundan sonra Musa’nın yanına gelen şahsın umumiyetle Hızır addedildiğini (Taberî, *Tefsir*, XV, 165, Beyzavî, II, 21’de cumhurun bu kimsenin Hızır olduğuna kail olduğu söyleniyor.) göreceklerdi.

Yine ilmin basit bir usulüdür ki bir mesele isbat edilirken bu husustaki bütün fikirler tahlil olunur, aleyhte olanlar varsa cerholunur. Burada ise bu âyetlerden ve bu tefsirlerden hiç bahis yoktur.

V. “*Âbâ*” maddesinde bunun Kur’ân, hadîs, fıkha göre izahlarından başka bir de bu husustaki medenî ve ceza hukukumuzun maddeleri ve nihayet de bugünkü fikirlere göre tevarüs hakkında bir yazı vardır.

İslâm-Türk Ansiklopedisi’nde bunların yeri nedir? Veraset hakkındaki Mendel Kanunlarıyla İslâmî fikirler arasında, İsviçre Kanunları esas tutularak yapılmış hukukumuzla fıkıh arasında ne alâka vardır? Şurası muhakkaktır ki gerek veraset hakkında, gerekse kanunlarımızın “*âbâ*” hakkındaki maddelerini öğrenmek istiyecek olan bir kimse bu ansiklopediye müracaat etmeyecektir.

VI. “*A’cem*” maddesi: Muhammed’in talim ettiği şeyleri gayr-i Arap bir kimseden öğrenmediğini isbat için üç âyet getiriliyor ve “*Kur’ân-ı Kerîm bu iddialarını kökünden baltalamış ve en kat’î cevapları vererek... bu sözün mahz-ı hakikat bulunduğunu isbat etmiştir.*” deniyor. Müslümanlar şüphesiz Kur’ân’ın bir “*A’cemî*” tarafından Muhammed’e öğretildiğini kabul etmezler. Fakat Kur’ân’daki delillerin ekseriya «hatabiyat» nevinden olduğu malûm olduğundan bunu akfî veya naklî başka delillerle isbat etmek lâzım gelir. Nitekim buradaki âyetin delili şu şekilde hulâsa edilebilir: Eğer Kur’ân bir *A’cemî* tarafından talim edilmiş olsaydı lisanı fasih Arapça olmazdı.

Zannederim ki bu kâfi bir delil değildir. Zira meselâ bugün bir Fransızdan bir şey öğrenip bunu gayet güzel bir Türkçe ile ifade etmek mümkündür. Onun için Kur’ân meselesinde böyle birşeyin varit olamayacağı isbat edilirken yalnız bu delil ile iktifa edilemez; bilhassa tenkit edilen bir Hıristiyan olursa.

Bundan sonra Arabistan’da Yahudilik ve Hıristiyanlığın kökleşmediği kaydedilerek “*Hazret-i Peygamber’in başardığı büyük inkılâbı ve insanlığın hayatında yaptığı tesiri bu köhne sistemlerin birtakım belli belirsiz izlerine atfetmek elbet mânâsız olurdu.*” diyerek bu mesele ilmen halledilmek isteniyorsa da, bu delil zannedersem o kadar esaslı değildir.

VII. Sayfa 114'te Âfiye b. Yezîd'in tercemeihâli yazılırken ne doğduğu yer, tarih, ne de öldüğü tarih söyleniliyor. Sonuna da şu kayıt konuluyor: “*Kadı Âfiye'nin Bağdad Tarihi'nde uzun bir tercemesi vardır. Bağdad Tarihi kırk ciltten mürekkep muazzam bir eserdir... ve çok nadirdir. Yazma bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesinde vardır.*”

Evvelâ söyleyelim ki bu eser kırk cilt değildir. Kâtip Çelebi müellifin hattıyla yazılmış nüshanın 14 cild olduğunu söyler (Flügel basması, II, 119). Bu eserin başka birçok yazmaları vardır: Köprülü Kütüphanesinde 1022-6, Aşir Efendi 604-6, Damat İbrahim 889, Hakimoğlu 693-4. Bunlardan Köprülü nüshası esas tutularak Kahire'de 1349/1931'de 14 cild olarak basılmıştır. Tabii matbu kitaplar nadir addedilemez.

Bazı makaleleri böylece tahlil ettikten sonra her makalede tesadüf olunan umumî bir kaç noksana temas edebiliriz:

1. Makalenin sonuna konulan veya arada zikredilen eserler, müellifin bilgisini nereden aldığını göstermekle kalmayıp, onları kontrol etmek veya bilgisini genişletmek isteyenlere yardım eder. Onun içindir ki bir eser zikredilince hangi basma olduğunu, cilt ve sahifesini kaydetmek ilmin basit bir kaidesidir. Çok nadir yerler müstesna bu eserde bu kaideye hiç riayet edilmemiştir. Meselâ “Adem” hakkında Muhammed İkbâl'in güzel bir yazısı vardı. Bundan birkaç sene evvel ölmüş olduğu, binaenaleyh bu ansiklopedi için makale yazmadığı mâlûm olan müellifin bu yazısının aslını okumak isterdim. Fakat böyle bir şeyi aramak boştur, nereden alındığı bile söylenmiyor.

2. Eserin lisanı umumiyetle çok ağırdır. Meselâ şu maddeye bakalım: “*Adat-ı İlâhiye, sünen-i kevnîye ve sünen-i İlâhiyedir; kavanin-i tabîiye, adet-ı İlâhiyedir. Sünen-i kevnîye hikmet-i amme-i Sübhaniye mucibince tebeddül etmez*”.

Bunu halk değil, yeni yetişmiş hangi münevverimiz anlayacak? Çok basit meseleleri böyle ıstılah ve lügatlara boğmakla kâriin zihnini karıştırmaktan başka bir şey elde edilmez.

3. Esere konulmuş maddeler derme çatmadır. Birok ehemmiyetsiz maddeler alındığı hâlde -üzerlerinde ciddî tetkikler varsa, bunların bulunması çok iyidir; fakat meselâ “aban” maddesinde olduğu gibi *Burhân-ı Kâti* ile *Yeni Muhitü'l-Maârif*'in verdiği malûmat tekrar edilirse çok manasızdır- çok mühimleri unutulmuştur. Meselâ “Aban el-Lahikî”, “Abdülkadir Gilânî”, “Abdürrezzak” ilh. gibi mühim şahsiyetler atılmış; “Abilü'z-Zeyt” gibi ehemmiyetsiz bir Erdün köyü zikredildiği hâlde sıraları gelmiş ve geçmiş olan bir çok mühim mahaller bırakılmıştır. Gariptir ki Abbas ve Abbâsî maddesi bile yoktur.

Bu tahlilden sonra, eser hakkında umumî hükümlerimizi verebiliriz:

a) Hem eserdeki yazılar, hem de bu yazılardaki malûmat derme çatmadır. Tantanalı bir üslûpla yazılmış yazılar, ekseriya noksan, bazen yanlışır.

b) Yazıların ekserisinin dili çok ağırdır.

c) Eser ekseriya tahlilî ve istikraî bir zihniyetle yazılmış makaleler yerine, tadilî bir tarzda yazılmış makalelerle doludur. “Âbir” maddesinde şöyle deniliyor: “*Arapça aburdan müştak gösterenlerin sözü uydurmadır.*” Boş yere bir izah arayacak, hiçbir şey bulamayacaksınız. Hâlbuki ilimde her şey doğru veya yanlış olabilir, onları doğru veya yanlış yapan, sebeplerdir. Sebepler malûm olmazsa hiçbir şey doğru veya yanlış değildir.

İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ MESELESİ

III

Ahmet Ateş

Bay Eşref Edib'e

İslâm-Türk Ansiklopedisi hakkında yazdığım tenkide verdiğiniz cevabı esefle okudum. Tenkitlerinize sizin gibi cevap verecek değilim. Çünkü o zaman sizin derekenize düşmüş olurdum. Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki yazınızda münasebeti olmadığı hâlde ismini birçok defalar zikrettiğiniz H. Ritter senelerden beri Üniversitemizde profesördür. Ben onun asistanı olmaktan şeref ve iftihar duymaktayım ve bu vazifeyi bana Maarif Vekâleti vermiştir. İki seneden beri de bu vazifeyi yapıyorum. Bunu yazınızda birçok defalar tekrar etmekten maksadınız nedir, açıkça söylemenizi beklerim. Düşündüğünüz gizli tertipler de ancak zavallı ve âciz bir ruhun kuruntularından başka bir şey değildir. Ben bu yazıyı daktilo ettikten sonra Hocama bir kere okumuştum. O ise bu yazıyı neşretmememi, onun yerine Hamase'den bir kaside okusam daha iyi olacağını söylemişti. Bu esnada *Taviri Efkar* gazetesinin muhabiri olduğunu söyleyen ve yakasında Galatasaray rozeti bulunan bir genç, ondan Ziya Bey'in *Farsça Lûgat*'i² hakkında izahat istemiş ve onun bu ihtarlarına tesadüfen şahit olmuştu. Fakat ben bu inkılabın evladı olduğum için, halkı tenvir-i vazife addettim ve addetmekte devam edeceğim. Onun için de bu yazıyı neşrettim.

"Â" ile başlamış olmanıza gelince, Ansiklopedinizde "A'cemi", "a'dâd" ve mürekkepleri, "ağa" ve mürekkepleri, "ağaç" gibi maddeler bulunmaktadır. Bunları bildiğiniz hâlde, sözde dikkatsizliğimi ileri sürmeniz sözlerinizin hak olduğunu bildiğiniz için değil, sırf bir cedel olsun diye ortaya attığımızı gösterir. Bu da Ansiklopedinizin derme çatma olduğunu gösterdiği gibi, birtakım maddelerin yeri geçmiş iken yeniden başka yerde zikretmeniz (İlk makalede gösterdiklerime şunu da ilave edeyim: "Ağa" maddesinden sonra "ağaç", "ağaç eri" geliyor, onu da "Ağa Camii" maddesi takip ediyor), bazı maddeleri kapak sahifelerinde ikmale çalışmanız, eserin sistemli bir şekilde hazırlanarak ortaya atılmış olmayıp derme çatma olduğunu vazihan göstermektedir.

Bizim şeyhin kerâmâtı olur menkul kendinden kabilinden kıymetini çok defalar methettiğiniz Ansiklopedinizin şimdiye kadar ihtiva ettiği maddeleri, sırf tercemeihâl ve coğrafya bakımından artık çok eskimiş olan *Kâmûsu'l-A'lâm* ile mukayese ederseniz, eserinizin bu bakımdan değerini kendiniz de görürsünüz.

Size söyleyeceğim bu kadardır.

Bay İsmail Hakkı İzmirli'ye

Yazımın ilim endişesiyle yazılmamış olduğunu söylüyorsunuz. Fakat onu bir daha okursanız, orada,

¹ Gazetenin notu: "*İslâm-Türk Ansiklopedisi*"nde intişar eden bazı yazıların Arap-İran Filolojisi asistanı Ahmet Ateş tarafından tenkidi üzerine bir münakaşa çıktığı malumdur. Bay Ahmet Ateş'in tenkitlerine verilen cevap üzerine mumâileyh yeniden mukabeleye lüzum görmüştür. Biz bu münakaşanın uzamasına ve bilhassa muhterem ve çok kıymetli âlimimiz İzmirli İsmail Hakkı'nın mevzu-ı münakaşa olmasına taraftar değiliz. Bununla beraber Ahmet Ateş, yeni verdiği cevabın dercini, hakk-ı kanunîsinden dolayı talep eylediği cihetle yazıyı sütunlarımıza geçirmeye mecbur olduk."

² Ziya Şükûn'un Maarif Vekâleti'nce yayımlanan *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya* (I-III) adlı sözlüğü kastediliyor (haz.).

memleket irfanına senelerce hizmet etmiş ve etmekte bulunan sizin gibi bir zatın yazısında bulunan sözlere benzer bir şey bulamayacaksınız. Fakat bunun ehemmiyeti yok, maksat hakikatin meydana çıkması olduğundan tavsiyelerinize teşekkür ederek asıl meseleye geliyorum.

Kıraat İlmî

Kıraat ilmini noksan tarif ettiğinizi gösteren yazıma cevaben, yazınızın muhtelif kitaplarda anlatmış olduğunuz şeylerin hülâsası olduğunu söylüyor ve yine “*Kur’an-ı Kerim, bazı elfaz ve hurufun edası keyfiyetinde muhtelif tariklerle rivayet olunmuştur... Kurra’ edayı bilen ve muhtelif tariklerden gelen rivayetlere göre Kur’an’ı doğru dürist okuyanlardır.*” diyorsunuz.

Ben tenkidimde “eda” meselesinin kiraate dâhil olduğunu “*Kıraat sade Kur’an’ı okumaktan ibaret değildir.*” Cümlesiyle ifade etmiştim. Siz, i’râbdaki ihtilâflara hiç temaz etmiyorsunuz. Hâlbuki kari’ yalnız edayı değil, bu i’râbdaki ihtilâfâtı da bilir. Bunu ispat için ed-Dâni’nin kiraat hakkındaki *et-Teysîr* adlı eserinden birkaç misal göstermekle iktifa edeceğim:

Sûretü’l-Kadr’de “matla” kelimesini Kisâi “matli”, Sûretü’l-Hümeze’de “cemme’e” kelimesini Kisâi “ceme’e”, Sûretü’l-Mesed’de “Leheb” kelimesini İbn Kesîr “Lehb”, aynı yerde “hammâlete” kelimesini Âsım “hammâletü” okumuşlardır.

Kur’an’ın *mushaf* hâline getirilmesine gelince, bu hususta sizin söylediklerinizden başka daha birçok şeyler söylenebilir. Maksadım bu işin tarihçesini yapmak değil, kiraat rivayetlerinin nereden çıktığını göstermekti. Bunun için de şimdilik *Mushaf-ı Osman*’dan bahsetmek kâfidir.

Mehtelif membalarda Ya’küb el-Hadramî’nin *el-Câmi*’ adlı eserini bulamadığınızı kaydettikten sonra “*Yoksa onun hakkında ‘câmiü’l-ulûm’ denilmesine bakarak el-Câmi’ adlı bir eseri bulunduğu mu hükmettiniz?*” diyorsunuz. Maalesef muhterem müderris, bu tahminde aldanıyorsunuz. Yâkût, *İrşâdü’l-Erib*’inde şöyle diyor:

و صَنَّفَ يَعْقُوبُ كِتَابَ الْجَامِعِ ذَكَرَ فِيهِ اخْتِلَافَ وَجْهِ الْقِرَائَةِ وَ نَسَبَ كُلَّ حَرْفٍ إِلَى مَنْ قَرَأَ بِهِ

“Ya’küb *Kitâbü’l-Câmi*’i yazdı. İçinde kiraat vücuhunun ihtilâflarını zikretti ve her harfi okuyucusuna nispet etti.”³

İbn Hallikân’da aynı adamın tercemeihâline bakmış olsa idiniz, şu satırı görürdünüz:

و لَهُ كِتَابٌ سَمَّاهُ الْجَامِعَ جَمَعَ فِيهِ عَامَّةً اَتْلَافَ وَجْهِ الْقِرَائَةِ

“Ve onun *el-Câmi*’ adlı bir kitabı vardır; içinde kiraat vücûhu ihtilâflarının hepsini toplamıştır.”⁴

Yedi Kurra’nın İbn Mücâhid’den evvel seçilmiş olduğunu söylüyor, bundan da me hazleri görmediğim neticesini çıkarıyorsunuz. Şimdiye kadarki yazımdan me hazleri kimin görmediği meydana çıkmıştır ve çıkacaktır da.

İbn Mücâhid’den evvel pek çok kiraat vardı. O, bunların içinden yedisini seçmiş, Vezir İbn Mukle ve İbn İsa üzerindeki nüfuzundan istifade ederek bunları resmî ve meşru bir hâle sokmuş hatta bunu kabul etmeyen Muhammed b. Muksim el-Attar ile İbn Şenebuz’u muhakeme ederek onları tevbe ettirmiş⁵ ve Hallac’ın yazılarında bazen bu şâz kiraat görüldüğü için onun aleyhinde de çalışmıştı.⁶

³ Yâkût, C. VIII, Margoliouth tab’ı, Leiden, s. 302; Mısır tab’ı, C. XX, 1938, s. 53.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, C. II, Mısır 1299, s. 407, satır: 1.

⁵ *İrşâdü’l-Erib*, C. IV, s. 499, 302.

⁶ Massignon, *Passion d’al-Hallaj*, C. I, s. 240-244.

Siz bunları görmemiş görüldüğünüz gibi İbnü'l-Cezerî'nin meşhur ve âlimler arasında çok muteber *Tabakât*'ında, İbn Mücâhid'in tercemeihâli yazılırken⁷ “و أول من سبأ السبعة” = “Yedi Kiraati yedi kiraat yapan ilk ‘zat’ odur.” Cümlesine de dikkat etmemişsiniz.

Üstelik diyorsunuz ki, “Şu veya bu ilim adamının şu veya bu sahada bir kitap yazmış olması ilim tedvininin ne zaman başladığını göstermek itibarıyla ehemmiyeti haizdir.” Pekâlâ Muhterem Müderris, sözünüz ilmî usule muvafıktır; bunu kabul etmekle kendi hatanızı itiraf etmiş bulunuyorsunuz.

Tarih hakkındaki sözlerime karşı da “*Siyer-i Celile mukaddimesine bakarsa, verdiği malumatın daha zengini ile karşılaşabilir.*” diyorsunuz. Şunu söyleyeyim ki ben orada malumat vermek istemedim, tarafınızdan takip edilmiş olan bir prensibi izah için bir misal vermek istedim. Sonra ben eski yazılarınızı değil, bu Ansiklopedideki yazılarınızı tenkit ettim.

İslamda Ansiklopediler

Bundan sonra İslâmdaki ansiklopediler hakkındaki tenkidime cevabınız geliyor. Bunda ise maksadına hiç yanaşmıyorsunuz. Siz “İslâm Âleminde Yazılan Ansiklopediler” başlığı altında “*İslâm uleması tarafından bu yolla yazılan eserler, havassa mahsus olarak tertip veya telif edilmiştir. Bunların bir kısmı umumî, diğer kısmı ayrı ayrı ilimlere ait olmak üzere hususî mahiyettedir.*” diyorsunuz. Sözlerinizden şu anlaşılmalıdır: İslâm âlimleri hususî ve umumî ansiklopediler yazmışlardır. Bugün hususî ansiklopedi ile mesela çocuk ansiklopedisi, muallim ve aile ansiklopedisi gibi eserler anlaşılır; yoksa mesela bir maarif tarihi ansiklopedi sayılamaz. *Mevzûâtü'l-Ulûm* bir ansiklopedidir. *İrşâdü'l-Erib* bir şair ve edipler ansiklopedisi addolunabilir. Fakat *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, *Mürûcu'z-Zeheb* ansiklopedi değildir; yoksa her eserin ansiklopedi olması lazımdır.

Bu yazınızda söylediğiniz gibi, elinizde malzeme olduğunu kaydetmek istiyor idiyeniz, o zaman ansiklopediler yerine “mehazlerimiz” demeli ve o miktarı binlere çıkarmalı idiniz. Dördüncü sayıda sizin de tekrar ettiğiniz gibi, bunların eserinize başlıca mehoz teşkil ettiğini söylediğiniz için dünyada nüshası mevcut olmayan eserlerden nasıl istifade ettiğiniz sordum. Bu sualim cevapsız kaldı.

Şajarat ul Atrak

Yalnız Uluğ Bey'in *Türk Şeceresi* adlı eseri olduğunda ısrar ediyor ve benim “*Böyle bir eser yok.*” dediğimi kaydediyorsunuz. Kendi yazınızda tam on beş satır evvel doğru olarak aldığımız “*Onun böyle bir eseri yoktur*” sözümü niçin böyle değiştirdiğinizi anlayamadım. Evet, Muhterem Müderris, böyle bir eser yok değil. Uluğ Bey'in böyle bir eseri yoktur. Eğer siz ilmî usüle riayet ederek membalarımızdan şüphe edip onları kontrol etmek zahmetine katlanmış olsaydınız, aynı neticeye siz de varırdınız:

British Museum'da 26190 numarada mukayyet bulunan *Ulûs-i Erbaa-i Çingizî* (tavsifi, Rieu, I, 164) W. Milles tarafından hülâsaten İngilizceye tercüme edilmiş ve ona *Şajarat ul Atrak, or Geneological Tree of the Turks and Tatars* (London 1838) adını vermiştir. Bu isim sonraları Wm. Erskin tarafından sahife üzerlerine yazılmış ise de asıl eserde bu isim hiçbir yerde görülmemektedir. “It nowhere appears in the text; aynı sahife, satır: 14.” Binaenaleyh *Şeceretü'l-Etrâk* (ve sizin onu tahrif veya tercüme ile yazdığını Türk Şeceresi) ismi tamamiyle bir uydurmadır.

Metnin içinde bir yerdeve metnin sonunda Uluğ Bey'in bu addaki bir eserinden alındığı kaydı vardır. Bu ise Türk tarihinin bu kısımlarını en iyi bilen ve yalnız Uluğ Bey'in hayatı için bir kitap yazmış olan W. Barthold tarafından çürütülmüştür. Çünkü Uluğ Bey'den bahseden membalarda onun böyle bir eser yazmış olduğu görülmediği gibi, bu eserden bizzat birçok iktibaslarda bulunmuş olan Hândmir de ondan

⁷ İbnü'l-Cezerî, *Nihâyetü'd-Dirâyât fî Esmâi Ricâli'l-Kirâât (Tabakâtü'l-Kurrâi'l-Kebîr)*, C. I, s. 139.

bahsederken “*Şahrüh Devri fazıllarından birinin yazdığı tarihtir.*” diyor.⁸

Hızır ve Hz. İsa

Hızır meselesine gelince “*Senden evvel hiçbir beşeri muhalled kılmadık.*” [Enbiyâ: 34] meâlindeki âyet-i kerime ile beraber, hâdisenin fizik ve kimya kanunları yani “kavânîn-i tabiiyye” ile de kabil-i izah olmadığını ilave ettim. “Ahmet Ateş âyet-i kerimedeki sarahatın farkına varmamıştır.” Diyorsunuz. Hâlbuki bana kalırsa siz bu âyeti tefsir ediyorsunuz. Çünkü:

1. Allah’ın mevzubahis olduğu yerde fizik ve kimya kanunlarından bahsetmek tamamiyle manasızdır. Bir “Ol” emri ile kâinatı yaratan, bir kuluna ölüğleri diriltecek kudret veren Allah, elbette hiçbir kanuna tâbi değildir. Bahusus ki Allah “*Bir şeyi istediği vakit ona sadece ol der, o da olur.*” (Bakara Suresi: 117; Mü’minûn Suresi: 69).

2. Bir an için Hızır meselesini ve mevzubahis âyeti bir taraf bırakalım. Kur’ân’da ebedî hayata malik bulunan ve dünya yüzüne gelmesi kıyamet alametlerinden (eşrât-ı sâat’ten) olan bir beşer vardır (Bk. Nisa Suresi: 156-157; Zuhur Suresi: 58-60 ve pek çok yerlerde) o da İsa’dır.

Eğer bu kabul edilirse, -zannedersem siz de cumhurun bu kanaatine iştirak ediyorsunuzdur- o hâlde mevzubahis âyetin manası ne olacak? Malumdur ki o âyet Enbiyâ Suresinden olup Mekke’de Peygamberimizin ölümünü bekleyenlere cevaptır. Arkası da şöyledir: “*Sen (ey Hazret-i Muhammed) ölürsen, onlar muhalled mi kalacaklar?*”

Binaenaleyh bu âyet zannettiğiniz kadar umumî olmayıp muayyen bir hâlde cevaptır. O hâlde Hızır ister hayatta olsun, ister olmasın; fizik ve kimya kanunları haricinde bizzat Kur’an’la müsbet olan ebedî hayat mümkündür. Eğer Kur’an’ı bir küll olarak ve tevile kaçmayan bir tefsirle tetkik ederseniz ve şimdi mahz-ı hakikat addedilen bazı müsbet ilim neticelerini bir tarafa bırakırsanız, sizin de aynı neticelere varacağınız zannolunur.

Âfiye b. Yezîd Meselesi

Âfiye b. Yezîd hakkın da “*Benim bu yazıyı yazmaktan maksadım ulemamız arasında şimdiye kadar fıkıhtaki yüksek mevkiî bilinmeyen Âfiye’nin yüksek mevkiîni tebarüz ettirmekti.*” diyorsunuz.

Onun fıkıhtaki yüksek mevkiî şüpheli olduğu gibi, ulemamızdan kimi kasdettiğinizi anlayamadım. Memleketimizde Âfiye’yi sizden daha iyi tanıyabilenler mevcut olduğunu ispat için, belki bu hususta sizin ve arkadaşınız Abbas Azzâvî Hazretlerinin (Sayı: 9, kapak sahifesi 2, satır: 15) aklınıza bile gelmeyen *Târîh-i Bağdâd*’ın tasrih etmeden iktibaslarda bulunduğu daha eski iki membaı haber vereyim ki orada Âfiye hakkında malumat vardır: Taberî, *Tarih*, Leiden basması, III. Seri, C. I, s. 464, 485, 491, 529; *Kitâb el-Eganî*, eski basma, C. IX, S. 132, XIII, 15.

Târîh-i Bağdâd Kaç Cilt?

Târîh-i Bağdâd’ın cildi meselesine gelince, eğer bu cilt taksimi bizzat müellif tarafından yapılmış ise, onu doğru olarak kaydetmek zaruridir. Sonra “*Kırk ciltlik muazzam bir eserdir.*” demenize ne mana vermeli? Bundan başka “*el-Mustatirife’de 14 cilt gösterildiği gibi 10 cilt de gösterilmektedir. 10 cilt muhakkak olduğuna, 10’u tercih ile defterime kaydetmiş isem de sehven “1” rakamı “4” yazılmıştır.*” diyorsunuz.

⁸ Khwandamir, *Habibu’s-Siyar*, C. III: *The Reign of the Mongol and the Turk*, 2. Kitap: *Shahrûkh Mirza - Shah Ismail*, tercüme ve notları haz. W. M. Thackston, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, Cambridge 1994, s. 4. Bk. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul Darülfünûnu Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1930, s. 115 ve not 8.

Müellif, eserini on dört cilde taksim ettikten sonra, on cilt neden muhakkak olsun? Sonra yazınıza dikkat ederseniz bunlar rakamla değil, harflerle dizilmiştir. Dokuzuncu sayıda aynı şeyi tekrar ettiğimize göre hafızanızda da aynı şekilde 40 cilt olarak kalmıştır. Daha aşağıda ise “*Nuruosmaniye’deki nüshayı görmüştüm. Fakat yazarken imkânsızlık hasebiyle, tekrar bakmak kabil olmadığı gibi...*” diyorsunuz. Dokuzuncu sayının kapak sahifesindeki yazınıza göre, bu eseri tâ Bağdad’dan aramaya vakit bulduğunuz hâlde, “Muhammed” maddesi müstesna diğer kısımları alfabe sırasına göre tertip edilmiş bir eserde “Âfiye” maddesini arayacak vakit bulamamanız şayan-ı hayret değil midir? Şunu da ilave edeyim ki ilim erbabı, satın almasalar da, neşriyatı muntazaman takip ve icap ederse temin edip ondan istifade ederler.

Âdât-ı İlâhiyye

Âdât-ı ilâhiye hakkındaki yazınızı dilinizin ağdalı olduğunu ve onu halkın anlamayacağını gösteren bir misal olarak almıştım. Bu maksadımı o yazımda açıkça yazdım; gazeteye bir daha bakıp görebilirsiniz.

Bizzat sizin, sözlerimi nasıl tahrif ettiğinizi yukarıda göstermiştim. Burada da maksadımı tahrif ediyorsunuz. Binaenaleyh aşağısındaki söz ve tavsifleriniz tamamıyla size ait olmak lazım gelir.

O yazınız hakkındaki düşüncelerimi ve nasıl yanlış bir usul takip etmekte olduğunuzu fırsat düşerse uzun uzun tahlil edip göstereceğim.

Şimdilik, bu yazımda tavsiyelerinize riayet ettiğimi zannedirim. Hürmetler.

Tasviri Efkâr, S. 4751 - 395, (9 Temmuz 1941),
s. 4-5.

TENKİT DEĞİL TAHRİF

-Muhterem *Tasviri Efkâr*'da İntişar Eden Müsteşrik Ritter'in Yardımcısı Ahmet Ateş tarafından Yazılan Hak ve İlimden Uzak, Tenkit Nikabı Altındaki tahriflere, Hata ve İstihzalara Cevap¹

İsmail Hakkı İzmirli

Muhterem *Tasviri Efkâr* gazetesinde Arap-İran Filoloji Asistanı Bay Ahmet Ateş'in bir tenkidini okudum. Yüksek Üniversitemizin genç asistanını, Arap-İran Filolojisine intisap etmiş ve *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ni tenkit edecek dereceye çıkmış görmekten pek mütehassis olmuştum. Fakat onun ilim endişesiyle değil, hissiyata tâbi yazması beni hayal inkisarına uğrattı. Üniversitemizin ilim ocağında çalışan bu gence, en eski profesör sıfatıyla ilk tavsiyem, hissiyata tâbi olmadan sırf ilim aşkıyla münazara kanunu yolunda ve bugünkü felsefede hâkim olan sûrî ve maddî mantık kanunları dairesinde yürümektir. Onun bu yolda yapacağı her tenkitten ancak memnuniyet hissederim ve kendisine her zaman cevap verebilirim. Aksi takdirde cevap vermekte mazur olacağımı şimdiden beyan ederim.

İslâm İlimleri

İslâm-Türk Ansiklopedisi'ne “İslâm ilimleri” hakkında yazdığım yazıya ait tenkitlerden başlıyorum:

Bu yazı bir mukaddimeden ibarettir. Müslümanların on üç asır zarfında meşgul oldukları ilimler hakkında bir fikir vererek hiçbir mevzuun tetkik sahası haricinde kalmadığımı birkaç sahife içinde anlatmak maksadıyla yazılmıştı. Bu yazıda bahis mevzuu olan ilimler eserin metninde ait olduğu maddelerde mufassal bir surette yazılmıştır.

Bu sebepledir ki bu mukaddimede kıraat ilmine ait bahis de çok kısa yazılmıştı. Bununla birlikte Ahmet Ateş, kıraat ilmine dair yazdığım parçanın yarısını atmış, yarısı üzerinde de kelime oyunu yapmak istemiştir. Acaba o parçanın alt tarafındaki “Hafs rivayeti ile Asım kıraati”nden bahseden kısmı niçin atılmıştır?

Benim kıraat ilmi hakkında yazdığım satırlar, bu bahse dair, müteaddit eserlerimde yazdığım yazıların özüdür. Ahmet Ateş bu satırların ifade ettiği manayı anlamak istiyorsa 1330'da bastırdığım *İlm-i Hilâf*'in ikinci cildine, otuz sene evvel² İlahiyat Şubesi tarafından bastırılan Darülfünun dersleri meyanında yazdığım *Usûl-i Fıkıh Dersleri*'ne, 1927'de basılan *Maânî-i Kur'ân* adlı eserimin ikinci cildinin zeyline bakabilir. Bütün bu eserlerimde diyorum ki:

Kur'ân-ı Kerîm, bazı elfaz ve hurufunun edası keyfiyetinde Ashab-ı Güzin tarafından muhtelif tariklerle rivayet olunmuştur. Sonraları öylece rivayet edildi. Nihayet yedi tarika maksur ve daha sonra üç tarik meşhur oldu. Bunlardan her birinin ikişer râvîsi vardır. Yedi İmamın senetleri sahih ve bilittifak tevatür mertebesine bâliğdir. Üç İmamın da senetleri sahih ise de bilittifak tevatür mertebesine bâliğ olmamıştır.

¹ Bu polemîği Ahmet Ateş'in yukarıya da aldığımız şu yazıları başlatmış ve sürdürmüştür: Ahmet Ateş, “İslâm-Türk Ansiklopedisi”, *Tasviri Efkâr*, Nu. 4689 - 333 (23 Nisan 1941), s. 3; Nu. 4690 - 334 (24 Nisan 1941), s. 3; Nu. 3751 - 395 (7 Temmuz 1941), s. 5. İzmirli bu yazılara yine aynı gazetede cevap vermiştir: “İsmail Hakkı İzmirli'nin Ahmet Ateş'e Cevabı”, *Tasviri Efkâr*, Nu. 4784 - 428 (13 Ağustos 1941), s. 2; Nu. 4786 - 430 (15 Ağustos 1941), s. 2; Nu. 4787 - 431 (16 Ağustos 1941), s. 4. İzmirli'nin bu cevapları *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası* tarafından da basılmıştır: Nu. 14 (30 Mayıs 1941), s. 1-4; Nu. 17 (1 Ağustos 1941), s. 4-8.

² Bu yazı 30 Mayıs 1941'de yayımlandığına göre 110 yıl önce (haz.).

İşte birinci mertebede bulunan “Eimme-i Seb’a”, ikinci mertebede bulunan “Eimme-i Selâse”dir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi’nde “doğru dürüst okuyanlara kurrâ” demekten maksat da budur. Kurrâ, edayı bilen ve muhtelif tariklerden gelen rivayetlere göre Kur’ân’ı doğru dürüst okuyanlardır. Edayı bilmeyenler bittabi doğru dürüst okuyamazlar.

Sûrelerin tertibi içtihadî olmakla Ashab arasında, tertip üzerinde ihtilaf vâki olmuştur. Kur’ân’ın *mushaf* şekline konulması bahsine gelince, Ahmet Ateş “*Osman zamanında mushaf hâline getirilmiş olan Kur’ân*” diyor. Hâlbuki Kur’ân ayetleri Hazret-i Ebû Bekir Devri’nde toplanmış fakat sûreler tertip olunmayarak *mushaf* şekline ifrağ olunmuştu.

Hazret-i Osman zamanından evvel Hazret-i Ali, İbn Mes’ûd ve Ubey b. Ka’b sûreleri tertip hususunda ihtilaf etmekle beraber Kur’ân’ı, sûreleri tertip ederek *mushaf* hâline koymuşlardı. Onun için Ahmet Ateş’in sözleri eksiktir ve bu şaşkıncıdır.

Kıraat üzerinde ilk eseri tasnif edenin Kâsım ibn Sellâm (ö. 224) olduğunu kaydetmiştim. Ahmet Ateş “*Kasım’ın eseri en meşhur eserse de ilk kitap Yâkutü’l-Hadramî’nin (ö. 205) el-Câmi’ adlı eseridir.*” diyor. Süyûtî’nin Kurân ilmi hakkında yazdığı *el-İtkân*’da ilk musannifin Kâsım ibn Sellâm³, ikinci musannifin Ahmed b. Cübeyr⁴, üçüncü musannifin İsmâil b. İshâk, dördüncü musannifin İbn Cerîr et-Taberî⁵ olduğunu kaydediyor. İbn Nedîm’in *el-Fihrist*’inde, *İthâfu Fudalâi’l-Beşer*⁶ adlı kitapta Hadramî’yi görmedim. Gerçi Hadramî, “câmiu’l-ulûm”dur fakat bu me hazlerde *el-Câmi’* adlı bir eserinden bahsolunmamaktadır. Acaba Ateş, Hadramî’yi nerede gördü? Yoksa onun hakkında “câmiu’l-ulûm” denilmesine bakarak “el-Câmi’” adlı bir eseri bulunduğuna mı hükmetti? Me haz göstermediği için sözüne ilmî bir kıymet veremeyeceğimi şimdiden beyan ederim.

Ahmet Ateş, Yedi Kurrâ’yı seçen zatın İbn Mücâhid olduğunu söylüyor. Hâlbuki İbn Mücâhid’den evvel Yedi Kurrâ seçilmişti. Bundan da me hazleri görmediği anlaşılıyor. Fakat Ahmet Ateş diyor ki “*Bu yanlış göstermekte mühim bir fayda yoktur. Zira bu sahada şu veya bu kimsenin bir kitap yazmış olmasının bir manası yoktur.*”

Bir kere Ahmet Ateş bir yanlış mı gösterdiğini, yoksa bir yanlış mı yaptığını anlamak mevkiindedir. Sonra şu veya bu ilim adamının şu veya bu sahada bir kitap yazmış olması ilim tedvininin ne zaman başladığını göstermek itibariyle ehemmiyet, haizdir. Bu keyfiyet Ahmet Ateş’i alakadar etmeyebilir fakat ilim erbabını alakadar eder.

Ahmet Ateş, “*bir ilmi tedvin etmenin ne zaman başladığını kaydetmenin değil fakat siyasî ve içtimai âmillerin mühim olduğunu*” söylüyor. Biz de bu âmillerin ehemmiyetini inkâr etmiyoruz. Fakat bunların yeri eserin mukaddimesi değil, metnidir. Ahmet Ateş, eserin metninde İslâm ilimlerinin hem bir küll teşkil ettiğini, hem hayatî vazifesi bulunduğunu görenek bunların boş birtakım bilgiler olmadığını anlayacaktır.

Ahmet Ateş, İslâm ilimleri hakkında yazdığım mukaddimeden tarihe ait kısma da itiraz ediyor ve bu münasebetle İslâm’da tarihin hangi maksatlar gözetilerek yazıldığını anlatmak istiyor. 1332’de neşrettiğim *Siyer-i Celile*’nin mukaddimesine bakarsa, verdiği malumatın daha zengini ile karşılaşabilir. Bizim mukaddimedeki hedefimiz, tarih şubelerini bildirmekten ibaretti. Burada vefat tarihini değil, şube sırasını gözettik. Bu tarz-ı hareket, itibarî mahiyette olduğu için, herhâlde itiraza değmez. Burada

³ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’an*, C. I, Mısır tab’ı, 1317, s. 224.

⁴ Süyûtî, *age.*, C. I, s. 228.

⁵ Süyûtî, *age.*, C. I, s. 310.

⁶ Kıraat ve hadis âlimi, Nakşibendî şeyhi Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1705)’nin kıraat ilmi alanındaki eseridir (haz.).

Taberî'den bahsedilmemiş olmasının sebebi, ilk umumî tarihin İbn Vazîh el-Ya'kûbî (277) tarafından yazılmış olmasıdır. Taberî'den ise tefsir kısmında bahs olunmuştur.

İslâm İlimleri

Ansiklopediler Bahsi

İslâm âleminde yazılan ansiklopediler hakkında yazdığım yazı ve kaydettiğim eserlerden bahs ederken Ahmet Ateş istihzââmîz bir lisan kullanmayı da ihmal etmemekte, bilhassa *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin tahririnde bu eserlerden istifade edilmiş olduğuna dair yazılan bir cümleyi tahrif ederek istihzasını ileri götürmektedir. Üniversitemiz ailesine mensup olan bir gencin tahrifle kalmayarak istihzââmîz sözler sarf etmesine cidden teessüf eder ve kendisine bu yolu tutmamasını tavsiye etmeyi bir vazife tanırım.

Ahmet Ateş diyor ki:

Aynı müellifin İslâm Âleminde Yazılmış Ansiklopediler yazısı geliyor ki burada zikredilmiş eserlerden istifade de ettiklerini söylüyorlar... 24 numarada kaydolunan *Ahbârü'z-Zamân*, Mes'ûdî'nin mufassal bir tarihidir ki şimdi kaybolmuştur. Yalnız bir cildi Viyana Kütüphanesinde mevcuttur... Acaba bu tahrir heyeti kaybolmuş bu eserden nasıl istifade etmiştir?...

Bense, “İslâm Âleminde Yazılmış Ansiklopediler” serlevhalı yazımda, “*Bu eserlerin bir kısmı umumî, diğer kısmı ayrı ayrı ilimlere ait olmak üzere hususî, yani meselekî mahiyettedir ki bir araya gelirse zamanımızdaki büyük ansiklopediler mahiyetini alır.*” diyorum ve böylece bugünkü terakki ve tekâmüle göre bir İslâm muhitülmaarifi yazmak için bizde çok büyük malzeme bulunduğunu bildiriyorum.

Daha sonra *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin dördüncü sayısında bu maksadı tavzih ederken de bu eserlerin “*eserimize başlıca me haz teşkil ettiği*”ni söylemiş ve “*Şüphesiz yok ki Garplular bugün ansiklopedi tertip ve telifinde çok büyük terakki ve tekâmül göstermişlerdir. Fakat ilmi ve nedenî birçok sahalarda olduğu gibi bu hususta da onlara pişüvâ olan, bunun da esasını koyan, yine Müslümanlardır. Nitekim bazı insaflı müsteşrikler de bu hakikati teslim etmektedirler.*” sözlerini ilave etmiştim.

Bütün bu sözlerimden anlaşılacak mana gayet sariftir. Ben, Müslümanlar ansiklopedi mahiyetinde birçok eserler yazmışlardır ve bu eserler şunlardı; bu eserler büyük bir İslâm muhitülmaarifini vücuda getirmek için geniş bir menba teşkil eder; bu eserler bizim de başlıca me hazlerimizdir, diyorum. Acaba bu sözlerde Ahmet Ateş'in telakkisini ve istihzasını icap ettirecek ne var?

Ansiklopedi mahiyetinde yazılan eserlerin isimlerini kaydetmekten maksadımız Müslümanların bu sahadaki faaliyetlerini göstermekten ibaret olduğuna göre, bu eserlerin mevcut veya mefkud olması bahis mevzuu değildir. Fakat Ahmet Ateş kendisine bir istihza vesilesi bulmak için bir ilim adamına katiyen yakışmayan bu hatt-ı hareketi takip etmiştir.

Ahmet Ateş bu kadarla da kalmayarak bu münasebetle kaydettiğim eserlerin ansiklopedi mahiyetinde olup olmadıklarından da şüphe ediyor. Ben *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin dördüncü sayısında bu şüpheyi de bertaraf edecek izahatı vermiş bulunuyorum. Bizim kaydettiğimiz eserlerin hepsi de umumî veya hususî yani meslekî ansiklopedi mahiyetindedir. Ahmet Ateş mantık-ı maddî ile biraz mütevaggil olsaydı bu yolda bir söz sarf edemezdi.

Uluğ Bey'in Türk Şeceresi

Ahmet Ateş diyor ki: “*Uluğ Bey'in Türk Şeceresi'nden bahsetmekte ise de onun böyle bir eseri yoktur.*”

Hâlbuki Uluğ Bey'in böyle bir eseri vardır. Profesör Şemseddin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve*

Müverrihler adlı eserinde diyor ki: “*Şeceretü'l-Etrâk (Türk Şeceresi) veya Usûl-i Erbaa-i Cingizi'nin muhtasar ve yazma bir nüshası Biritish Museum'da 36190 numarada mukayyettir.*” (s. 396).

Biyografiye pek ziyade ehemmiyet veren ve “*Âfiye ibn Yezîd*” maddesi üzerinde bize târiz eden Arap-İran Filolojisi asistanı Ahmet Ateş, nasıl olur da Uluğ Bey'in bu eserini görmemiş bulunur? Sonra da görmediği için “*Bu eser yoktur.*” der? Biz muhterem asistanın yerinde olsaydık tetebbu ehlinin şanına layık bir surette “görmedik” demekle iktifa eder, kati bir lisanla “yoktur” demeye cesaret edemeydik.

Ahmet Ateş bu eserlerin ansiklopedi mahiyetinde olduğunu anlayamadığını söylüyor. İlim ve hakikat gözüyle bu eserleri açıp tetkik etseydi pekâlâ anlardı.

Âb-ı Hayât, Zulumât, Hızır ve İlyas

Ahmet Ateş, “*Âb-ı Hayât ve Zulumât*” hakkındaki yazıma da iliştiriyor ve benim kendi itikadım içinde tenakuza düştüğümü iddia ediyor. Ben âb-ı hayat ve Hızır hakkında Şark kaynaklarının söylediklerini naklettim. Hızır ve İlyas'ın mematlarına ait hadiseler hakkında “Büyük hadis münekkitleri” dediğim hâlde Ahmet Ateş yine sözümü tahrif ederek “Muhaddislerce” diyor. Anlaşılan Hızır ile İlyas'ın mematını beyan eden büyük nâkidlerin kıymetini düşürmek için bu hatt-ı hareketi takip ediyor.

Hızır ve İlyas'ın hayatı meselesi ab-ı hayat ile münasebeti dolayısıyla yazılmıştır. Büyük hadis münekkitlerine ve birtakım muhakkik mutasavvıflara göre Hızır ve İlyas vefat etmişlerdir. Bununla beraber bazı muhaddisler de Hızır'ın hayatına kail olmuşlardır. Ben, nakd-i ricâl hakkında ve bu bahislere dair yazılmış olan birtakım eserlere müracaat ederek nâkidlerin tenkitlerine itimat ettim. Daha sonra çok kuvvetli bir delil olan “*Senden evvel hiçbir beşeri muhalled kılmadık.*” (Enbiya: 34) meâlindeki âyet-i kerime ile beraber hadisenin fizik ve kimya kanunları, yani kavânin-i tabiiye ile de kabiliizah olmadığını ilave eyledim. Ahmet Ateş, âyet-i kerimedeki sarahatın farkına varamamıştır. Filvaki muhtelif rivayetler ile mukayese ederek asıllarına kadar inmek lazım gelirse de bu husus “Hızır” ve “İlyas” maddelerine bırakılmıştır. “*Âb-ı hayat*” maddesi ise bu mevzu ile daha fazla alakadar olamazdı. İddia ettiği tenakuz hakkındaki cevabımı “*Âdât-ı İlâhiyye*” maddesinde göreceksiniz.

Âfiye b. Yezîd ve Bağdad Tarihi

Ahmet Ateş, *Âfiye ibn Yezîd* hakkındaki yazımdan bahsederken diyor ki: “*Âfiye'nin ne doğduğu tarih, ne de öldüğü tarih söylenemiyor.*”

Âfiye'nin tercümeihâli 1326'da Hindistan'da basılan ve kütüphanelerimizde nüshaları bulunan *Tehzîbü't-Tehzîb*⁷ ile bazı *Tabakât-ı Hanefiyye*⁸ kitaplarında vardır. Gördüğüm me hazlerde tevellüt ve vefat tarihlerine tesadüf edemediğim için tabiatıyla yazamadım. Benim bu yazıyı yazmaktan maksadım, ulemamız arasında şimdiye kadar fıkıhtaki yüksek mevkiî bilinmeyen *Âfiye'nin* fıkıhtaki mevkiini tebarüz ettirmektir. Onun için me haz olarak yalnız Hatîb-i Bağdâdî'nin *Bağdad Tarihi*'ni⁹ gösterdim. Çünkü diğer eserlerde buna delâlet eder şeyler yoktur.

Bağdad Tarihi'nin 40 cilt olarak gösterilmiş olması da Ahmet Ateş tarafından bir târiz vesilesi olarak

⁷ *Tehzîbü't-Tehzîb*, Cemmâli'nin *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair *el-Kemâl* adlı eserine İbn Hacer el-Askalânî'nin (1372-1449) yazdığı muhtasardır.

⁸ İbn Kemal'in *Tabakâtü'l-Müctehidin*; Kınalızâde Ali Efendi'nin *Tabakâtü'l-Hanefiyye*; Abdülkâdir el-Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-Mudriyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*; İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî'nin *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*; Abdülhay el-Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* adlı eserleri gibi kaynaklar kast edilmektedir (haz.).

⁹ Hatîb el-Bağdâdî'nin (1002-1071) *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm* adlı Bağdat tarihine ve Bağdatlı meşhur şahıslara dair eseri.

kullanılmaktadır. Cilt sayısı, itibarî bir şeydir ve ilmî kıymeti haiz değildir. Evet, *Keşfü 'z-Zunûn* onun 14 cilt olduğunu kaydeder. 1332'de Beyrut'ta basılan ve fenn-i ricâl hakkında emsalsiz bir eser olan *el-Müstatirife*'de de 14 cilt olarak gösterildiği gibi, 10 cilt de gösterilmektedir. 10 cilt muhakkak olduğuna göre "10"u tercih ile defterime kaydetmişsem de "1" rakamı sehven "4" yazılmıştır.

Mehazler meselesine gelince Âfiye'yi yazdığım zaman Hekimoğlu Kütüphanesindeki nüshayı gözden geçirdim. Eskimiş, yıpranmış, yanık, yırtık olduğundan istifade kabil olamadı. Köprülü Kütüphanesindeki nüshayı gördüm fakat bu nüsha Damad İbrahim Paşa, Âşir Efendi ve Nuruosmaniye Kütüphanelerindeki nüsha kadar kıymeti haiz değildir. Nuruosmaniye'deki nüshayı da görmüştüm fakat yazarken imkânsızlık hasebiyle tekrar bakmak kabil olmadığı gibi Âşir Efendi Kütüphanesindeki nüshayı da göremedim. Damad İbrahim Paşa Kütüphanesindeki nüshanın müellifi yazılmamakla Hatîb'in olduğunda şüphe ettim. Nüshalar şâyi olmadığı için 'nadir' dedim. Yoksa 'yegâne nüsha' derdim. Malumdur ki ben yarım asır zarfında bin bir itina ve zahmetle topladığım dört, beş bin kitabımı Süleymaniye Kütüphanesine vakfettim. O zamandan beri artık yeniden basılan kitapları tedarikle meşgul olmuyorum. Âfiye hakkındaki yazımı okuyan redaksiyon heyetinden Profesör Şerefeddin Yalçkaya bu eserin basıldığını söyledi; kendisinden duydum. Bu gibi hususlar maksadımızı asla ihlâl etmez.

Âdât-ı İlähiyye

"Âdât-ı İlähiyye" maddesine gelince buradaki sözler ilmî tabirlerdir. İlim erbabı bu lisandan anlar. Bu bahislerle hiç meşgul olmayanlar anlayamazlarsa mazurdurlar. Bu mesele zannettiğimiz veçhile basit değildir. Bunu anlamak için 'sünen-i kevnîyye'yi, 'sünen-i ilâhiyye'yi bilmek icap eder. Ben burada "*Sünen-i kevnîyye -ki kavânîn-i tabîyyedir- hikmet-i âmme-yi Sübhâniyye veçhile tebeddül etmez. Fakat hikmet-i hâssa-i râciha mucibince mutlaka sebebi veya tesiri meneder de esbabsız veya esbab-ı gayr-i mutade ile müsebbebâtı yaratır. Böylece âdât-ı ilâhiye haricinde havârik-i âdiyyeyi halkeder.*" demiştim. Siz ise burada "*Sünen-i kevnîyye hikmet-i âmme-yi Sübhâniyye veçhile tebeddül etmez.*" cümlesini naklediyorsunuz da "*Fakat hikmet-i hâssa-i râciha mucibince...*" fıkrasını zikretmiyorsunuz. Niçin böyle yapıyorsunuz? İleri sürdüğünüz tenakuzu yine kendi elinizle kaldırmak korkusundan mı? Bilmeniz lazımdır ki tenakuzlarda nisbet-i hükmiyyede itihat şarttır. Burada ise itihat yoktur. Belki cihetler ayrıdır. Bu ciheti aşikâr bir surette izah ettiğim hâlde her nedense görmemeniz, metodolojiden gafil olmanız acınacak bir hâldir. Münakaşalarda bu derekeye düşmemenizi, nakillerde sadakat göstermenizi, cümleleri tahrif etmemenizi yahut yarısını alıp yarısını atmak suretiyle Bektaşiyâne harekette¹⁰ bulunmamanızı pek ziyade temenni ederim.

"Âbân" Maddesi

"Âbân": Mehazlerimiz arasında zikrettiğimiz yeni Muhitülmaarifeye giren bu kelimenin ansiklopedi maddeleri arasına girebileceği tabiidir. Bir madde bir ansiklopedide yazılmakla diğer bir ansiklopedide neye yazılmasın? Hususiyile, hizmet-i naçizanem sebkedan yeni Muhitülmaarifeye yazılmışsa, bu sözün manası kalır mı?

"Âbir" ve "Âbur"

"Âbir" ve "Âbur" maddesi ise Hazret-i İbrâhîm'in irkına taalluku hasebiyle tetkike değer bir mevzudur.

¹⁰ Bektaşî'nin, "*La takrabu 's-salat*" ayetinin devamını "Ben Mısır hafızı değilim" diyerek bilmezden geldiğini anlatan bir Bektaşî fıkrasına telmihen.

Türklerin büyük babası gösterilen Âbur ile Âbir arasında bir münasebet buldum. Aralarında isim itibariyle bir fark da göremedim. Bu itibarla Âbir'in Arapça olmadığını ileri sürdüm. Bu mesele ancak ırk meselesi olmakla Âbir'in Arapça olup olmaması bahsini "İbrâhîm" maddesine bıraktım. Bu maddede tafsilat vardır.

İşte arz ettiğim veçhile Ahmet Ateş'in tenkitlerinde ilmî bir mahiyet görmedim. Herkes bilir ki ben tenkitten canı sıkılan bir adam değilim. Ben itiraz ve tenkidi takdirle karşılar, ilmî münakaşalardan haz alır bir adamım. Bütün hayatım itiraz, sual ve cevapla geçmiştir. En küçük bir ilim adamı, nazarımda pek muhteremdir. Çünkü ilme çok büyük bir kıymet veririm. Hâl böyle iken hiç tanımadığım bir zatın beni muhatap etmesini bir türlü anlayamadım. Kendisinden tavsiyelerime riayet etmesini dilerim.¹¹

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. I, 30 Mayıs 1941, No. 14, s. 1-4

¹¹ Ahmet Ateş'in yönelttiği tenkitlere sadece İzmirli değil başkaları da cevap vermiş ve bunlar da *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*'nda yer almıştır. Bk. Ömer Rıza Doğrul, "Haksız Bir Tenkide Cevap", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*, C. I, 20 Haziran 1941, No. 15, s. 3-4; Eşref Edib, "İlmi Mesaiye Düşmanlık Zihniyeti", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*, C. I, 1 Ağustos 1941, No. 17, s. 3-4.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile
Peyami Safa Arasında
FELSEFÎ MÜBÂHAŞELER

İLİM VE NAZARİYE DÜŞMANLIĞI¹

Peyami Safa

Her münakaşada ilim ile nazariyeyi, nazariye ile de faraziyeyi birbirine karıştırıyoruz. Şüphesiz her ilmin nazarî ve her nazariyenin farazî bir tarafı vardır fakat ilim nazariyeden, nazariye de faraziyeden ibaret değildir.

Âdi ve amelî bilgi doneleriyle hüküm vermeğe alışanlar, ilim görüşlerini reddetmek için “bunların birer nazariyeden başka bir şey olmadığını” söyleyip çıkarlar. Bilhassa manevî ilimlerin, hele iktisat gibi nazariyeleriyle faraziyeleri birbirine karışmış, tekâmülünün ilk safhalarını yaşayan genç ilimlerin hükümlerini nazarî olmakla suçlandırmakta avam mantığı daha cüretlidir.

Son ayların pahalılıktan doğan iktisadî münakaşalarında da böyle iki cephe beliriyor: Birisi iase ve geçim davalarını iktisat nazariyelerinin de yardımıyla incelemeğe ve çözmeye davrananların cephesi; öteki de ilmi tamimden ve kanundan daima uzak kalarak münferit tecrübelerin hususî vasıfları üzerine umumî hükümler vermeğe kalkanların cephesi. Bunlar düpedüz, ilim ve nazariye düşmanlarıdır.

Bunlar her nazariyenin bir faraziye olduğunu sanıyorlar; bilmiyorlar ki her faraziye bir nazariyedir fakat her nazariye bir faraziye değildir. Claude Bernard’ın sağlam tarifıyla: “*Nazariye tecrübî tenkidin ve muhakemenin kontrolüne vurulduktan sonra doğruluğu anlaşılan faraziyedir.*”

Faraziye olmakla işe başlamış fakat faraziyelikten çıkarak hakikat olmak nimetine kavuşmuş nazariyeler olduğu gibi faraziye olmakla kalmışları da vardır. Bu ikinciler, hakikat olmağa da, iflas etmeğe de namzettirler.

Bu ikisini birbirine karıştırmamızın sebebi, bizde ilim görüşünün büyük bir tarihî ananeden mahrum oluşuna keskin bir işaret sayılabilir.

Şarkta bu mahrumluğun dokuz asırlık bir tarihi vardır. Ondan evvel Fârâbî ve İbn-i Sînâ, iki büyük Türk mütefekkeri, Aristo’nun peşinden, insan aklını tabiatla kucaklaştıran ve Garpta bugünkü ilim görüşünün temellerini hazırlayan Peripatetizmi Şarka getirdikleri hâlde sonra İbn-i Rüşd gibi dehalî talebelerin karşısına çıkan Gazâlî ve Muhyiddîn-i Arabî gibi azılı düşmanlar, İslâm-Şarkta ilim görüşünü kovdular

¹ Tartışmaya sebep olan yazı olması sebebiyle bu bölümün başına alınmıştır (haz.)

ve yerine iman görüşünü oturtular.

Bu felaketin Türkiye’de resmî bir hüviyet alışı Fatih devrine rastlar. İstanbul’u fetheden büyük Türk, yazıklar olsun ki, Bursalı Hocaoğlu’yu Gazâlî’nin müdafaasına memur etmiştir. Gazâlî ki Fârâbilerin, İbn-i Sînâların bugünkü ilim görüşüne temel olan tabiatçı felsefelerine karşı kör imanın, tecrübeden ve kontrolden önce gelen mistik sezîşin, peşin hükümlerin kahramanıydı. Fatih onun yanında, objektif ve hakiki ilme karşı cephe aldı. II. Mehmed’den sonra mistik Muhyiddîn-i Arabî’yi tenkit etmeğe cevaz vermeyen fetvalar çıkarılmaya kadar ileri varıldı.

İstanbul’un fethi, Yunan düşüncesinin yeniden dirilişi demek olan Rönesans’ın doğumuna ve inkişafına bir başlangıç teşkil ettiği hâlde İstanbul’un Fatihî, Yunan mucizesini ilk keşfeden Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi Türk mütefekkirlerinin Şarkta attıkları Rönesans tohumlarını Hocaoğlu’nun ayağıyla ezdirmişti.

el-Bîrûnî’nin kronolojisine önsöz yazan Dr. Ed. Sachau şu hükmü verir:

Dördüncü asır, İslâmlığın fikir tarihinde bir dönüm noktasıdır; 500 tarihlerinde Ortodoks imanının yerleşmiş olması müstakil araştırmaların yolunu (içihat kapısını) ebediyen kapamıştır; Eş’arîler ve Gazâlîler olmasaydı Araplar da bir Galiléeler, Keplerler, Newtonlar milleti olurdu.

Arapları bilmem (Çünkü Fârâbî ve İbn-i Sînâ Türk oğlu Türktür fakat ilmî düşünceye karşı duran Gazâlî, Eş’arî, Muhyiddîn-i Arabî Araptır). Fakat yukarıdaki iddianın Türk milleti için pek doğru olabileceğini kabul etmekte hiç tereddüdüm yoktur. Yunan tesiri Şarkta bütün Garbı on birinci asırdan itibaren kaplamağa başlayan bir Türk Rönesansının Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi Türk müjdecilerini yetiştirdiği hâlde Arap tesiri, Gazâlî ve Muhyiddîn-i Arabî tesiri, Türk düşüncesini Avrupa Rönesansından yüzlerce sene geri attı (*Türk İnkılâbına Bakışlar* adlı kitabımda bu felaketli akıbetin sebepleri aranmıştır).

Eğer bugün Türkiye’de her ilmî görüşün karşısına bir ilim ve nazariye düşmanlığı dikiliyorsa, bunun derin tarih sebeplerini Dr. Ed. Sachau ile beraber -dördüncüye kadar gidilmese bile- onuncu asırdan itibaren İslâm-Türk düşüncesinin klâsik kültürden ayrılıp Arap ve İnan tesirleri altında yatmasında aramak lazımdır.

FELSEFİ MÜBÂHASELER

I

Peyami Safa'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu

İsmail Hakkı İzmirli

Alman müsteşriki Profesör Sachau'nun ilham ve tesiri altında, muhterem Peyami Safa'nın *Çınaraltı*'nda yazdığı "İlim ve Nazariye Düşmanlığı" makalesinin, fikirleri hayli meşgul etmiş olduğunu, bana vuku bulan müteaddit müracaatlardan anladım. Okuyucularımızdan biri *Çınaraltı*'nin o nüshasını da bana göndermiş, muharririn bu hükümlerinin ilmî ve felsefî bir esasa müstenit olup olmadığını soruyor. Yazıyı dikkatle okudum. Hakikaten acele yazılmış, ilmî ve felsefî hakikatlerden ziyade şahsî kanaat ve müfrit fikirlerden ibaret bir yazı.

Peyami Safa gibi cevval fikirli, güzel yazar, müdekkik bir edebimizin ilmî ve felsefî bir mevzuda bu kadar şiddetli hücumlarda ve müfrit hükümlerde bulunacağını hiç de zannetmezdim. Billhassa serbest düşünceleriyle Şarkta ve Garpta felsefî taharriyâta yol açan yüksek İslâm feylesofu Gazâlî'ye haksız hücumları, onun ilim ve felsefe âleminde büyük kıymeti olan fikirlerini "kör iman görüşü" diye tezyif ederek bir felaket şeklinde göstermesi; İstanbul fethinin Yunan düşüncesinin yeniden dirilişine bir başlangıç teşkil ettiği gibi garip bir fikri ileri sürmesi; Aristo, Fârâbî, İbn-i Sînâ, Muhyiddîn-i Arabî ve İbn-i Rüşd gibi feylesofların meslek ve sistemlerine başka şekiller ve renkler vermesi; İbn-i Rüşd'ün doğumundan on beş sene evvel vefat eden Gazâlî'yi İbn-i Rüşd'e karşı gelmiş bir düşman şeklinde göstermesi hayretimi mucip oldu. Bunu ihtisas işinden başka bir şeye atfedemedim. Hakikat yolunda kendisine yardım etmeyi muvafık buldum. Bu meseleler hakkında kısaca vereceğim izahat, umarım ki ilim ve fikir hareketlerinde büyük rolleri olan İslâm-Türk âlimlerine karşı olan husumetlerini giderecek ve düşüncelerini yabancı tesirlerden âzade, öz bünyân-ı ilmimize istinat ettirerek Türk milletinin kendine mahsus yüksek bir kültüre sahip bulunduğunu kabul ve teslim buyuracaklardır.

1. Aristo Tabiatçı Feylesof mudur ve "Yunan Mucizesi"!

Bu mevzuda hepimizce müsellemlen olan kaynak Yunan felsefesidir. Buna göre Aristo tabiatçı feylesof değildir. Tabiatçı feylesoflar Sokrat'tan evvel gelen feylesoflardır.

İlk devrede felsefede metot: faraziye, mevzu: insan harici olan tabiat, gaye: eşyanın asılları ve gayeleridir. İslâm felsefesinde isimleri geçen feylesoflar, Fisagores, Anaksagoras, Empezokles, Zimikratis ile Sofestaîler (Sofistler)'dir. Anaksagoras, Empezokles ve Zimikratis Yeni Tabiiyûndurlar.

İkinci devrede tasavvurcu felsefe hâkimdir. Bunların metodu tasavvurları istikra' (induction) ile tarif, mevzuu beşer tabiatı, gayeleri de ahlâkî ve içtimaî hayatı tanzimdir. İlk tasavvurcu feylesof olan Sokrat'a göre, nefsi bilmek mantık ve ahlâk kaidelerindedir; Allah hakikî illet (cause)'dir; hayr-ı a'lâ'nın kendisidir. Sokrat Allah'ı illet-i fâile ve gâiyye olmak üzere iki delil ile ispat eder. Sokrat metafizikçi (mâba'de't-tabîacı) ve ahlâkçı feylesoftur. Şakirdi Eflâtun da Sokrat gibi Allah'ı hayr-ı a'lâ ve vahdet-i mutlaka biliyor ve bu iki delili akli ile ispat ediyor. "*Allah Sâni'dir, âlemi mümkin olduğu kadar bedî' olarak yaratmıştır.*" diyor. Allah hayr veya vahdettir, akıldır (maddî olmayan müdriktir), âlemin nefsidir.

Eflâtun ilk devre feylesoflarından Herakleitos ile Fisagores felsefelerini tetkik etmiş, Sokrat'a mahsus bir metot ile yürümüştür. Bundan dolayı felsefesi âdetâ Sokrat felsefesine bina kılınan bir Herakli ve Fisagores felsefesidir. Eflâtun "müsül" (idées) nazariyesini vaz' ediyor, metafiziğin temelini "müsül"de

görüyor. Müsül, cevher (substance)'dir, küllîdir, bütün fertlere şamildir. Müsül bilgi ve varlığın prensipleridir. Müsülsüz ne bilgi ne varlık hâsıl olur. Müsül, Eflâton felsefesi etrafında döner.

Eflâton'a göre, his ve umumiyetle tecrube ilme yabancıdır. Şakirdi Aristo, Eflâton'un müsülünü sûri illete çeviriyor, müsül nazariyesini kabul etmiyor; illet-i maddiyye, sûriyye, fâile ve gâiyye olmak üzere dört illet kabul ediyor. Eflâton ahlâka doğrudan doğruya bir hayır tasavvur ettiği hâlde Aristo ancak insana mahsus bir hayır tasavvur eder, metafiziğin temelini heyûlâ ile surette görür. Ona göre heyûlâ muayyen bir şey değildir fakat her şey olabilir. Heyûlâ (yani madde) ancak suretle taayyün eder. Aristo'ya göre Allah müteharrik olmayan ilk muharriktir, mahz-ı akıldır, mahz-ı ilimdir, âlemi bilmez, yalnız hayır cazibesi ile âlemi tahrik eder. Zikrolunan feylesoflar arasında üç rükün (aslî esas) birinci devrede Fisagores, ikinci devrede Eflâton ve Aristo idi.

Üçüncü devrede Yunan mütefekkirleri Aristo'nun mahza mâba'de't-tabîa olan yüksek nazariyesinden usanıyorlar. Bundan dolayı tasavvur felsefesi kalkıp yerine ahlâk felsefesi konuyor. Üçüncü devrede metot: irade, mevzu: saadet, gaye: hayr-ı a'lâ ve kalbin huzur ve istirahatıdır. Epikür, sistemini Zimikratis sistemine bağlıyor, marifetin yegâne kaynağını his görüyor; ruhu maddî, ecsâmını nâmütenâhî biliyor; Allah'ı inkâr ediyor. Epikür'e göre saadet hayr-ı a'lâ ile birleşmiş lezzettir, fazilet saadete sebeptir. Revakiyyûn reisi Zenon indinde Allah küllîdir ve yegâne cevherdir, marifetin kaynağı histir. Bu, bir pantheisme (vahdet-i vücûd) sistemidir. Septiklerin ihtimalî (propablisme) kısmı his ve aklı kâfi bulmuyor, his ve akıl ile hakikat-ı mutlakının elde edilemeyeceğine kâil oluyor. Bu sistem eski Sofestaîlerin yeni bir şeklidir. Septiklerin tecrübî veya hissi kısmı ise yalnız hadiseleri araştırmakla kalıyor ki bugünkü pozitivistlerin eski mezhebidir. Bunların taraftarı çoktur.

Görülüyor ki her üç devrede Aristo felsefesi Yunan milleti arasında bir ekseriyet kazanamıyor. Aristo'nun "Yunan mucizesi"ni bizzat Yunanlılar tanımadığı hâlde ona "Yunan mucizesi" demeye aklım ermiyor. Hususiyle Garptaki Rönesans, aşağıda izah olunacağı veçhile, ancak Aristo felsefesinin yıkılması ile başlıyor, artık "Yunan mucizesi" büsbütün hayalden ibaret oluyor.

2. Yunan Felsefesinin İslâm Âlemine Geçışı

Birinci asrın sonlarına doğru Müslümanlar arasında felsefî mücadeleler başladı, felsefî eserler tercüme olundu. Atina'daki ahlâk felsefesinden sonra felsefe talim ocağı İskenderiye'ye geçti. İskenderiye'deki felsefe muallimleri Aristo'nun metinlerini şerh ederlerdi. İslâmdaki Meşşâî felsefesi (Peripatêtisme) İskenderiye Aristocularının yani Eflâtonî tarzında Aristo şerhi medresesi ve İskenderiye şârihlerine doğrudan bağlanan Süryanîlerin aksisadası idi. Yoksa bizzat Aristo felsefesi değildi. Tercüme faaliyetinden sonra üçüncü asırda ilk defa Basra'da Kelâmî felsefe sistemi başladı. Bu sistem Mutezilî kelâmcıların tabiatçı sistemi idi. Bu sistemi takip eden tabiatçı feylesoflar, Yunan ile birlikte Hint ve İran felsefî reylerini de birer prensip olmak üzere alırlardı. Diğer sistemlerde olduğu gibi muayyen bir reisleri yok idi.

En evvel Ebu'l-Huzeyl Basra'da bu sistemi kurdu. Kelâmî felsefe ekolünü açtı. Bu ekol mucibince kelâm usulü ile felsefe usulünün araları bulunup kelâm usulü haricine çıkılıyordu. Ebu'l-Huzeyl Zimikratis'in atomunu tadil eyledi ve Hint'teki 'kanâda'dan¹ müteessir olarak İslâm'da atomizm sistemini vaz' etti. Empezokles'ten müteessir olarak Zât-ı Bârî'yi sıfatlarının aynı kılarak felsefî bir tevhibi ortaya koydu. Umumiyet itibariyle Kelâmîlerin başlıca esasları atomdur. Zimikratis ve Epikür tamamıyla kuvveti atoma hasrettikleri hâlde İslâm kelâmcıları bu kuvveti atomdan alıp Allah'ın kudretine hasrettiler. İslâm kelâmcılarınca atom cevherdir fakat zatî (essentiel) vasıfları haiz değildir.

¹ Hint felsefesinde "Nyaya-Vaişēṣika" literatürüne katkısıyla Kanâda, *Vaişēṣika-sûtra* adlı on bölümlük eserleriyle ünlüdür. Bk. Mysore Hiriyanna, *Hint Felsefesi Tarihi*, çev. Fuat Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2011, s. 200 (haz.).

Bu vasıflar ve fiiller, ancak Allah'ın iradesi ile muttasıf kıldığı ârızalardır. Atom zatî vasıflardan âri olmakla her an değişmeğe ve yaratılmağa muhtaç olur. Bu nazariye, yeni felsefenin vâzını Descartes'in "Créationcontinue" (mütemadî hilkat) nazariyesine pek benziyor.

Nazzâm, -Fârâbî ve İbn-i Sînâlar gibi- atomu inkâr ediyor ve ilk devresindeki Anaksagoras nazariyesini alıyor. Nazzâm'a göre mukadderatın hepsi bir anda yaratılmıştır, yalnız evvel ve sonra olarak zahir olmuştur. Bu nazariye maruf bir tabir ile "kümün ve bürüz" (gizli kalmak ve meydana çıkmak) nazariyesidir.

Ebû Hâşim Cubbaî'nin, Aristo'nun *Sema'* ve *Âlem* namıyla tabiat feninde yazdığı eseri red hakkında, *et-Tefahhus* adlı bir eseri vardır. Ebû Hâşim bu eserinde Aristo'nun tesis ettiği kavâidi esasından sarsarak iptal eylemiştir.

Zamanında bir tek olan meşhur tabip Ebû Bekr er-Râzî de Aristo'dan yüz çevirip Fisagores yolunu tuttu, doğrudan doğruya tabiatçı felsefesini kurdu. Bu tabii feylesoflar mahsus şeylerden bahsederler; tecrube, istikra, bilhassa müşahade metodunu alırlar, mahsusların ötesinde de ruh ile beraber bir tek Allah kabul ederler.

Râzî tabiat ilminin mümessili idi. Sırf tecribeyi, tecribeden geçmeyen sırf mankıkî istidlâlin neticelerine tercih ederdi. Râzî mâba'de't-tabîa'da muasırlarının Anaksagoras ve Empezokles gibi kadim nazariyelerine itimat ederdi.

Tabiiiler tabiatın zahiri ile uğraştıktan sonra ruha geçerlerdi. Bundan dolayı Allah'a "Sâni-i Hakîm", "Müdebbir-i âlem" derler ve Allah'ın tedbiri daimî olduğuna, âlemin de sonradan yaratıldığına (hudûsuna) itikat ederlerdi. Görülüyor ki Yunan felsefesi İslâm âlemine geçtiği sırada İslâm mütefekkirleri tamamıyla Aristo'dan yüz çevirmişlerdir. Bundan sonraki feylesofların sistemlerini de gelecek bölümde² izah edeceğiz.

3. İslâm Meşşâileri el-Kindî, Fârâbî, İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd, Aristo'ya Tam Bir İtimat Beslediler mi?

Yunan feylesoflarının ekseriyeti nasıl Aristo'ya itimat göstermemişlerse İslâm Aristocuları da Aristo'ya tam bir itimat göstermemişler, hepsi de Aristo'yu tenkitten hâlî kalmamışlardır. İslâm Aristocuları her Aristo şârihine itimat etmemişlerdir. İlk Aristocu feylesof olan halis Arap Ebû Yakub İshâk el-Kindî, Aristo şârihi İskender-i Efrûdisî'ye itimat ederdi. Üzerinde şârihin büyük tesiri görülmüştü. el-Kindî'nin nazarında "mesel-i âlâ" (yani tâbî' olacağı, yolunda yürüyeceği, ilminin nurundan ziya alacağı yegâne reis) Sokrat idi. İbn-i Sînâ Savmastiyas'a itimat gösterdi. *el-Milel ve'n-Nihal* namıyla din ve felsefe tarihi yazan Şehristânî de bu şârihe itimat etmişti. İbn-i Rüşd, ekseriya Savmastiyas'u İskender-i Efrûdisî'ye tercih ederdi. Nazarında Aristo mesel-i a'lâ idi. Fakat vahye, kitaba, Kur'an'a pek ziyade ta'zim ettiğinden dolayı İslâm akâid-i asliyesinde Aristo'yu bırakır idi. İbn-i Rüşd farkına varmaksızın akıl nazariyesinde Aristo'ya pek mübâyin reyde bulundu. Aristo şârihleri içinde Şarkta en meşhur olan filolog (nahivci) Yahya idi.

Meşşâiler indinde Aristo'nun en büyük feylesof olmasının sebebine gelince, tercüme olunan Yunan eserlerinin pek çoğu İskenderiye kanalıyla geldiğinden dolayı Aristo eserleri başta geliyordu. Bununla beraber bazı müsteşrikler, "Eski Yunan tarihi, Aristo'nun şakirdi Büyük İskender ile malum olmakla, Aristo'nun en büyük feylesof olmasına bâis olduğu"nu beyan ediyorlar. İslâm Meşşâileri yalnız Aristo şârihliği ile kalmadılar, belki Aristo şârihliği ile beraber kendi reylerini de kattılar; Aristo'yu orijinal ve tam bir surette şerh ettiler ve bu şerhleri İslâm'a mahsus olan fikrî unsurlar ile birleştirdiler, eski Yunan fikirlerini, büyük bir serbestî ile şümulü bir dairede âdeta kendilerine mal ettiler, felsefî maddelerden

² Dergide: "yazımızda" (haz.)

hamur yapıp dağınık fikirler arasındaki boşlukları doldurdular, o zamanlar maruf olan felsefeden başka yeni bir felsefe meydana getirdiler.

İskenderiye’de Yeni Eflâtunî tasavvuf da vardı. Bunun reisi Filotin (Ploten) idi. Filotin, Eflâtun gibi, Allah hakkında üç cevher kabul ederdi:

1. Vahdet-i mutlaka veya hayr,
2. Akıl,
3. Nefs.

Bu sistem yüksek sezgi (intuition = hads) sistemi idi. Meşşâî felsefesi nazar (raisonnement = istidlâl) ve tecrübeden geçen akıl yolunu tuttuğu hâlde İslâm’daki İsrâkî (illimunative) felsefesi Yeni Eflâtunî sisteminin İslâm’a tatbiki mahiyetinde idi. İslâm’da en ziyade şâyi olan ekoller Meşşâî ile İsrâkî felsefeleri idi.

İslâm Meşşâîlerinin Aristo’ya İtimat Etmedikleri Noktalar

a) *el-Kindî*

el-Kindî tam Aristocu değildi. Birçok cihetten Mutezilî kelamcıları ile yeni Fisagorî mezhebini tutan Tabiiyyûn felsefesine muttasıl idi. el-Kindî en evvel ehl-i mantık tariki ile münkirlere karşı tevhit ve nübüvveti müdafaa hususunda kıymetli eserler yazmıştı. Nübüvvet ile akıl arasını bulmağa pek ziyade gayret etmişti. Âlemin hudûsu meselesinde Aristo’dan ayrılmıştır. el-Kindî’ye göre âlem mahlûk, hâdis olduğu hâlde Aristo’ya göre âlem kadîmdir, hâdis değildir.

Meşşâîler eşyayı varlık ile takdir etmekle onlara göre Allah vâcibü’l-vücûd idi. Yoksa Ebû Bekr er-Râzî’nin temsil ettiği Tabîî feylesoflar gibi Allah, âlemin Sâni’i ve müdebbiri değildi.

b) *Fârâbî*

Fârâbî, tabiiyâtta, Aristo mezhebini Yeni Eflâtunî şeklinde kabul etmekle beraber şu noktalarda Aristo’dan ayrıldığı görülüyor: Fârâbî tabiiyât kanunlarını zarurî (necessaire) görmüyor, belki mümkün (contingent) görüyor. Bugünün klâsik kitaplarındaki “*Tabiat kanunları mümkündür, zarurî değildir.*” düsturunu haber veriyor. Aristo’nun *Organon* (Fass)’ını Arapçaya tercüme etti. Mantığın derin köşelerini, gizli yerlerini açığa çıkardı. Fârâbî en büyük mantıkçı idi. *İkinci Analitika* (yani *Burhân*) adlı eserinde Aristo’yu gerek *Burhân*’ın tertibi, gerek kanunları, gerek tarifleri hususunda reddetmişti. Fârâbî nazari ilimde emin yolu ancak mantık yolu bilirdi; Aristo’ya muhalif olarak, beşer bilgisinin vehbî olduğuna kâil idi, “intuition” = “sezgi” yolunu tutmuştu.

Fârâbî *Mâba’de’t-tabîa*’da Aristo’yu üç noktada reddediyor:

1. Aristo başlı başına bir kuvvet ile heyülâ, diğer tabir ile bir Allah ile bir madde kabul ediyordu. Fârâbî bunu tevhide münafî gördü. Aristo şârihi olan yeni Eflâtunîlerin ilk akıl veya küllî akıl, ikinci akıl ilh... maddî olmayan on akıl silsilesini Allah ile madde arasına koyarak Aristo’nun düalizmini (seneviyyesini) kaldırdı.
2. Aristo’nun tasavvuruna göre Allah kâinatın merkezidir. Kâinatı bilmeksizin ve görmeksizin mücerred hayr ve hüsn cazibeleriyle tahrik ederdi. Fârâbî bunu da reddetti. Allah’ın zât-ı mukaddesi ile eşyayı bildiğini bildirdi.
3. Aristo’ya göre ilk muharrik küllî akıldır, Allah’ın kendisidir. Fârâbî bunu da kabul etmedi. Küllî aklın Allah’ın ilk ibdâî olduğunu söyledi. Bu suretle Fârâbî’ye göre Allah’ın ilk ibdâî olan küllî akıl kâinatın ilk muharriki oluyor. Fârâbî nass ile (Allah sözü, Peygamber sözü ile) felsefe arasında bir ahenk

görmekle Kur'ân'ın lafızlarını felsefî bir ıstılah ile tevil, nübüvveti psikolojik olarak tanzim ederdi. Fârâbî bu yolda bir din felsefesi vaz' etmişti. Fârâbî mutasavvıftır; mutasavvıflar üzerinde çok tesiri olmuştur. Fârâbî'nin tasavvufu psikolojik bir hâldir, bir zevktir.

Görülüyor ki Fârâbî Aristo'yu reddediyor, vahyi ve tasavvufu kabul ederek bunları felsefesi ile beraber yürütüyor.³

c) *İbn-i Sînâ*

İbn-i Sînâ zamanının bir tek feylesofudur. Nazarında mantık, hakikate götüren bir yoldur. Hakikati bulan, his ve aklın fail olan kuvvetleridir. Filvaki tecribî ve keşfi (hadsî) bilgiler var ise de nazarı ilimlerde yol budur. Ancak Allah tarafından teyit olunan ârifler mantıktan müstağni olabilirler.

İbn-i Sînâ, Fârâbî felsefesini tanzim etmiş, birtakım yenilikler katmıştır. Muhitin tesiri altında bir taraftan Keşfilere (mutasavvıfeye) yaklaşmış, diğer taraftan Kelamiler ile alakasını kesmemiştir. İbn-i Sînâ'ya göre Aristo'nun ilim için lazım bir şart gördüğü tecrübeye ne kadar çoğalsın çoğalsın yalnız bir kanaat verir. Tecribenin yakîni (certain) ve zarurî (necessaire) olması birtakım şartlara tâbidir. İbn-i Sînâ orta zamanlarda tabiatta hâkim olan istintaç (deduction) ve faraziye metodu ile son zamanlarda hâkim olan tecrübeye ve müşahade metotlarının ahenktar olduklarını ilk defa ilim âlemine bildirdi. İbn-i Sînâ, Fârâbî gibi yalnız Aristo şârihlerini okumakla kalmıyor, belki Yunan ilmini Şark hikmeti ile mezcediyor, yeni bir tarzda eski nazariyelerini tasvir etmek istiyordu.

İbn-i Sînâ *Mâba 'de 't-tabîa'* da Fârâbî'nin tadillerini tamamıyla kabul ediyor. Allah'ın ilmi hakkındaki tadili pek ziyade açığa çıkarıyor; "*Allah âlemlerin nev'ilerini, umumu kanunlarını küllîlerini bilir; fertleri, cüz'leri ayrı ayrı bilmez; fakat küllî ve mücmel olarak bilir.*" diyor.

İbn-i Sînâ felsefe ansiklopedisi olan *Şifâ*'sında Aristo felsefesini münakaşa etmeksizin bazı noktalarını hak görmediği hâlde zikrediyor. Bununla beraber gayet ince noktalar ile Aristo'dan ayrılıyor. İbn-i Sînâ "mümkün" meselesinde yine Aristo ile beraber yürümüyor.

İbn-i Sînâ'ya göre evvela mevcut iki kısma ayrılır: Biri "bizâtihi" (= en soi), "lizâtihi" (= pa soi) vacip ve zarurî (necessaire)'dir. Vacip ve zarurî olan mevcut Hak Tealâ'dır. Diğer "mümkün"dir (contingent). Mümkün kendiliğinden var olamaz. Mümkün de iki kısma ayrılır: Biri kevn ve fesada maruz olan, meydana gelmeğe ve yok olmağa kabiliyeti bulunan mevcutlardır, bu âlemde gördüğümüz hadiselerdir. Diğer Vacip Tealâ gibi bizâtihi ve lizâtihi zarurî olmayıp ancak kendisinden hariç olan bir sebep ile yani Vacip Tealâ ile zarurî olur: Akıllar silsilesi gibi.

İbn-i Sînâ din felsefesi ile tasavvufunu mâba' de 't-tabîaya bağlamıştır. En sonra yazdığı ve hususi sistemini beyan ettiği *İşârât*'ında din felsefesini ve tasavvufu beyan ediyor.

İbn-i Sînâ, içtimaî hayatın tanzim ve adalet kaidelerinin temini ve dinî his ile fikirleri tatmin hususunda ömrünü tüketmişti. İbn-i Sînâ peygamberlerin bulunmalarını içtimaî ihtiyaçtan sayıyor, peygamberleri feylesoflardan efdal ve âriflerin (sûfiyyenin) en yükseği görüyor, nefs-i peygamberinin beşer aklının varamayacağı surlara nüfuz edeceğini bildiriyor. Peygamber o surları hatasız anlayacaklarından Kur'ân hakkında "*Kur'ân insanlara mahsus bir tarzda o surları beyan eder. Kur'ân maddî bir zarf içinde yüksek ve hatasız ilmi cami'dir.*" der.

İbn-i Sînâ kendisinden evvel hiçbir feylesofun söylemediği sözler sarf ederek vahyi rü'ya; mugayyebât (âtiye ait bilgileri) ile sebeplerini hikmet-i ilâhiyye lâhikalarından sayıyor.

İbn-i Sînâ Hanefî mezhebi üzere fakih olmakla felsefe ile Ehl-i Sünnet akaidi arasını bulmak hakkında

³ İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, C. I, No. 45, s. 2-3.

pek ziyade çalışmış, kaza ve kader meselesinde Ehl-i Sünnet ile bareber yürümüşü. “eş-Şeyhu’r-Reis” unvanını alan İbn-i Sînâ iman ile ilim arasında tam bir ahenk görür.

İbn-i Sînâ *İşârât*’ın sonunda “Âriflerin Makamları” başlığı ile tasavvuf ve din felsefesini uzun uzadıya izah ediyor.

Görülüyor ki Fârâbî ile İbn-i Sînâ vahiy ve tasavvufu Meşşâî sistemlerine ithal ediyorlar. Hususiyile İbn-i Sînâ vahye yüksek derecede kıymet veriyor. Kur’ân’ı ne güzel tasvir ediyor. “*İlim ile iman arasında tamamıyla ahenk bulunduğunu*” serbest bir surette ileri sürüyor.

Felemonk münekkit ve müsteşriki Boer’in beyanına göre:

İbn-i Sînâ’dan sonra Şarkta felsefî yeni bir re’y görülmüyor. Ondan sonra metinler kalmıyor. Yerine telhisler, şerhler, haşiyeler ve ta’likler kâim oluyor. Âlimler ve feylesoflar medreselerde tedrisat ile vakitlerini geçirdikleri hâlde âmme Sûfiyye şeyhlerine uyuyorlar. Mütefekkirler re’yelerine uygun olan hususta Aristo mezhebini iltizam ediyorlar. Şarkta felsefe erbabı ekseriyetle İbn-i Sînâ’yı esas ittihaz ediyor, ekalliyet ise Fârâbî ile İbn-i Sînâ’nın aralarını bulmağa çalışıyorlar. Felsefe Şarktan Mısır’a geçiyor, sonra Endülüs’te ikamet ediyor.

Boer’in bu sözü tashihe muhtaçtır. Filvaki sonraları telhisler ilh... görülyorsa da İbn-i Sînâ’dan bir asır sonra Şarkta İbn-i Sînâ’nın re’yelerine muhalif olarak metin yazan İsrâkîler Ebü’l-Berekât el-Bağdâdî ve Abdullâtif el-Bağdâdî ve Sünnî feylesofları gelmişlerdir. Nitekim âtide zikrolunacaktır.

el-Kindî Sokrat’ı, İbn-i Rüşd Aristo’yu “mesel-i âlâ” tanıyorlar. Hâlbuki iki büyük Türk feylesofu mesel-i âlâ tanımıyorlar, ilimden başka bir hâkim bilmiyorlar.⁴

d) *Gazâlî*

Gazâlî’nin doğum tarihi Hicrî 450, ölüm tarihi ise 505’tir. İbn-i Rüşd ise 520 tarihinde doğmuş, 595 tarihinde ölmüştür. Bu takdirde Gazâlî’nin İbn-i Rüşd’e karşı çıkması mümkün olabilir mi? Kıymetli edibimiz Peyami Safa, zannederim, Gazâlî’nin *Tehâfütü’l-Felâsife*’sini görmemişlerdir. Bu izahattan sonra herhâlde fikrini değiştireceklerini ümit ederim. Gazâlî sistemi mevzumuzun ruhunu teşkil etmekle evveleminde sistemini izah etmek iktiza eder.

Gazâlî bir kelâmcı feylesof sıfatı ile kendinden evvel gelen feylesoflara karşı gelmiş, İbn-i Sînâ’yı muhatap kılmıştır.

Gazâlî *Tehâfütü’l-Felâsife*’yi ne maksatla yazdığını baş tarafında beyan ediyor: Gazâlî bir grup görüyor ki bunlar kendilerini keskin zekâda temayüz etmiş addediyorlar, İslâm’ın vazifelerini ve ibadetlerini atıyorlar, dinin şiarlarını istihkar, tekliflerini istihfaf ediyorlar, hatta dinden büsbütün sıyrılıyorlar. Bu grupun böyle küfre sapmalarının menşei, Sokrat, Bokrat [Hipokrat], Eflâtun, Aristo ve emsali zevât-ı haileyi duymaktan başka bir şey değildir. Bu zatların, akıl yolunda tuttukları usulde, ilimlerindeki (hendese, mantık, tabiiyât ve ilâhiyatta) inceliklerinde, yüksek zekâda ve gizli olan mevzuları çıkarmak hususunda biricik olduklarını, onlara tâbi olanlar mübalağa ile vafediyorlar. Bu arada akıllarındaki vakar ve temkinle beraber şerâitleri, mezhepleri, dinler ve milletler hakkındaki tafsilleri inkâr edilip bunların telif olunmuş din kanunları ve yaldızlı hilelerden başka bir şey olmadığı da onlardan nakil ve hikâye olunuyor. O grup bu hususları işittikçe onlardan hikâye olunan akideler tabiatlarına uygun düşüyor. Zu’mlarınca fâzil bir cemaat arasında bulunmak ve onların yolundan gidip babalarının dinlerini bırakmak hevesine düşerek küfre alışıyorlar. Diğer taraftan halkın bir kısmı da feylesofların bütün ilimlerini, hatta vâzih ve bedihî olanlarını bile inkâr ederlerdi.

⁴ İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, C. I, No. 47, s. 2-3.

İşte Gazâlî bu hâli gördükten sonra tabiatındaki görüş serbestisi ve fikir istiklâli saikiyle gerek eski feylesofların körü körüne arkasından giden düşmanlara, gerek dini müdafaa uğrunda feylesofların bütün ilimlerini hiçe sayan ‘cahil dostlar’a karşı harp açtı ve felsefi davaların hepsinin itirazdan varestе kalamayacaklarını anlatmak maksadıyla *Tehâfütü’l-Felâsife*’yi yazdı.

Gazâlî, eski feylesoflar arasındaki ihtilafları nakletmek uzun olacağı cihetle *Tehâfütü’* te ilk önce nazarını Aristo’ya hasretti. Fakat iddia ettiği gibi Aristo’yu red ile kalmadı, belki bütün feylesofların re’ylerini karıştırdı.

Gazâlî, Aristo mütercimlerinin sözlerini tahriften, tebdilden hâli görmedi. Mütercimlerin sözlerini tefsir ve te’vile muhtaç gördü. Hatta mütercimler arasında münakaşa zuhur ettiğini de söyledi. Bu yüzden İslâm feylesofları içinde en doğru tercüme ve tahkik edenleri Fârâbî ile İbn-i Sînâ’ya kasretti. Artık bu ikisinin ihtiyar etikleri ve dalâlette kalan reislerinin mezhepleri arasında sahih gördükleri re’yleri *Tehâfütü’* te iptal etmeye koyuldu. Gazâlî *Tehâfütü’l-Felâsife*’de feylesofların mezheplerini hakikati veçhile dinsizlere açıkça bildirmeyi istihdaf etti. Bu dinsizler, babalarının dinlerini taklit ile kabul ettikleri gibi dinsizliği de taklit ile kabul etmişlerdi.

Gazâlî’den evvel Şarkta kelâm hareketi felsefeden müteessir olmuştur. Mutezili kelâmcıları sistemlerini teyit veya hasımları olan feylesofları tenkide yarayacak birçok felsefe asıllarını almışlar, hatta kelâm asılları haricine bile çıkmışlar, kelâmî bir felsefe vaz’ etmişlerdi. Bunlar yalnız kendilerine muhtaç olan bahisleri alırlar, muhtaç olmayan bahisleri ya hâliyle bırakırlar veya iptal etmek için delil getirirlerdi. Bunun neticesi olarak muayyen bir felsefe ile veya muayyen bir feylesof ile mücadeleyi havi olan birçok kitaplar zuhur etmiştir. Bu gibi eser yazarlar içinde Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403) Eş’ariler mezhebini islah etmiş, birtakım aklî mukaddimeler, asıllar katmış, atom ve halâ (حلاء) ile kelâmı nazari ilimlerin en yükseği tutmuştu. Bu kelâmcılar feylesofların ilimlerine ittıla için felsefeyi kitaplarından tetkik etmediler.

Şarkta Yunan felsefesi esasına müstenit olan bütün felsefi mezhepleri ilk defa reddeden Gazâlî idi. Gazâlî feylesoflar mezhebini, hususan Fârâbî ile İbn-i Sînâ mezhepleri hakkında yazılan eserleri iyiden iyiye incelemiş, İbn-i Sînâ’dan çok müteessir olmuştu. Gazâlî, feylesofları tenkit maksadıyla yazdığı *Tehâfütü’l-Felâsife*’den evvel yazdığı *Makâsıdü’l-Felâsife*’de ancak felsefeyi beyan etmeği emel edindi. *Makâsıdü’l-Felâsife*’de beyan ettiği felsefe tamamıyla İbn-i Sînâ felsefesi idi. *Makâsıdü’l-Felâsife*, *Tehâfütü’l-Felâsife*’nin mukaddimesi mahiyetinde idi.

Gazâlî kendisinden evvel gelen yüksek feylesoflara karşı mantığa sınıksız yapıştı. “*Mantık bilmeyenin ilmüne itimat yoktur.*” diyerek yüksek üstatların ve kelâmcıların ilminden itimadı kaldırdı.

Gazâlî riyaziyâtı asla inkâr etmedi. Çünkü burhana müstenit gördü. Güya dini müdafaa uğrunda riyaziyâtı inkâra yeltenenler hakkında, “*Böyle cahillerin dini müdafaa ya kalkışmaları dine ta’n edenlerin zararlarından daha beterdir.*” dedi.

Gazâlî tabiiyatta hak ile bâtılın karıştığını söyledi; ilâhiyatta ise hak ve savâbın nadir bulunduğu cihetle feylesofların mezheplerinde gördüğü tenakuzu, acz ve hilelerini izhar etmek üzere on altısı tabiiyâta, dördü de ilâhiyâta ait yirmi mesele seçti. Feylesofların delillerini birer birer reddettikten sonra müessir ve metin bir “mücadele” (cedel = dialectique) ile muhaliflerini susturdu.

Gazâlî yola “şek” (şüphe) metodu ile girmişti. Ondandır Descartes da bu metot ile yola girdi. Gazâlî *Tehâfütü’* te delili ile beraber kendi re’yini beyan etmiyor ancak feylesofların tenakuz (contradiction), acz ve hilelerini izhar ederek mezheplerini tahrir etmek istiyor. Bu emeline ermek için feylesofların silâhı olan mantık ile karşılarına çıkıyor. Gazâlî mantık kanunları ile feylesofların getirdikleri delillerdeki safсата veya kusurları meydana çıkarıyor. Yahut feylesofların akıl harici olan usullerini inceleyerek lazım gelen neticelerle onları susturuyor.⁵

⁵ *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*, C. I, 16 Nisan 1943, No. 48, s. 3-4 (Bu bölümün son cümlesi, konu bütünlüğü açısından bir sonraki bölümün başına alınmıştır. haz.).

Gazâlî ve Müsteşrikler

Gazâlî'nin aleyhinde olan bazı müsteşriklere karşı yine müsteşrikler Gazâlî'yi müdafaa ediyorlar.

Gazâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'de İbn-i Sînâ'ya karşı beyan ettiği re'ylere ve fikirler bugün Garp mütefekkirleri arasında yaşıyor. Birkaçını beyan edelim:

1. Gazâlî'nin, “*Tecrübe ancak hadise silsilesinde bir yakınlık gösterebilirse de aralarında zarurî bir nispet yoktur.*” diyor. Böylece illiyet veya sebebiyet (causalite) prensibinden, akli meselelerden itimadı kaldırıyor. Hume ve Kant da bu yolu tutuyorlar.

2. Gazâlî, zaman ve mekânı hissî idrakin veya muhayyile kuvvetinin mümâresesi için bir şart görmekle zaman ve mekânın hakikî ve hariçte vaki olduğunu inkâr ediyor. Kant da böyle düşünüyor.

3. Gazâlî, bütün mevzuları ihata edebilmesi hususunda müstakil olmadığını ve her iki nakiz (*contradictoire*) bir netice verebileceğini bildiriyor. Kant da bundan başka bir şey yapmıyor.

4. Gazâlî tabiatı Fârâbî yolunda illet ile malûl (= müessir ile eser) arasında zarureti (*nécessité*) inkâr etmekle Fransa'da Butru⁶ ve Bergson'a bir iz veriyor.

Gazâlî seleflerinden olan Eş'arîlerden ayrılmayarak sebebiyet veya illiyet nazariyesini inkâr ediyor. Çünkü feylesoflar tabiiyatta harikuladeyi mümkün görmediklerinden hissî mucizeyi ve cismanî meâdî inkâr ediyorlar.

5. Gazâlî, hususî bir pragmatizm tesis etmek için mantık ve akli kullanıyor. Bugünkü pragmatizmin tohumlarını atıyor. Pragmatizm mucibince felsefe doğrudan doğruya hayata bağlıdır. Hakikatin ölçüsü amelî kıymetten başka bir şey değildir.

6. En sonunda “hads” yolunu tutmakla Bergson'a mübeşşir oluyor. Nitekim Fârâbî de hads yolunu tutmuştu. Gazâlî, Aristo şârihi Savmastiyas'a itimat eden İbn-i Sînâ'yı diğer şârih filolog Yahya ile reddediyor. Görülüyor ki Gazâlî'nin İbn-i Sînâ'yı diğer felsefî bir nazarla reddetmesi yalnız felsefî bir mücadeleden başka bir şey değildir.

Karl Vorländer, Gazâlî'nin serbest felsefeye vurduğu darbeden sonra yani *Tehâfütü'l-Felâsife*'sinden sonra felsefenin Endülüs'e hicret ettiğini *Felsefe Tarihi*'nde beyan ediyor ki en büyük bir hatadır.

Gazâlî Sûfiyyedendir. Fârâbî ile İbn-i Sînâ da mutasavvifedendirler. İman ile ilmin ahenktar olmasında Gazâlî ile iki hasmı birleşmiş oluyor. Yalnız Gazâlî İşrâkî feylesoflar gibi hads ve keşf yolunu nazar yoluna tercih eder.

Gazâlî *Tehâfütü'l-Felâsife*'de mezheplerinin fâsid, delillerinin kâsır olmasını, felsefî nazarlarda arasındaki tenakuzu veya teâruzu cedel tarikiyle meydana çıkarmak istiyor.

Tehâfüt'ün felsefî kıymeti zahirdir. Çünkü uzun uzadıya felsefe ile uğraşmanın ve felsefî düşüncelerin neticesidir. Birçok faraziyeler ve tetkikler ile orijinal fikirleri vardır. Gazâlî ekseriya tıpta olduğu gibi eşyanın hassalarını bilmek ve insanın nefsindekini müşahede etmek, hakikatleri kalp ile tatmak gibi manalarda tecrübeyle çok kıymet verir.

Gazâlî “mâba'de't-tabîa” (metafizik) meselelerinde vahye uymak, “ma'kulât” noktalarına göre felsefe usulünün din usulüne muâriz olabilecek bir kuvveti haiz olamadığını meydana koymak gibi bir maksat güdüyor. Aklın iflas etmesiyle, hisse itimat etmemesiyle insan nefsinin din ve tasavvufa dönmesini istiyor. Dakik ibareler ile nefsi tasfiye, halvet ve uzlet yollarıyla, keşf ve hads metodu ile

⁶ Émile Boutroux (ö. 1921).

Allah'ın hakikatlerine ermesini talep ediyor. İslâm feylesoflarının maksatları ise İslâmî fikirleri felsefe sahasına yaklaştırmak ve vahy ile sabit olan hakikatleri tahlil ederek akıl ile sabit bir hâle getirmek, vahy ile aklın ahenktar olduğunu göstermek ve kitabın hakikatini o vakitler yaşayan felsefeye uygun bir surette izah etmektir.

Görülüyor ki kelâmcıları temsil eden Gazâlî ile İslâm feylesofları arasındaki fark yalnız felsefî düşünce farkıdır. Çünkü İslâm feylesofları dine, vahye pek kıymet veriyor, tasavvuf ile yürüyorlar.

Gazâlî felsefe âleminde İbn-i Sînâ'nın otoritesini düşürüyor, İbn-i Sînâ'ya itiraz olunabilecek bir fikir tohumu atıyor. Bundan dolayı Şarkta felsefe araştırmalarının çoğalmasında bâdî oluyor, hiçbir vakit serbest düşünceyi kapatmıyor.

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. I, 1942, No. 44, s. 2-4; No. 45, s. 2-3; No. 47, s. 2-3;
16 Nisan 1943, No. 48, s. 3-4; No. 50, s. 1-2.

ORDINARYÜS PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'YE

I

Gazâlî - İbn-i Rüşd Meselesine Cevap

Peyami Safa

Âsârı İlmiye Kütüphanesi sahip ve müessisi arkadaşımız Eşref Edib'in Tevfik Fikret aleyhindeki hükümleri bir araya toplayan kitabı için yazdığım fıkraya verdiği cevabı *Tasvirî Efkâr*'da okuyunca hayretten hayrete düştüm. Evvela bu arkadaş benim yazımı bir infial mahsulü telakki ediyor; *İslâm-Türk Muhitülmaarifî* adlı ansiklopedinin formlarında benim İslâm feylesoflarına 'haksız' hücumlarım tenkit edilmiş de buna cevap verememiş, gücenmiş ve Tevfik Fikret hakkındaki eseri âdeta bir intikam fırsatı bilmişim.

İslâm-Türk Muhitülmaarifî, 22. formasından sonra bana gönderilmediği için hakkımda yapılan silsileli tenkitten bir satır okumuş değilim. Eşref Edib'in cevabı kanunî hadden pek fazla uzun olduğu için *Tasvirî Efkâr* bunu kısaltarak neşretmek istiyordu. Benim ricam üzerine mektubu aynen gazeteye geçti. Bu da gösterebilir ki Eşref Edib'in cevabında bana endişe verecek tek nokta yoktur.

Mektubun intişarından sonra Âsârı İlmiye Kütüphanesi'ne gittim. Muhterem Eşref Edib bana *Muhitülmaarifî*'in şahsıma ait tenkitleri taşıyan bütün formlarını vermek lütfunda bulundu. Daha büyük hayret ve iftiharla gördüm ki bazı İslâm feylesoflarına karşı haksız telâkki ettiği hücumlarımı bir seri makale hâlinde tenkit eden zat, İsmail Hakkı İzmirli Üstadımızdır.

Bu makaleler büyük âlimimize karşı hayranlığımdan bir şey kaybettirmemekle beraber Yunan ve İslâm felsefesine dair üzerinde ittifak bulunan bazı hakikatleri değiştirdikleri için bana yeniden hayret verdi. Başka bir yazımda bu noktalara bütün ilmî delilleriyle işaret etmeğe çalışacağım ve bu yazımda sadece bana isnat edilen bir hataya karşı müdafaada kalacağım.

Eşref Edib'in mektubunda da gördüğüm gibi İsmail Hakkı İzmirli Üstadımız, "İbn-i Rüşd'ün doğumundan on beş sene evvel vefat eden Gazâlî'yi İbn-i Rüşd'e karşı gelmiş bir düşman şeklinde" göstermekliğime hayret etmektedir. Benim filhakika hayret verici hatayı ihtiva eden makalem *Çınaraltı* mecmuasında çıktı. Cümle aynen şudur:

Şarkta bu mahrumluğun dokuz asırlık bir tarihi vardır. Ondan evvel Fârâbî ve İbn-i Sînâ, iki büyük mütefekkir¹, Aristo'nun peşinden insan aklını tabiatla kucaklaştıran ve Garpta bugünkü görüşün² temellerini atan Peripatetizmi Şarka getirdikleri hâlde sonra İbn-i Rüşd gibi dehâli talebesinin³ karşısına çıkan Gazâlî ve Muhyiddîn-i Arabî gibi azılı düşmanları İslâm-Şarktan ilim görüşünü kovdular ve yerine iman görüşünü oturtular.

Çınaraltı mecmuasında çıkan makalemin bu satırlarına hatta sathî bir göz atan herhangi bir okuyucu orada "İbn-i Rüşd gibi" kelimelerinden sonra bir satırın karmakarışık bir hâle geldiğini görür. Öyle karmakarışık ki dizgi makinelerinde çok defa olduğu gibi harfler birbirine geçerek, içinde hiçbir mana çıkmayan parazit bir satır meydana gelmiştir. Bunun bir dizgi karışıklığı olduğunu matbaa işlerinden hiç anlamayan bir okuyucu bile derhâl fark eder. Gerçi bu karışık satırdan sonra cümle diğer satırda intizamla devam etmektedir fakat o satırları okurken gaflet içinde bulunduğu anlaşılın musahhîh "Gazâlî ve Muhyiddîn-i Arabî taraftarları gibi" olması lazım gelen cümleden "taraftarları" kelimesinin düştüğünü de fark etmemiştir. Makalenin aslında İbn-i Rüşd'ün karşısına çıkan Gazâlî değil, onun zamanımıza kadar gelen "taraftarları"dır. Esasen cümle dikkatle okununca da bu mana sezilebilir: Bir yanda Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın İbn-i Rüşd gibi dehâli talebeleri, öte yandan Gazâlî ve Muhyiddîn-i Arabî taraftarları... Bu tenâzür de karmakarışık olmuş satır gibi kanaat vermeğe kâfi gelir, sanırım.

¹ *Çınaraltı*'ndaki yazısında: "Türk mütefekkiri" (haz.).

² *Çınaraltı*'ndaki yazısında: "ilim görüşünün" (haz.).

³ *Çınaraltı*'ndaki yazısında: "talebelerin" (haz.).

Kâfi gelmezse o makalemde de bahsettiğim ana kitabımın⁴ 161-162. sahifesindeki şu satırlar, benim bu kadar iptidâî bir bilgi hatasına düşmekten ne kadar uzak olduğumu ispat etse gerektir.

Felsefi düşünce İslâm ilâhiyâtına pek erken girer. Buna “kelâm” deniyor. Hicretin İkinci Asrından itibaren bu ilimle uğraşan İslâm âlimleri pek çoktur. Mu’tezile fırkasından ve Vâsıl b. Atâ’dan İmam Eş’arî’ye kadar, İslâm ilâhiyâtı en büyük çehrelerine kavuşmuş değildir. Bu ilâhiyât ve İslâm Ortodoksluğunun vahdetini kuran Eş’arî’dir. Ona, Gazâlî’den evvel, Arap ilâhiyatının en hâkim çehresi olarak bakılıyor. Fakat akılcı ilâhiyâta, Gazâlî kadar kudretle hücum etmemiş, yalnız onun hudutlarını çizmiştir.

...

Mistik düşünceyi ve ahlâkı en büyük salâhiyetle ve kudretle temsil eden Gazâlî’dir. Onun bütün cehti, aklın bilgi vasıtası olarak beceriksizliğini ve kifayetsizliğini ispata çalışmak oldu. Renan’ın hükmü şudur: “*Sufî olan Gazâlî aklın cezrî kudretsizliğini ispata kalktı ve hakim=sage ruhlardan ziyade hararetli ruhları teshir eden bir manevra ile dini şüpheciliğin üstüne tesis etti.*

...

Gazâlî’nin yalnız iskolastik muhakemeyi tenkit etmekle mi kaldığı yoksa aklın beceriksiz ve tehlikeli olduğunu da mı iddia ettiğinde tereddüde düşenler var. Fakat bütün eserlerinde ve münakaşalarında rasyonalist düşünceye karşı sufi bir görüşle cephe aldığı onun hemen bütün müfessirleri kabul ediyorlar. İbn-i Rüşd’ü Gazâlî’nin *Tehâfüt*’üne karşı akılcı felsefeyi müdafaya sevk eden zaruret, böyle bir tereddüdü lüzumsuz bırakmağa kâfidir.

Bütün bu satırlardan, benim Gazâlî’yi İbn-i Rüşd’den sonra gelmiş bir mütefekkir sanmak gibi bir gaflet içinde bulunmama imkân olmadığı anlaşılır. Bilakis, tıpkı *Çınaraltı* mecmuasında olduğu gibi bu kitabımda da ben davayı şahıslar kadar onların taraftarları ve “tesirleri” arasında gören şu satırları yazmış bulunuyorum:

İslâm felsefesinde Meşşâîlik adını alan Aristoculuğa, İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd hareketine karşı Gazâlî’nin tesirleri ilh...

Burada da İbn-i Rüşd’e karşı çıkan onun doğumundan on beş sene evvel vefat eden “Gazâlî” değil, Gazâlî’nin zamanımıza kadar gelen “tesirleri”dir. İnsan ölür fakat tesirleri ve taraftarları yaşar. Bu sarahat Eşref Edib dostumuzu ve İsmail Hakki İzmirli Üstadımızı tatmin eder, sanırım.

“Akıl” ile “iman” arasında modern felsefeye de intikal eden ezeli münakaşaya gelince bu bahiste muhterem İsmail Hakki İzmirli’nin şahsî akidelerine değil, Aristo’yu ve muârizlarını tefsir ederken ileri sürdüğü noktalara iştirak etmek imkânı olmadığını başka bir makalemde izaha çalışacağım. “Akıl-iman” davasının sonu yoktur fakat Yunan ve İslam felsefe tarihinin, üzerinde “icmâ-ı ümmet” hâsıl olmuş bazı hakikatleri vardır ki bunların aydınlanması, Türk düşüncesinin ve ondan doğan Türk inkılâbının mahiyeti üzerinde de ışıklar yağdıracağı için faydalı, hatta şarttır.

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. II, Şubat 1945, No. 55-56, s. 2-3.

⁴ *Türk İnkılâbına Bakışlar.*

ORDINARYÜS PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'YE

II

Peripatetizmin yani Aristoculuğun İnhitatu

Peyami Safa

Çınaraltı dergisinde çıkan ve Profesör İsmail Hakkı İzmirli'nin silsileli tenkitlerine hedef olan makalem *Türk İnkılâbına Bakışlar* adlı kitabımın şu hükümlerine dayanan ana tezlerden birini hülâsa eder:

1. Aristo'nun işaretini altında Orta Çağ İslâm iskolâstîğini ilk tesis edenler Türklerdir (Fârâbî, İbn-i Sînâ: 10-11. asır).
 2. Akılcı ve tabiatçı Aristo, Avrupa kafasının teşekkülünde en büyük tesirleri görülen filozoflardan biridir.
 3. İslâm-Şarkta "Meşşâiyyûn" adını alan "Peripatetizm" yani Aristoculuk, Gazâlî'den sonra inhitata başlar.
 4. Ancak İslâm iskolâstîğinin Garp kolu, yani İbn-i Rüşd okulu Peripatetizmi bir asır kadar devam ettirirler.
 5. İbn-i Rüşd, Aristoculuğun bilgi vasıtası olarak tercih ettiği akla hücum eden Gazâlî'nin *Tehâfüt*'üne karşı *Tehâfütü't-Tehâfüt*'ü yazmıştır.
 6. Gazâlî, inkârı kabil olmayan büyük kıymetlerine rağmen İslâm-Şarkta Aristoculuğun yolunu kapamasaydı İslâm Türk düşüncesinin tabiatçı araştırmaları devam edecekti.
 7. Nitekim Gazâlî'nin tesiri, Fatih'in Hocazâde'ye *Tehâfüt*'ü müdafaa ettiren yeni bir *Tehâfüt* yazdırmak istemesiyle neticelenecek kadar uzaklara gider.
 8. Yeni bir çağın başlangıcı sayılan İstanbul fethi, böylece, bir Türk hümanizminin doğmasına engel olan ters bir istikamet in de tarihidir. Hatta Yavuz Selim zamanında Muhyiddin-i Arabî'nin tenkidi fetva ile yasak edilmiştir.
 9. Türkiye'nin Avrupa Rönesansından uzak kalması, Avrupa kafasını vücuda getiren üç tesirden birini, yani Yunan düşüncesini terk etmesi yüzündendir. Hâlbuki bu düşüncüyü İslâm-Şarka ilk getirenler Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi Türklerdir.
 10. Müsteşrik Dr. Sachau'un Araplar için verdiği şu hüküm Türkler için de doğrudur: "*Dördüncü Asır İslâmlığın fikir tarihinde bir dönüm noktasıdır. 500 tarihlerinde Ortodoks imanın yerleşmiş olması müstakil araştırmaların yolunu (içtihat kapısını) ebediyen kapamıştır. Eş'ariler ve Gazâlîler olmasaydı Araplarda bir Galiléeler, Keplerler, Newtonlar milleti olurdu.*"
- Şimdi Profesör İsmail Hakkı İzmirli'nin *İslam-Türk Muhitülmaarifi*'nde "Peyami Safa'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu" serlevhasıyla yazmakta olduğu tenkitlere gelelim. Bunları da şöyle hülâsa edebiliriz:
1. Aristo tabiatçı değildir.
 2. Aristo'nun Yunan tefekkürü üzerinde bile büyük bir tesiri yokken ona mucize isnat edilemez. Rönesans Aristoculuğun yıkılmasıyla başlar.
 3. İslâm Aristocularının bile Aristo'ya tam itimatları yoktur.

4. İbn-i Sînâ'nın Aristo'dan ayrıldığı pek çok noktalar vardır.

5. Bergsonizmin ve pragmatizmin asırlarca evvel yolunu açan Gazâlî, ilimle imanın ahengini aradığı için Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi iki hasmıyla birleşmiş oluyor. Yalnız Gazâlî, İşrâkîler gibi "hads ve keşif" yolunu "nazar" yoluna tercih eder.

Sayın Üstadımızın tenkitleri devam etmektedir. Ben şimdilik bu beş nokta üzerinde duracağım:

1. Profesör İsmail Hakkı İzmirli, Aristo bahsine girerken aynen şöyle diyor:

"Bu mevzuda hepimizce müsellemlenmiş olan kaynak Yunan felsefesidir. Buna göre Aristo tabiatçı bir feylesof değildir. Tabiatçı feylesoflar Sokrat'tan evvel gelen feylesoflardır."

Filhakika Yunan felsefesinin Sokrat'tan evvel gelen birçok mensupları ve mesela İyonya Okulu bir tabiat okuludur. Fakat bunun böyle olması Aristo'nun büyük bir tabiat araştırmacısı olmasına neden manidir? Bilakis tabiat ilmini mutlak prensipler üzerine kurmak iddiasında olan ilk mütefekkirlerden biri o değil midir? Yunan felsefesi tarihçilerinden, Enstitü azasından ve bilhassa Aristo'nun maruf mütercimlerinden biri olan Barthélemy Saint-Hilaire, felsefe tarihiyle meşgul herkesin bildiği bir müteârifeyi şöyle ifade ediyor: *"Eflâtunculuk bir hayat okuludur ve öyle kalacaktır; Aristoculuk bilhassa bir tabiat okuludur."*

Aristo'nun büyük bir tabiatçı olduğunu ispat etmek zorunda kalmak bana hüznün veriyor. Çünkü bu, Aristo'nun ismi kadar malumdur. İstanbul Üniversitesi'nin Felsefe Tarihi Profesörü Ernst von Aster, *İbni Sînâ* adı altında çıkan¹ ve içinde İsmail Hakkı İzmirli'nin de incelemeleri bulunan eserde Aristo düşüncesinin tabiatçı karakterini şöyle belirtiyor:

Yüksek iskolâstik -Aristo felsefesi gibi- Eflâtun'un ideler maverasını bir 'tabii hadiseler illetleri' sistemine kalbetmeğe teşebbüs etmiştir.

...

Aristo tefekkür tarzına ve kabiliyetine bakılırsa tam bir tabiat araştırmacısıdır.

...

Aristo'da onu büyük tefekkür âleminin en büyük müşahedecisi ve malzeme toplayıcısı yapan tabiata karşı büyük bir alâka görmekteyiz. Aynı alâkayı "Üçüncü Aristo" lâkabını taşıyan İbn-i Sînâ'da ve ondan sonra Hıristiyan iskolâstik mütefekkirleri Büyük Albert'de aynen görüyor ve bu iki mütefekkirin toplamış ve işlemiş oldukları müşahade vakialarının çokluğu karşısında hayretten kendimizi alamıyoruz.

Aristo'nun *La Theorie du Premier Moteur* adlı eserini Fransızcaya tercüme eden M. René Mugnier'yi sekiz sene evvel şahsen de tanımıştım. Kendisinden rica ettim. O zaman çıkardığımız *Kültür Haftası* mecmuasına "Aristo Neden Moderndir?" serlevhali bir makale yazdı.² Aşağıda bu makalenin bazı parçalarını iktibas edeceğim. Orada Aristo'nun bugünkü tabiat bilgisine kadar tesir eden büyük tabiatçı karakteri bütün açıklığıyla görülmektedir. Hem bu sütunların darlığı hem de pek malum bir hakikatin bundan fazla ispattan müstağni olması, İsmail Hakkı İzmirli'nin "Aristo tabiatçı değildir." cümlesiyle verdiği kestirme hükmün ne kadar yanlış olduğunu ispat eden sayısız delillerin hepsini zikretmeğe

¹ Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında basılan *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri* adlı eser kast edilmektedir (haz.)

² Bk. René Mugnier, "Aristo Neden Moderndir?", *Kültür Haftası*, 4 Mart 1936, S. 8, s. 143-144 (haz.).

imkân vermiyor. Üstadın yazısında “tabiatçı” kelimesine verdiği manaya dair tek bir işaret yok. Hâlbuki içinde benim kendisinden de saygı ve şükranla bahsettiğim hâlde okumadığımı anladığım kitabımda bu kelimeye verilen mana açıktır: “Tabiatçı”yı “tabiiyyûna mensup” manasında kullanmış değilim. O takdirde “natüralist” veya “tabiici” gibi bir şey demem de lazımdı. “Tabiatçı”dan muradım “tabiat filozofu”dur. Fakat Aristo’yu bir bakıma natüralist tefekkürün müjdecilerinden sayan da yok değildir.

Bütün bunları pek iyi bildiğini sandığım İsmail Hakkı İzmirli Üstadımızın Aristo’yu dünya tefekkürünün en büyük tabiat filozoflarından biri yapan müşahede, tecrübe ve istikra felsefesinde bu tabiatçı karakteri nasıl görmediğine şaşıyorum. Pek malumdur ki Aristo Yunan felsefesinde ilim nizamıyla tabiat nizamının birbirini karşıladığına inanmış en büyük mütefekkirlerden biridir. Müşahede ve tecrübe yoluyla tabii hadiseler arasındaki sebebiyet münasebetlerini aramak, Stajirli filozofun ilimde açmak istediği araştırma yoludur. Böylece tabiat bilgilerinin metodunu taslak hâlinde bile olsa Aristo’da bulanlar haksız mıdır?

Gelecek makalemde izahına çalışmak istediğim “Aristo’nun tesirleri” bahsinde Peripatetizmin tabiatçı bünyesini aydınlatan tarihî düşünce silsilesi de görülecek ve İsmail Hakkı İzmirli’nin inkâr etmek istediği bu tesirlerin az veya çok şiddetle zamanımıza kadar bütün asırları kapladığından şüphe edilmeyecektir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. II, Mart 1945, No. 57-58, s. 2-3.

ORDINARYÜS PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'YE

III

“Yunan Mucizesi” Meselesi

Peyami Safa

Prof. İsmail Hakkı İzmirli *İslâm Muhitülmaarifî*'nde Yunan felsefesinin üç evresini hülasa ettikten sonra bu bahsi şöyle bitiriyor:

Görülüyor ki her üç devrede Aristo felsefesi Yunan milletleri arasında bir ekseriyet kazanmıyor. Aristo'nun ‘Yunan mucizesi’ni bizzat Yunanlılar tanımadığı hâlde ona ‘Yunan mucizesi’ demeğe aklım ermiyor. Hususiyle Garptaki Rönesans, aşağıda izah olunacağı veçhile ancak Aristo felsefesinin yıkılması ile başlıyor. Artık ‘Yunan mucizesi’ büsbütün hayalden ibaret oluyor.¹

Bu satırlar, muhterem İzmirli'nin yalnız benim kitabımı değil, münakaşa mevzuu olan makalemin *İslâm Muhitülmaarifî*'ne alınan parçalarını da dikkatle okumadığını gösteriyor.

Kitabımın önsözünde de belirttiğim gibi bu “Yunan mucizesi” tabiri Ernest Renan'a aittir ve Aristoculuğu değil, bütün Yunan dehasını ifade eder. Makalemde de ben Yunan mucizesini Aristo'ya atfetmiş değilim. *İslâm Muhitülmaarifî*'ne de alınan parçada “Yunan mucizesini ilk keşfeden Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi Türk mütefekkirleri...” diyorum.

İslâm iskolâstiğinin Şark kolu mensupları yalnız Aristo'nun tercüme, şerh ve tefsirleriyle iktifa etmiş değillerdir. Mesela Fârâbî, Eflâton'un *Kanunlar*'ını hülasa, Alexandre d'Aphrodise'in *Ruh* kitabını şerh etmiştir. Aristo'nun *Fizik*, *Âlem* ve *Sema* tretelerine olduğu kadar Ptolemée'nin *Almageste*'sine de şerh yazdıktan başka Öklid'in unsurlarını da izah etmiştir.

Aristo'nun Yunan mucizesinden bahseden olmadığı hâlde muhterem İzmirli'nin böyle bir hükmü nereden çıkardığına ve bana atfetmeğe kalktığına da şaştım. Yukarıya aldığım cümlesinde de vuzuhla görülüyor ki, muârizım, bu mucize tabirine sarılarak Aristo'nun bütün Avrupa felsefe tarihi boyunca yaşanmış tesirlerini küçümsemek gayretindedir. *Muhitülmaarif*'in 45. sayısında Üstadın şu iddialarına da karşılaşıyoruz:

Yunan feylesoflarının ekseriyeti nasıl Aristo'ya itimat göstermemişlerse İslâm Aristocuları da Aristo'ya tam bir itimat göstermemişler, hepsi de Aristo'yu tenkitten hâlî kalmamışlardır.²

Bir felsefe okuluna mensup olmak için onun kurucusu tarafından vaz' edilen bütün prensipleri birer ayet gibi aynen kabul etmek şart mıdır? Böyle bir ikrarın mümessiline feylesof değil, yobaz derler. Elbette Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi şahsiyetli mütefekkirler, Aristo'nun Peripatetizm okuluna mensup olmakla beraber tekâmülün icap ettirdiği bazı farklarla ondan ayrılacaklardı. Bütün felsefe tarihi aynı zamanda bu farkların da tarihidir. Bir mektebin ve bir akidenin mensuplarından kayıtsız, şartsız ve farksız bir kanaat birliği istemek, o mektebin temsil ettiği akidenin tarihî bir devre içinde kazık gibi kakılıp kalmasını ve ileriye doğru tek bir tekâmül adımı atmamasını istemek olmaz mı? Bütün felsefe okullarının mensupları, şahsiyetlerinin kuvveti nispetinde, mümessili oldukları akideye tekâmül farkları katarlar. Fakat bu, onların aynı fikir sistemi zümresine mensup olmalarına mani değildir. Nitekim Fârâbî ve İbn-i Sînâ da, muhterem İzmirli'nin reddetmediği tabirle, Aristocudurlar; o kadar Aristocudurlar ki

¹ İzmirli, “Peyami Safâ'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*, Cilt I, (1942), No. 44, s. 3.

² İzmirli, “Peyami Safâ'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu 3. İslâm Meşşâileri el-Kindî, Farabî, İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd, Aristo'ya Tam Bir İtimad Beslediler mi?”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*, Cilt I, No. 45 [1942], s. 2.

Fârâbî'ye “İkinci Aristo” demek olan “Hakîm-i Sâni” ve İbn-i Sinâ'ya “Üçüncü Aristo” demek olan “Hakîm-i Sâlis” lâkapları verilmiştir. Bu vakta, Aristo'nun İslâm Aristocuları üzerindeki tesirinin büyüklüğünü mü ispat eder, küçüklüğünü mü?

Yazık ki ben Profesör (profesör!) İsmail Hakkı İzmirli'ye, değerini haddinden çok fazla küçültmek istediği Aristo'nun dünya tefekkürü üstündeki pek malum tesirlerini ispat etmek için klâsik ve umumî kitaplara geçmiş bedâhatleri tekrarlamak zorunda kalıyorum. Mesela Ad. Franck'ın meşhur *Felsefe Kamusu*'nda Aristo ismine ait olan bahsi açıyorum:

Aristo, keşfettiği hakikatlerin ahlâkî değeri bakımından olmasa bile tabiat ve mantık alanında bu hakikatlerin miktarı ve genişliği bakımından ve bilhassa Hıristiyanlar arasında olduğu kadar diğer dinlerin sâliklerinde eski devirlerde olduğu kadar modern zamanlarda, Garpta olduğu kadar Şarkta insan kafasının ilmî gelişmeler üzerindeki mukayese kabul etmez tesirleri bakımından felsefe tarihinin belki en büyük adıdır (s. 93).

Aristo'nun Orta Çağ ve zamanımız üzerindeki tesirlerini küçümsemek imkânsızdır. İki bin seneden beri din, mezhep, akide, felsefe sistemi farkları ne olursa olsun hemen bütün Garp ve Şark milletleri *Organon*'u şerh ve tefsire devam etmişlerdir. Zamanımızda da Aristo tercümelerinin ardı arkası kesilmiş değildir. Hıristiyanlık doğduğu zamandan beri kilise babaları ve peşinden bütün Hıristiyanlar Aristo'yu kavramak gayretindedirler. Justinien'in kararnamesiyle Atina mektepleri kapandığı hâlde Aristo'nun Yunan tefsircileri pek çok olmuştur. İstanbul'da ve Avrupa'nın batısında Aristo mantığı başlıca inceleme mevzuuydu. Peripatetizmin bütün felsefe tarihi boyunca türlü istikametlerde kök salan tesirlerini inkâr eden tek bir fikir adamı yoktur. Rönesans'ta Aristoculuğa karşı yükselen tepkiler onun büyük tesirinin Orta Çağı da aşığından başka hiçbir şey ispat etmez.

Fazla olarak Rönesans felsefe okulları arasında meşhur Pomponazzi'den tutun Cornealis Martin'e, Lanojus'a, Conring'e ve Keckermann'a kadar otuza yakın Aristocu feylosofa rastlıyoruz ki Peripatetizmi yeni zaman içinde de devam ettirmişlerdir.

Aristo'nun yirminci asır tabiat bilginleri üstündeki tesirini gelecek makalemde inceleyeceğim. Bugün onun “istikra” (induction) bahsinde bütün muasır felsefeye ve müspet ilim metoduna nasıl yol açtığına işaret edeceğim.

Herkes bilir ki Bacon'dan itibaren insana tabiatla münasebetlerinde en sağlam müşahede ve tecrübe inkılâbını açan *istikradır*. Bu metot olmasaydı bilhassa yeni fizik ve tabiat bilgileri bugünkü ileri merhalelerine doğru tek adım atamazlardı. Bizim dışarı âlemlerle münasebetimizi kuran, tabiatı karşımızda canlandıran ve konuşuran istikra olmasaydı ne Kopernik ne Kepler ne Galilée ve ne de Newton harikalı buluşlarını elde edebilirlerdi. Gene herkes bilir ki Yunan felsefesinde istikra en büyük mümessili Aristo'dur. *Analitikler*'inde bu zihin ameliyesini hakikate çok yakın tahlilleriyle izah etmiş, neticelerini *Hayvanların Tarihi* adlı eserinde göstermiştir. Biz ondan evvel de istikraın kuvvetli izlerine diğer Yunan feylosoflarında rastlıyoruz fakat hususî vakıalardan umumî düsturlara, kanunlara çıkmak ameliyesinin sillojizme uygun ve aykırı taraflarını göstererek zihni yapısını ilk ortaya çıkaran Aristo'dur. Ona muarız olmak başka, onun dehasıyla Peripatetizmi de içine alan Yunan düşüncesinin Avrupa kafasını oldurmaktaki tesirlerini yabana atmak başka şeydir.

Eğer muhterem İsmail Hakkı İzmirli birinci şıkkı ihyar etseydi belki böyle bir münakaşayı mevsimsiz bulacaktım fakat kendisi felsefe tarihinin pek malum vakıalarını inkâr yoluyla bana hücumla teşebbüs edince bu malumları tekrarlamak zorunda kaldım. Bundan başka, Türk inkılâbına mana verebilmek için Türk düşüncesinin tarihî köklerini ve safhalarını aydınlatmak lüzumuna inananlar da bu münakaşamızı faydasız bulamayacaklardır, sanırım.

ORDINARYÜS PROFESÖR İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'YE

IV

“Aristo Niçin Moderndir?”

Peyami Safa

Aristo'nun Rönesans'tan sonra ya şiddetle tenkit veya ihmal edilmeye başladığı doğrudur. Fakat geçen makalemdede hatırlattığım gibi o devirde bile mensupları otuza varan kalabalık bir Aristo okuluna rastlıyoruz. Bu dönüm devrinin buhranları yatıştıktan sonra Leibniz'in şahsında Aristo hayranlığı tekrar diriliyor. Onun Thomasius gibi bir Aristocunun şakirdi olması da Peripatetizm ananesinin yaşadığını ve devam ettiğini gösterir. On Sekizinci Asır Fransız felsefesi bu ananeye lakayttır fakat Almanya'da Aristo'ya karşı bağlılığın devam ettiğine de şüphe yoktur: Brucker, Kant, Hegel ve Brandis'ten başka daha birçok Aristo hayranı filozoflara rastlıyoruz.

On Dokuzuncu Asırda Aristo tercüme ve şerhleri daha geniş ölçüde devam eder. Peripatetizmin tenkidi fasılaya uğramamakla beraber onun bin seneye mukavemet eden birçok hakikatleri de kabul ve tasdik edilir. İlk makalemdede bildirdiğim gibi Aristo'nun muasır ilim ve felsefe üstündeki tesirlerini, onun birçok eserlerini tercüme eden ve kendisini şahsen de tanıdığım Fransız âlimi M. René Mugnier, *Kültür Haftası* adlı mecmuamızda yazdığı makalede izah etmişti. Bu makalenin serlevhası bile Aristo'nun zamanımıza kadar yaşayan büyük tesirlerinin ifadesidir: “Aristo Niçin Moderndir?” M. René Mugnier, bir taraftan Aristo'nun *Phisique ve Traite du liel*, bir taraftan da *Historie des animaux* adlı eserlerinden bugünkü fiziğin ve biyolojinin kazandırdığı hakikatleri gözlerimizin önüne koyuyor, diyor ki:

Hakikaten dikkate değer olan şey bizimkinden pek uzak görünen bu fizikte, daha o zamanlarda, tecrübî fiziğin, yani tam manasıyla modern bir fiziğin mebâdisini bulmamızdır.

Bilhassa istikra ameliyesi bakımından Aristo'nun modern fiziğe nasıl önder olduğunu izah eden muharrir, daha sonra biyolojiye geçiyor; “Eğer”, diyor, “fizikçiyi bir tarafa bırakırsak ve hayatiyatçıya dönersek o kısımda da Aristo'nun bir mübeşşir olduğunu görürüz.”

Aristo, mesela *Parties des animaux* adlı eserinde Homéomerelerle anhomeomereleri birbirinden ayırır. İşte bu tefrik, şimdi ensâc ile âza arasında kurduğumuz tefrike çıkar. Bu itibarla onun geniş şümülüne dikkati çekmeğe hacet yoktur.

...

Diğer taraftan Aristo hayatın evrensel fonksiyonlarını tayine çalışıyordu. Bunun da bir umumi fizyoloji tecrübesi olduğu teslim edilmemiş midir? Bu kadar da değil, Aristo mukayeseli fizyoloji ve anatomiye de yaratmıştır. Filhakika biyolojide sık sık münasebet, benzerlik fikirlerine başvuruyor: Bu itibarla kandan mahrum olan hayvanların vücudunda kana benzer bir mâyi vardır, balıkların kılçıkları daha yüksek hayvanların iskeletlerini hatırlatır, dört ayaklıların kılları ile kuşların tüyleri, nebatın kökü ile hayvanın ağız arasında münasebet vardır. Aristo'nun bize gösterdiği 400'den fazla hayvan cinsini tetkik ettiğimizi unutmamalıyız ve gülünç olmadan Line'nin çalışmalarıyla Aristo'nun tasnifleri arasında bir mukayese yapabiliriz. Filhakika mevzubahis tasnifler modern âlimler tarafından gösterilen üç mümeyyiz vasıf üzerine istinat ettirilmiştir: Kanın bulunup bulunmaması, hayvanın yaşadığı muhit ve çoğalma şekli.

Görülüyor ki muhterem İsmail Hakkı İzmirli'nin Aristo hakkındaki bilgisini bütün felsefe tarihi ve modern ilim yalanlıyor.

Gelelim İbn-i Sînâ aleyhindeki cereyanın en büyük mümessili Gazâlî'ye.

İsmail Hakkı İzmirli aynen şöyle yazmıştır:

Gazâlî süfiyedir. Fârâbî ile İbn-i Sînâ da mutasavvifedir. İman ile ilmin ahenktar olmasında iki hasmı birleşmiş oluyor. Yalnız Gazâlî İshrâkî feylosofları gibi hads ve keşif yolunu nazar yoluna tercih eder.¹

İşte, bütün dava da buradadır: Gazâlî'nin -bugün "intuition" (sezgi veya sezîş) dediğimiz- hads ve keşif yolunu nazar yoluna tercih etmesi muhterem İzmirli'nin dediği gibi "*Şarkta felsefe araştırmalarının çoğalmasında*" sebep olan bir münakaşa kapısı açmakla beraber yine muhterem İzmirli'nin dediği gibi İbn-i Sînâ'nın otoritesini düşürmüştür. İslâm-Şark düşüncesi, bu yüzden tabiatla temasını, tecrübe ve müşahede yolunu kaybediyor ve bu yola Hıristiyan Garptan evvel girmişken, Rönesans'ı doğuran büyük tefekkür yapısından mahrum kalıyor.

Gerçi, yine muhterem İzmirli'nin işaret ettiği gibi, zamanımızda hads metodunu tercih eden Bergson felsefesi Gazâlî'nin açtığı yola doğru yönelmiş görünmektedir fakat ikisi arasındaki tarihî tekâmül farklarından doğan düşünce istikametlerini gözden kaçırmamalıyız. O zaman bugünkü Avrupa ile Türkiye arasındaki farkın bize işaret ettiği istikamet de bütün vuzuhuyla görünüyor.

Kitabımda, bu nokta üstünde ısrarla durdum.²Bazı parçaları buraya alıyorum:

Umumî bakımdan Rönesans kültürü, hakikati bulmak için sezîş veya faraziyeden ziyade müşahede, tecrübe ve akıl yolunu kullanmağa yani mistik görüşten ilmî görüşe doğru tekâmüldür. Avrupa'da nüfus kesafeti arttıkça hayat mücadelesi şiddetlenmiş ve bu yüzden çoğalan amelî zaruretler amelî zekâyı fazla inkişaf ettirmiştir. Bunun için medeniyet ilerledikçe aklın tekâmül etmesine karşı sezîşin azaldığı görülüyor.

...

Avrupa'da amelî zaruretler o kadar artmıştır ki orada amelî zekânın sezîş aleyhine gayrıtabii inkişafından şikâyet edenleri haklı bulmak mümkündür. Bergsonizm böyle bir reaksiyonun neticesi olduğu gibi bugün Avrupa'da makine medeniyeti aleyhine doğan fikirler ve temayüller de böyle bir sıkıntı ifade eder.

...

Bizim vaziyetimiz tamamıyla aksinedir. Tenhayız. Yeni endüstrileşiyoruz. Mistik ve iptidâî dünyaya görüşümüzü yeni terk ediyoruz. Avrupa kendisinde kıt olan mistik cevheri telafiye muhtaç olabilir. Bunun için geçen asırdan beri orada Şarka ait her şeye karşı hususî bir temayül baş göstermiştir. Bizse kendimizde kıt olan ilmî ve riyazî görüşü hızla olgunlaştırmak safhasındayız.

...

Fakat mistik görüş insan kafasını nasıl kör bir imana sürüklüyorsa, bugün Avrupa'da olduğu gibi ilmî görüşün ifratı da, netice olarak ondan farksız bir akidencilığe götürüyor. İlmî sistem kafası da dinî iman kafası gibi mefhumcu ve kapalıdır.

...

¹ İzmirli, "Peyami Safâ'nın İslâm Feylosoflarına Haksız Hücumu", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhtılmaarifi [Mecmuası]*, Cilt I, F. 50, s. 1.

² *Türk İnkılâbına Bakışlar*, s. 193-197.

Türk düşüncesinin tekâmülünde Avrupa'nın ilmî görüşünü böyle bir dogmatizme vâdirmamak için, bir yandan endüstrileşirken, bize bir tarih ve iklim nimeti olan Şarklıya has kuvvetli sezîş hassamızı iptidâî mistik hâlimden mesut yeni terkiplere doğru tekâmül ettirmeliyiz.

Velhasıl Gazâlî, Aristo'dan gelen tecrübe, müşahede ve müspet ilimlere hazırlık yolunu kapatmıştır. Rönesans'tan dört-beş asır geri kalışımızın tarihî köklerine doğru gidildiği zaman orada yolumuzu kesen Gazâlî'nin kuvvetli şahsiyetiyle çarpışmamak mümkün değildir. Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın izinden ayrılmasaydık ve Aristo'dan Hıristiyan Garp kadar ilham almaya devam etseydik bu geriliğe uğramayacaktık.

Bütün bu hakikatler, beni başka bahislerde muhterem İzmirli'nin irşatlarından mahrum ve müstağni bırakamaz fakat Üstadın bu bahisteki fikirlerini göstererek Abdülhak Hamid'le beraber Aristo'ya soruyor ve cevabını alıyorum:

“Aristo! Bu nedir?”

“Fikir veya hiç!”

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. II, Mart 1945, No. 57-58, s. 6-7.

PEYAMİ SAFA'NIN TENKİTLERİ VESİLESİYLE

I

Peyami Safa'ya Cevap

İsmail Hakkı İzmirli

Çınaraltı mecmuasındaki yazınızda¹ mühim bazı zühuller görmüş olduğum için, bu hususta size yardım etmek emeliyle biraz izahat vermek mecburiyetinde kalmıştım. Cevabınızı yazılarımın sonunda tâlik etmiş olsaydınız, daha iyi olurdu. Maksat hakikatin meydana çıkmasına yardım etmekten başka bir şey değildir. Esas izahatıma devam etmekle beraber cevaplarınız hakkında birkaç söz söylemek zarureti hâsıl olmuştur.

Yazılarınızda mümkün mertebe müsteşriklerin tesirlerinden âzade kalabilmenizi çok temenni ederim. Çünkü *müsteşriklerin sözlerinde çok defa eksiklik ve yanlışlık görülüyor. Hatta bazı kere hakikat hilâfına hareket etmekten de çekinmiyorlar.* Bundan dolayı ana kaynakları ihmal ederek hükümlerimizi yalnız onların fikir ve mütalaalarına istinat ettirmenin doğru olmadığı kanaatindeyim. Getireceğim misaller bu husustaki kanaatimin ne kadar doğru olduğunu pek açık bir surette göstermiş olacaktır.

Çınaraltı mecmuasındaki yazınızda Gazâlî'nin vefatından on beş sene sonra doğan İbn-i Rüşd'ün Gazâlî'ye karşı çıkışı hakkında nasılsa vukua gelen bir zühûl sonradan tashih edilmiş olmadığı için esas bahse girmeden evvel bunu düzeltmek mecburiyetinde idim. Bu sözün *bir sehiv olduğunu, İbn-i Rüşd'e karşı çıkan Gazâlî taraftarları demek istediğinizi cevabınızdan anladım.* Pekâlâ. Zaten bahsimizin sıklet merkezi bu değildir. Asıl bahsimiz “ilim görüşü yerine kör iman görüşünün ikamesi ve bu yüzden Türk Rönesansının asırlarca geri kalması” hakkında ortaya atılan iddiadır. Müsteşrikler tarafından gelen bu iddiaya karşı İslâm mütefekkirlerinin noktainazarlarını da serdetmek ilmî bir vazifedir. *İslâm-Türk Muhîtü'l-Maârifî*'nde devam eden izahatım henüz bu bahse gelmemiştir. Bu davanın esas temelleri üzerinde verdiğim ve vermekte olduğum izahattan sonra bu bahse geleceğim. Burada da bu meseleye temas edeceğim.

Birinci mesele: Aristo tabiatçı filozof mudur?

Aristo'nun tabiatçı filozof olmadığını siz de söylüyorsunuz. Akılcı ve tabiatçı olan filozof rasyonalist ve natüralist filozoflardan başka bir filozof mudur? Yoksa idealist ve sensüalist filozof mudur? Bütün felsefe kitaplarında tasrih olunduğu veçhile tasavvurcu bir filozof olduğunu söylemekten çekinmeyebilirsiniz. Tasavvur felsefesi mucibince hakiki ilim ancak tasavvuru bilmek yoluyla elde edilebilir. Tasavvurlar hem bilgi, hem varlık prensipleridir, tasavvur felsefesini açan Sokrat'tır. Sokrat bir şeyin sağlam bir tasavvur olduğunu istikra usulüyle elde eder. Sokrat'ın istikrası tasavvurlarda tatbik olunan kaideleri araştırmak olduğu hâlde bugünkü istikram hedefi tabiatı araştırmaktan ibarettir. Her iki istikra hakkındaki fark zahirdir. Sokrat her şeyden evvel tasavvurları tahdit etmeği, yani tarifi hedef edinir.

Edebiyat Fakültesi neşriyatından olup felsefe muallimi merhum [Mehmet] İzzet Bey'in ve muallim muavini Orhan Sadettin'in² tercüme ettikleri Alman filozofu Karl Vorländer'in *Felsefe Tarihi*'ni tetkik ve tahlille yazılmıştır. Aristo felsefesine ait olan parçaları hülâsa ediyorum.

¹ Bu yazı için Peyami Safa'nın 2. Bölümün başında yer verdiğimiz yazısına bakınız (haz.).

² Hakkında bk. Abdurrazak Gültekin – M. Cüneyt Kaya, “İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünün Unutulmuş Bir Hocası: Orhan Sadeddin -Hayatı, Eserleri ve Felsefe Anlayışı”, *Felsefe Arkivi*, 2016/II, s. 1-31 (haz.).

“Sokrat’ın şakirdi ve Aristo’nun üstadı olan Eflâtun “Müsül” (İdéés) nazariyesini vaz ediyor. Riyaziyeyi pek ziyade derinleştiriyor, ekolünün girecek mahalline “hendese bilmeyen buraya gelmesin” fıkrasını yazıyor. Eflâtun hakiki varlığa intikal ettiren ilmi evvela ‘hesap’olarak görüyor. Çünkü hassalar bize sağlam bir tasavvur vermiyor, bazı tasavvurlarda bulunmak üzere bizi gaflet uykusundan uyandıran hesaptır. Hendese de böyledir. Müellif bu bahiste birçok misaller getiriyor. Eflâtun tabiat felsefesine ait nazariyelere ancak birer tasavvur tecrübesi, zihin inceliği ile kurulmuş bir oyun nazarıyla bakıyor.”

“Aristo’nun tasavvuru ayrıdır. Eflâtun marifeti tenkitle düşünmeğe başladığı hâlde Aristo tamamıyla dogmatik olarak halkın, eşyayı tasavvur edişini kendi tasavvurlarının başlangıcı sayar. Yalnız mantık yoluyla yoğunlaşmasını lazım görür. Aristo felsefesinde bilgi nazariyesi itibariyle sağlam bir tenkit temeli yoktur. Bir ilmî tefekkür vasıtası olması itibariyle riyaziyenin kıymetini takdir edememiş, buna mukabil sürî mantığa aşırı derecede kıymet vermeğe temayül etmiştir. Aristo’nun felsefi sistemi riyaziye çıkarıldığı hâlde ilmin bütün sahalarını ihata eder.”

“*Aristo mantığın babasıdır*” deniliyor. Mantığı bir defada icat etmemiştir. Mantık ilmi tefekkürle en sıkı bir irtibat hâlinde meydana gelmiştir. Aristo, mantığını ilmî kaideler ve teâmüllerden (göreneklerden) çıkarmayıp lisanın göreneklerinden çıkarmıştır. Böyle olan mantık şüphe yok ki kendi nevinden büyük bir eser olmakla beraber kaziyenin şekillerinin tahlillerinden ve bunlardan bir sistem vücuda getirilmesinden ibarettir. Aristo’nun istikrazı cüzünden külliyeye intikal eden bir delildir. Aristo’nun bütün tasavvurları on katagoriyaya dâhildir. Bu katagoriyaların bir temel üzerinde kurulduğu veya tek bir prensipten çıkarıldığı kati surette malum değildir. Aristo’nun mantığı en iyi ve en ziyade orijinal bir surette devam etmiştir. Aristo’nun mantık hakkında ortaya koyduğu düsturlar, şekiller sadece birer kalıptan ibarettir. Bu kalıplar yeni hakikatler araştırmayan, üstadın otoritesine ve ilmî salâhiyetine inanmak isteyen düzme felsefeyi tatmin edebilir. Rönesans Devri gelip de ilim kendisini teemmül ederek şuurunu kazanmaya başlayınca bu mantık kalıpları hakiki kıymetleri derecesine tenzil olundu.”

“Aristo felsefesi Eflâtun felsefesi gibi orijinal değildir, belki düsturlara takılır, felsefesinde birlik yok, ikilik vardır. Hallolunamayacak tenakuzlar bulunur. Buna mukabil Aristo’nun inkâr olunamayacak bir meziyeti vardır: Nazarını tahakkuk tarzına çevirmiş, böylece ilk defa *Evolotionnism*’e (tekâmül sistemine) tam bir sarahat vermiştir.”

“Aristo tabiat sahasında geniş ve tecrübeye dayanan bir ilmi haizdir. Yazılarının en büyük parçası tabiat ilmine aittir. Aristo sade devrinde değil, vefatından sonra on sekiz asır müddet zarfında tetkikleri yoluyla “muallim” payesini muhafaza etmiştir. Bununla beraber kayda değer zayıf noktaları vardır: Hakikaten derin ve cüretkârane düşüncelerden korkar gibidir. Avamın ananesine müstenit olan itikatlarına, hatta bazı kere hakiki hurafelere ve akla aykırı mütalaaalara teveccüh eder. Mesela kargaların soğuktan beyazlanmalarını, keklıkların insan soluğuyla aşılmasını mümkün görür.”

“Aristo tabiat nazariyesinin en umumi taslağını çizmiş ve bu arada felsefi elemanları belirtmiştir. Tabiat nazariyesi finalite (gâiyyet) fıkrından kaynaklanmıştır. Bütün tabiat büyük bir birliktir. İlk muharrik tarafından gâi olarak tanzim olunmuştur. Aristo’nun hakiki prensibi gâidir, yoksa mihanikî değildir, Aristo’nun mihanik ve riyaziye ile ilgisi yoktur. Bundan nâşi riyazî olarak tesis olunması lazım gelen bir tabiat ilmi muhal olmakla fiziğin başlı başına Galilée ve Newton taraflarından inkişafı Aristo taraflarına karşı mücadele tarzında tahakkuk etmiştir. Aristo’ya göre fizik nazarı değildir, nazarı fizikte Demokrit’ten geridir. Aristo’nun

kuvvetli ciheti tabiatı, hele uzvî âlemi tasvir ve tersim etmesidir.”

“Rönesans Devrinde evvela Aristo'nun sistemleri Yunan kaynaklarından öğrenilerek halis ve hakiki olarak ihya olundu. Yeni Çağlarda zuhur eden tabiat ilimleri ve felsefe (Galilée ve Descartes) Aristoculuğu yıkmışsa da Aristo mezhebi tarihe karışmamıştı.³ 18. asırda Alman filozofu Wolff üzerinde tesir yaptı. Ancak Kant geldikten sonra Aristo mezhebi tarihe karıştı. Bununla beraber tek tük taraftarlar buldu.”

Aristo'nun yüksek ilmini hiçbir suretle inkâr etmedim. Yalnız Yunan ve Müslüman mütefekkirleri arasında ekseriyet kazanamadığı, bu suretle Yunan mucizesinin hayalî olduğunu belirttim. Tabiat nazariyesi hakkında kısaca malumat verdim: Aristo Eflatun'un müsül nazariyesini “sûrî illet”e çeviriyor. Dört illet meydana koyuyor, Yunan filozofları arasında üç rükün Fisagores, Eflâtun ve Aristo'dan ibarettir. *İslâm-Türk Muhitü'l-Maârifî*'nin 46. nüshasında Aristo'nun tecrübeyi ilim için lazım bir şart gördüğünü bildirdim. Felsefe kitaplarında ne gördümse onu yazdım, neticelerini gösterdim. Edebiyat Fakültesi neşriyatından olan ve felsefe muallimi ile muavini taraflarında Almancadan Türkçeye çevrilen Karl Vorländer'in *Felsefe Tarihi* diğer felsefe tarihlerinden ve gösterdiğimiz me hazarın hepsinden üstündür, tamamıyla ilmîdir. Her iki cildin baş taraflarında birer bibliyografya da vardır. Ayrıca her bahsin baş tarafında müracaat olunan pek çok eserler zikrolunuyor.

Yunan mucizesine gelince; *Çınaraltı* mecmuasında Yunan mucizesini ilk keşfedenin Türk filozofları Fârâbî ile İbn-i Sînâ olduğunu gösterdiniz. Cevabımda bu iki Türk filozofun hiçbir mütefekkir ve filozofu ‘mesel-i âlâ’ tanımadıklarını yani hiçbirine kemaliyle uymadıklarını, Aristo'yu mesel-i âlâ tanıyan filozofun yegâne İbnü'r-Rüşd olduğunu söyledim. Felsefe muallimliğim esnasında Renan'ın İbn-i Rüşd ve Rüşdiyye felsefesini Mısır filozoflarından Lûtfi Cum'a'nın *Târîhü'l-Felâsifeti'l-İslâm*'ı ile Mısır mütefekkirlerinden Ferec Antuvan'ın *İbn-i Rüşd ve Felsefetuhû* adlı eserlerini gözden geçirmiştim. Bu eserler Yunan mucizesini Aristo'ya mal ediyorlardı. Buna mebnî Yunan mucizesini Aristo'ya atfettim. Bu kere cevabınızda Yunan mucizesini Renan'da gördüğünüzü söylüyor, fazla olarak birtakım misaller göstererek Yunan mütefekkirlerine atfediyor, Aristo'yu unutupsunuz. Zatiâîleri gibi müdekkik bir edibimizin bu derece zühul göstereceklerini asla ummazdım. Renan'ın sözlelerini beraber okuyalım. 54, 55. sahifelerde “*L'admiration superstitieuse d'Aristo*” yani Aristo'yu medhüsena ve tazim ile başlayan bu sözleri hülasa ediyorum:

“*Aristo Yunanlıların en âkilidir. Mantık, fizik ve metafiziği vaz' eden ve tamamlayan odur. Ben derim ki Aristo onları tamamlamıştır. Çünkü Aristo'dan evvel bu ilimler hakkında yazılan bütün kitapların onun kitapları karşısında zikre değer kıymeti yoktur. Evet, Aristo o kitapları tamamlamıştır. Çünkü ondan sonra gelen filozoflar zamanımıza kadar yani bin beş yüz sene zarfında Aristo'nun bu ilimlerine asla bir şey ilave etmemişler, o ilimlerde hiçbir hata görmemişlerdir. Bu hususun tek bir adamda toplanması 'Chose étrange et miraculeue' = 'gariptir ve mucize kabilindedir'. Böyle mümtaz bir şahsiyete insan demeyip ilâhî bir melek demek lâyıktır.*”

İşte İbn-i Rüşd'ün *Fizik* kitabının baş tarafındaki sözleri bundan ibarettir. Diğer bir mahalde Aristo'yu daha ziyade takdir ediyor: “*Allah ona kemali takdir etmiş, hiçbir zaman ondan başkasını bu dereceye çıkarmamıştır. Bundan dolayı son derece hamdüsenâ ederiz, Kur'ân'da Allah Aristo'yu ima ederek“Fazilet ve meziyeti dileğine verir.” buyurmuştu.*”

Daha bu gibi yüksek senaları zikrolunuyor.

Renan'ın fihristte ‘superstitiense’ yerine ‘fanatique’ yazması nazar-ı dikkati celbeder. Filvaki Aristo hakkında İbn-i Rüşd *Fizik* kitabının baş tarafında taassup göstermiştir. İbn-i Rüşd Aristo'yu aşırı

³ Son iki kelimeyi biz ekledik; burada bir satır dizgiden düşmüş görünüyor (haz.).

dercede büyütüyor. Diğer kitaplarında Aristo'yu tenkit ediyor. İbn-i Rüşd bahsinde bu cihetleri izah edeceğim.

İslâm Meşşâî filozoflarının Aristo'dan ayrıldıkları noktaları yegâne tekâmül icabı olarak bazı farklara hasrediyorsunuz. Meşşâî filozoflarımızın Aristo'dan ayrıldıkları noktalar bu kadar basit değildir. Belki Aristo'nun mezhebini alt üst edecek mahiyettedir. Bu bapta en büyük Meşşâî filozoflarımız olan el-Kindî, Fârâbî, İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd'ün Aristo'ya itimat etmedikleri noktaları nazar-ı dikkatinize arz ediyorum:

el-Kindî ilk Meşşâî filozoftur, kendine mahsus bir prensibi yoktur. el-Kindî sıkı surette Aristo'ya bağlanmış ve Aristo'yu bir tek filozof tanımıştır. Yalnız el-Kindî üç noktada Aristo'dan ayrılıyor:

1. el-Kindî'nin hakiki felsefesi riyaziyyât ile tabiat felsefesidir. Felsefeye ancak riyaziyyâtla erişilebileceğine kanidir.
2. Kâinat hâdistir (sonradan olmuştur).
3. el-Kindî Yeni Eflâton ile Yeni Fisagores mezheplerini birbiriyle mezcederdi.

el-Kindî ilk evvelki noktalarda tamamıyla Eflâton ile beraber yürüyor, üçüncü noktada Yeni Eflâton ile Yeni Fisagores mezheplerini alıyor. el-Kindî'nin Aristo'dan ayrıldığı bu üç noktaya tekâmül icabı olarak farklar diyebilir misiniz?

Fârâbî büyük filozof, mahir riyaî ve sûfidir; kendisine mahsus bir prensiple Meşşâî felsefesini vaz' etmiştir. Mevlânâ Lûtfî'nin *Metâli Hâşiyesi*'nde beyanına göre Sâmânogulları hükümdarı felsefenin karışık tercümelerini toplaması ve bu tercüme hülâsa ederek aslına uygun bir eser yazılması için Fârâbî'yi Buhara'ya davet etti. Fârâbî daveti kabul eyledi, Bağdat'tan kalkıp Buhara'ya gitti. Saray kütüphanesindeki bütün felsefî eserleri topladı ve araştırdı. *et-Ta'limü's-Sânî* adlı muazzam bir eser yazdı. Bu eseri yazdığından dolayı "Muallim-i Sâni" unvanını aldı. *et-Ta'limü's-Sânî* Fârâbî'nin el yazısıyla saray kütüphanesinde hıfzolundu. Müsteşriklerin *et-Ta'limü's-Sânî* den haberleri yoktur, bu yüzden Fârâbî'ye Aristo'dan sonra gelen muallimlerin efdali olması itibariyle "Muallim-i Sâni" derler.

Fârâbî dokuz noktada Aristo'dan ayrılıyor:

1. Fârâbî Aristo'nun *Organon* (Fass) şerhlerini yazdığı gibi ayrıca *İkinci Analitika'yı* (*Burhân*) yazmıştır. Fârâbî bu eserinde *Burhân*'ın tertibinde, kanunlarında ve tariflerinde Aristo'yu tenkit etti. *Burhân*, *Organon*'un ruhu idi, ondan evvel yazılan kitaplar *Burhân*'ın mukaddimesi, sondan sonra yazılan kitaplar da neticesi hükmünde idi. Fârâbî'nin bu eseri o kadar mühimdir ki İbn-i Rüşd bir reddiye yazmağa mecbur oldu.
2. Tabiat kanunları zarurî (necessaire) değil, lâkin 'contingent'tir.
3. İnsan bilgisi insan fevkinde olan ruhun amelî bir neticesidir. Bilgi yukarıdan neşet eder. Çalışma ve çabalama ile elde edilemez. Fârâbî bu beyan ile hadsi (intuitif) bilgiyi kabul ediyor. Gazâlî en sonunda hadsi bilgiyi tutuyor.
4. Fârâbî felsefeye başlamadan evvel lazım olan ilmi Eflâtunculara göre hendese olarak görüyor. Çünkü hendesede kullanılan delillerin hepsini en sahih buluyor, hendesi delilleri mantık delillerine tercih ediyor.
5. Fârâbî Mâba'de't-tabiatı üç mühim noktada tadil ediyor (: 5, 6, 7).
6. Aristo başı başına kuvvetle heyula veya Allah ile madde kabul ederdi. Fârâbî bu düşünceyi tevhide münâfi gördü. Allah ile madde arasında yeni Eflâtuncuların maddî olmayan akıllar silsilesini koydu.

Böylece Aristo'nun dualizmini kaldırdı.

6. Renan'ın dediği gibi Aristo'nun derin düşüncesi iktizasınca Allah kâinatı görmeksizin mücerret hayır ve hüsn-i cazibesi ile tahrik eder. Basit görünen bu mâba'det't-tabîa Newton nazariyesi yani kuvvetlerin maddî olan şeyleri tahrik etmesi Fârâbî'ye kanaat vermedi; bunu da asla kabul etmedi. “Allah kâinatı zat-ı mukaddesi ile bilir.” dedi.

7. Aristo'ya göre ilk muharrik ilk akıldır, bu da Allah'ın kendisidir. Fârâbî basit görünen bu düşüncüyü de kabul etmedi, şöyle bir şekil buldu: “İlk akıl Allah değildir. Allah'ın ibda ettiği ilk muharriktir. İlk muharrik kâinatı tahrik eder. Kâinat ilk akla muttasıldır. Yoksa doğrudan doğruya Allah'a muttasıl değildir. Allah ekvân (varlıklar) dairesinin merkezidir, ekvân tertip eden kuvvetlerin sâdır olduğu mahaldir. Âdeta bir şehri idare eden umumi bir hâkim gibidir.”

8. Fârâbî “fass” (Allah ve peygamberler sözleri) ile felsefe arasında bir ahenk görüyor. Kur'an'ın lâfızlarını felsefî bir ıstılah ile tevil ediyor. Böylece bir din felsefesi vaz' etmek istiyor. Nitekim dinin menşei olan peygamberliği ve vahyi psikolojik bir tarzda izah eyliyor; peygamberleri amelî felsefede, ahlâka filozofların üstünde görüyor. Fakat Yunan reyleriyle İslâm akaidi arasında metin ve akla uygun bir ahenk araştırmıyor. Yalnız büsbütün birbiriyile aykırı olan felsefî reyleri birbirine iştiriyor. Din felsefesi İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd'de lâyıkı veçhile izah olunmuştur.

9. Fârâbî'nin tasavvufu sübjektiftir, tasavvuf tabirleri azar azar hemen her eserine nüfuz ediyor. *el-Fusûs ve'l-Hikme*'de tasavvufun birçok ana meselelerinden bahseylıyor, ruhiyatını tasavvuf ile açıyor.

Fârâbî bu dokuz noktada mantığın ruhu olan *Burhân*'daki eksikleri gösteriyor, Aristo'nun ehemmiyet verdiği tabiat kanunlarının kıymetini tenzil ediyor. Hele insan bilgisinde Aristo'nun ne kadar eksik düşündüğünü bildiriyor. Mantığı hendeseden sonra görmesi, Aristo için ne acı bir hâldir! Mâba'de't-tabîa'da üç mühim tadil Aristo'nun ilk muharrikini alt üst ediyor. Din tasavvufu ile tasavvufu Aristo'ya ne kadar uzaktır! Fârâbî'nin Aristo'dan ayrıldığı bu dokuz nokta tekâmül icabı farklar alabilir mi? Asla.

İbn-i Sînâ zamanının biricik filozofu, büyük riyazîsidir. Hanefî fakihidir. Dehasıyla Meşşâî felsefesini kemale erdirmiştir. İbn-i Sînâ Buhara Saray Kütüphanesindeki kitapları incelediği esnada Fârâbî'nin *et-Ta'limü's-Sânî*'sini gördü. Bu muazzam eseri esas edinerek meşhur *Şifâ*'sını yazdı, bu itibarla “Muallim-i Sâlis” [Üçüncü Muallim] unvanını aldı. Müsteşriklerin tevcihleri yine başkadır. Ne yazık ki kütüphane sonraları yanmakla bu arada, *et-Ta'limü's-Sânî* yandı, kül oldu.

İbn-i Sînâ'nın Aristo'dan aldığı noktalar sekizdir.

1. Nazarî ilimlerde mantıktan başka hiçbir yol yoktur; şu kadar ki Allah tarafından teyit olunan yüksek fitratta olan ârifler mantıktan müstağni olurlar.

2. Aristo ilim için tecrübeyi lâzım bir şart görürdü. İbn-i Sînâ ise tecrübeyi kanaat verir bir metot sanıyor; tecrübenin yakîn (*certitude*) ifade etmesini birtakım şartlara bağlıyor.

3. Orta Çağlarda istihraç (*describe*) ve müşahede metotları hâkim idi. İbn-i Sînâ bu iki metodu *apriori* olarak ahenktar buluyor.

4. İbn-i Sînâ Allah ile beraber müstakil tabii kuvvetleri mezcediyor. Nitekim tabii olan fail (müessir) olan bir kuvvetle (mesela ateşle), tabii olan münfail (müteessir) olan bir kuvvetin (mesela odunun) aralarındaki nispetleri kendisinden hariç olan bir sebeple (Allah ile) zarurî olur.

5. İbn-i Sînâ indinde “mevcut” iki kısımdır: Biri “bizâtihi” (*en soi*) ve “lizâtihi” (*par soi*) vaciptir, zarurîdir.”Nécessaire” Cenab-ı Hak'tır. Diğeri “mümkün”dür. Mümkün iki kısımdır: Birisi ancak

kendisinden hariç birisiyle (Allah ile) zarurî, vacip olur, akıllar silsilesi gibi mümkünün öbür kısmı bu âlemde gördüğümüz fânilerdir.

6. İbn-i Sînâ, Fârâbî'nin Mâba'de't-tabîa'daki tadillerini tamamıyla kabul ediyor. Yalnız Allah'ın ilmi hakkındaki sözünü izah ediyor: Allah âlemlerin nevilerini (*Espèces*, umumî kanunlarını), küllîleri (*universaux*) bilir. Ferdî, cüz'iyi (*particulier*) küllî olarak (*universallemen*) bilir.

7. İbn-i Sînâ'nın tasavvufu objektiftir, bir nazariyedir. Mâba'de't-tabîa'ya bağlıdır.

İbn-i Sînâ'nın en son yazdığı ve hususî sistemini beyan ettiği *İşârât*'ın sonunda “Âriflerin Makamları” başlığı altında uzun uzun âriflerden bahseder. İbn-i Sînâ'nın mutasavvifeye tesiri çoktur.

8. İbn-i Sînâ'nın din felsefesi de Mâba'de't-tabîa'ya bağlıdır. İbn-i Sînâ peygamberlerin bulunmalarını içtimâî ihtiyaçtan sayar. Peygamberleri nazarî ve amelî felsefede, ahlakta filozoflardan efdal, âriflerden (mutasavvifeden) en yüksek görür. Peygamber hakkında şöyle tavsifte bulunuyor: “*Nefs-i peygamberî insan aklının varamayacağı sırları anlar. Peygamber o sırada beyan eder. Kur'an maddi bir zarf içinde yüksek ve hatalardan sâlim bir ilmi câmidir...*”

İbn-i Sînâ vahyi, rüyayı, mugayyebâtı (geleceğe ait bilgileri) hiçbir filozofun ağzından çıkmayan sözlerle izah etmiştir. İbn-i Sînâ'nın Aristo'dan ayrıldığı İbn-i Rüşd'ün sözüyle de sabittir. İbn-i Rüşd de iştirak ettiği Mâba'de't-tabîa'daki tadiller, din felsefesi, tasavvuf meselesinden mâada noktalarda, İbn-i Sînâ'yı filozoflarla kelâmcılar arasında sayar, aile efradından bir hasım vaziyetinde görür.

İbn-i Rüşd'ün bu sözlerini kat'î bir cevap olarak kabul buyuracağımızı umarım.⁴

⁴ 8. Madde yazının *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası*'ndaki ikinci bölümünde yayımlanmıştır. Fakat konu bölündüğü için oradan alarak bu bölümün sonuna ekledik (haz.).

FELSEFİ MÜBÂHASELER

II

Aristo Tabiatçı Bir Filozof mudur?

İsmail Hakkı İzmirli

İbn-i Rüşd, Avrupalılar nazarında Meşşâilerin en büyük mümessilidir. “Şârih-i âzam”dır... İbn Rüşd, yedi noktada Aristo’dan ayrılır:

1. Mütevâlî hilkat (*création continue*) nazariyesini, yani birbiri ardınca yaratılış nazariyesini yürütüyor. Bu nazariye kelâmcılarda ve Muhyiddîn-i Arabî’de vardır; Descartes da bu nazariyeyi yürütür.
2. İbn-i Rüşd, Meşşâî filozoflarıyla kelâmcıları birbirine yaklaştırmak hususunda bir eser yazmıştır.
3. İbn-i Rüşd, Aristo’nun nass (akıl) nazariyesine muhaliftir.
- 4, 5, 6. İbn-i Rüşd, İbn-i Sînâ’nın Mâba’de’t-tabîa’daki tadillerini aynıyle kabul eder.
7. İbn-i Rüşd, din felsefesini hepsinden ziyade izah eder. Felsefe ile dini uyuşturmak hususunda *Faslü’l-Makâl* eserini yazmıştır. İbn-i Rüşd, Allah’ın varlığı hakkında kelâmcıların atom delili ile Fârâbî ve İbn-i Sînâ’nın delillerini tenkit eder. Yegâne delil olarak Kur’ân’ın zikrettiği iki delili, her iki tarafın delillerinden daha metin görür. İbn-i Rüşd, vahyi felsefenin mütemmimi sayar.
8. İbn-i Rüşd, akli bir mutasavvıftır. “Union” (ittisâl) Renan’ın beyanına göre Şarkta psikolojinin esasıdır, Endülüs filozoflarının meşgul oldukları mezheptir; tasavvuf mezhebidir. Bu mezhebi “biz ve sen” ile ifade ediyor. Endülüs felsefesi İbn-i Sînâ felsefesinin zeylidir. Şu kadar ki ittisâl nazariyesi ile boyanmıştır. İbn-i Rüşd ittisâlde ilimden başka vasıtayı, ruhânî sūfiyyenin havl ve şehvanî ârizalardan tecrit tarikini tutmuyor. İttisâlin ancak ilim ile mümkün olduğunu kabul ediyor.

Görülüyor ki Fârâbî, İbn-i Sînâ ve İbn-i Rüşd vahyi ve tasavvufu Meşşâî felsefesine ithal etmişlerdir. Hele İbn-i Sînâ ile İbn-i Rüşd Kur’ân’a ve vahye çok kıymet veriyorlar. Artık İbn-i Rüşd’ün Aristo’dan ayrıldığı nokta tekâmül icabı farklar olabilecek mi?

Kıymetli edip! Araçlar hakkında Alman müsteşriki Sachau’dan nakil buyurduğunuz düşünce hem eksik, hem yanlıştır. Diyorsunuz ki: “*Dördüncü asır İslâmlığın (Müslümanlığın) bir dönüm noktasıdır. 500 tarihinde Ortodoks (Sünnî) imanının yerleşmesi, müstakil araştırmayı ebediyen kapamıştır.*”

Bu düşünceniz eksiktir. Çünkü Gazâlî’den evvel “Şarkî İslâm’da” kelâm cereyanı şöyle başlıyor: İlk defa akli ilâhiyatçı olan Mutezile zuhur ediyor ve felsefe tercümeleleri hızlandıktan sonra Üçüncü Hicrî Asırda Mutezile kelâmcıları felsefeye sarılıyorlar, birçok prensipler alıyorlar, kelâmcı bir felsefe okulu açıyorlar. Bu okul tabiatçı bir felsefe sistemi güderdi, kelâm esasları haricine çıkardı.

Beri taraftan İbn-i Küllâb (ö. 240 raddeleri) Sahâbe yolunda giden Selefler (eski Müslümanlar) ile Mutezile kelâmcıları arasında ortalama bir sistem kabul etti. Mutezile’yi Halife Me’mûn huzurunda mahcup eden İbn-i Küllâb idi. İbn-i Küllâb’a uyanlar çoğaldı, İbn-i Küllâb ilk Sünnî kelâm okulu olan Küllâbiye reisidir. Ebü’l-Hasan el-Eş’arî (ö. 333 raddeleri) kırk sene Mutezile mezhebinde kaldıktan sonra bu mezhebi terk etti. Küllâbiye mezhebine girdi. Fakat İbn-i Küllâb’dan birtakım meselelerde ayrıldı, akli hiçe indirdi. Tabî illeti inkâr etti. İrade-i cüz’iyeyi ehemmiyetten düşürdü, “kesb” ile işin içinden çıkıverdi. Eş’arî’nin yüksek şakirtleri mezhebini yaydılar.

Birtakım âlimler, Eş'arî mezhebine yardım ettiler; böylece Eş'ariyye mezhebi galip geldi. İbn-i Küllâb mezhebi kitaplarda kaldı. Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403) Eş'ariyye mezhebini ıslah etti, ona birtakım akli mukaddimeler kattı; atom ve "halâ" (حلاء) ile kelâmî nazarı (raisonnement) ilimlerinin en yükseği kıldı. Gazâlî'nin üstadı İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478) Bâkılânî metodunu tuttu. Akli nazara pek ihtimam etti. Nassı tevîl eyledi. Gazâlî (ö. 505) zamanlarına kadar Şarkî İslâm'da kelâm ilmi bu yolda cereyan etmişti. İşte Doktor Sachau gibi düşünenlerin ne kadar eksik düşündükleri zahir oluyor.

Gazâlî kelâmı yeni çığır açıyor; seleflerine muhalif olarak Aristo mantığını ele alıyor, felsefî araştırmalara ehemmiyet veriyor, başlıca Fârâbî ve İbn-i Sînâ felsefelerini iyiden iyiye inceliyordu. Gazâlî, İbn-i Sînâ'dan çok müteessir olmuştu. Hatta hakkında "Şifâ Gazâlî'yi hasta etti" denmişti. Gazâlî, İmâmü'l-Haremeyn'den aldığı feyiz sayesinde İbn-i Sînâ'nın karşısına çıktı, felsefe âleminde otoritesini kırdı. Bu yüzden Şarkta felsefe cereyanlarının çoğalmasına sebep oldu, yoksa serbest düşünceleri, kelâmdaki içtihat kapısını asla kapamadı. Gazâlî, İbn-i Sînâ aleyhinde şiddetli cereyanlar uyandırdı. Bu cereyanların başlarında muhtelif mütefekkirler bulunuyordu.

1. *Sünnî filozoflar*: Gazâlî'den itibaren kelâmcılar mantık ve felsefe ile Meşşâilerin karşısına çıktılar. Şehristânî (ö. 548) felsefî tetkikatı ilerletti. Fahr-i Râzî (ö. 606) kelâm ile felsefeyi bir ilim saydı, akli nazara son derece ihtimam etti. Akli delilini nassa tercih eyledi. Felsefî kelâm okulunu açtı. Râzî hangi eserinde olursa olsun sırası geldikçe İbn-i Sînâ'ya hücumdan geri kalmazdı. Gazâlî'den ziyade Meşşâileri hırpalıyor, bugün yaşayan bazı düşünceleri haber veriyordu.

Diğer taraftan Maveraünnehir Hanefî fakihlerinin reisi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333) Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye muhalif olarak akla pek ziyade kıymet veriyordu. İrade-i cüz'iyeyi müdafaa ederdi. Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö.508) Mâtürîdî sistemini yürütüyor, filozoflarla muhaliflerin mezheplerini boşa çıkarmak yolunda gidiyordu. Burhâneddin en-Nesefî deiskolastik filozoflarının sistemini bildiriyordu.

Râzî'nin İbn-i Sînâ'ya şiddetli hücumu iki cereyan uyandırdı. Birinin başında Âmidî (ö. 631), diğerinin başında Muhakkik Nâsır-ı Tûsî (ö. 672) bulunuyordu. Âmidî Râzî'yi, Nâsır-ı Tûsî, İbn-i Sînâ'yı müdafaa ediyorlardı.

Âmidî ile Nâsır-ı Tûsî bayrakları altında İslâm mütefekkirleriyle beraber İbrânî filozofu İbn-i Kemmüne (ö. 671) bulunuyorlardı. Bu mücadele dört asır kadar devam eyledi. Mücadele meydanının son kahramanı İbn-i Kemal Paşa (940) idi.

Nâsır-ı Tûsî Yunan felsefesini akli ilâhiyata katarak Râzî metoduyla *Tecrid*'i yazdı. *Tecrid*'e çok özenildi; etrafında 926 tarihlerine kadar Türkler felsefeye hizmet ettiler.

2. *İşrakî felsefeciler*: "İlluminisme"—"İşrakî felsefesi"ni açan Şihâbüddîn-i Sühreverdî'dir (ö. 587). Sühreverdî Yeni Eflâtuncuların birtakım esaslarını tadil, tasavvuf esaslarını hep felsefî bir surette izah etti. İnsan aklının kifayetsizliğini öne sürerek Meşşâî ve kelâmî okullarını kökünden çürüttü. Mantık kapılarında nice nice yanlışlıklar buldu. Aristo'nun *Kategoriya*'sını reddetti.

3. *İbn-i Seb'in* (ö. 669): En büyük vahdet-i vücûdçu olan Muhyiddîn-i Arabî ile omuz öpüşürdü. Yalnız Fârâbî'yi muhakkik sayar, İbn-i Sînâ'yı asla beğenmez, İbn-i Rüşd'ü tam bir Aristo mukallidi görürdü.

4. *Müstakil filozoflar*:

a) Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî (ö. 548): "Evhadüzzamân" (zamanın biricigi), "Arap ve Acem-i Irâkî filozofu" unvanını alan filozofumuz en büyük filozoflardan biridir. *el-Mu'teber*'de yalnız mantık yoluyla, akli nazarla felsefî hakikati araştırır, hakkı nerede bulursa bulsun, ancak onu kabul eder. Ebû'l-Berekât, Aristo'dan evvel gelen filozoflar yolunu tutar, akli bir felsefe okulu açar, böylece de Descartes'in selefi olur.

Ebü'l-Berekât bugünkü metodolojiye de temas eder. Ebü'l-Berekât “Métaphysique” ve “Physique” kısımlarının birçok mebhaslerinde Fârâbî ve İbn-i Sînâ'yı şiddetle tenkit eder. İbn-i Sînâ'ya ve Yeni Eflâtunculara uymak hususunda şiddetli taraftarlığı kaldırır. Meşşâilerle Kelâmilere karşı “ba'de-nâmütenâhî” olduğunu ileri sürer.

Fahr-i Râzî, mücadelesinde *el-Mu'teber*'den çok müstefit olmuştur. Ne yazık ki en büyük filozoflardan biri olan Ebü'l-Berekât felsefesi müsteşriklerce malum değildir.

b) Abdüllâtîf-i Bağdâdî (ö. 629): İbn-i Sînâ'nın eserlerinden felsefe tahsil etmekle manen şakirdi idi. Sonraları felsefeyi inceleyerek tamamıyla İbn-i Sînâ'dan yüz çevirdi, Fârâbî'ye itimat etti. Abdüllâtîf halkı dalâlete sevk edenler arasında İbn-i Sînâ'yı gösteriyor.

c) Mes'ûd-i Gaznevî: Mes'ûd, Aristo ve İbn-i Sînâ yollarını ihmal ediyor, başka bir yol tutuyor.

d) İbn-i Haldûn (ö. 808): İbn-i Haldûn, Fârâbî ve İbn-i Rüşd'ün manen şakirdidir. Fakat Meşşâî felsefesinden yüz çevirmiş, içtimâî felsefeye dönmüş, Kelâmcılara yardım etmiştir.

İslâm'da felsefe kitaplarının tetkikine gelince, İslâm dünyasında elden ele dolaşan felsefe kitapları *Hikmetü'l-Ayn* ile *el-Hidâye* ve *el-Metâli*"dir. *Hikmetü'l-Ayn* ile *el-Hidâye* İbn-i Sînâ'nın müteaddit eserlerinden hülâsa olunarak yazılmıştır. *Hikmetü'l-Ayn*'ı yazan Kâtibî (ö. 675), *el-Hidâye*'yi yazan Ebherî (ö. 663)'dir. *el-Metâli*' Sirâceddîn-i Ürmevî (ö. 682)'nindir. *Metâli*"de yeni tarikat vardır. Etrafında 1000 tarihlerine kadar felsefî incelemeler devam etmiştir. *el-Metâli*' şerhleri arasında en meşhuru Kutbuddîn-i Râzî'nin (ö. 766) şerhidir.

el-Hidâye resmî programda dâhil olmakla, etrafında meşhur Gelenbevî (ö. 1205) zamanına kadar felsefî araştırmalar uzamıştır.

Artık Alman doktoru Sachau gibi müsteşriklerin yanlış düşüncelerine rağmen uzun müddet devam eden Meşşâî felsefesi hakkında araştırmalar ve incelemelerde şüphe kalır mı?

İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası,
C. II, Haziran 1947, No. 72 (a nüshası), s. 2-4.

FELSEFİ MÜBÂHAŞELER

III

Tehâfütü'l-Felâsife'nin İlmî Kıymeti ve Endülüs'teki Tesiri Nedir?

İsmail Hakkı İzmirli

Muhterem edip! Mevzumuzun bütün temel taşını teşkil eden mesele Gazâlî'nin Fârâbî ve İbn-i Sînâ karşılıklarına çıkmasıdır. Bu yüzden Gazâlî'nin filozofları yere sermek mânâsını ifade eden *Tehâfütü'l-Felâsife*'sinin ilmî kıymeti ve Endülüs'teki tesiri hakkında kısaca beyanatta bulunacağım.

Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*'de şüphe ve hads yollarını tutmuyor, ancak mantık silâhı ile ve akıl yoluyla yürüyor. Bu yolda güttüğü sistem “filozofları, kati olarak inandıkları meselelerde âciz bırakmak ve şüpheye düşürmek; reddetmek istediği sisteme umumiyetle itiraz etmemek, yalnızca itham olunacak noktaları tayin edip müessir ve metin bir mücadele ile onları susturmak”tan ibarettir. Gazâlî *Tehâfüt*'te tabiat ve ilâhiyat meselelerinde filozofların tenakuzlarını izhar ediyor, itikatlarını yıkıyor, filozofları içlerinden seçtiği meselelerden üçünde küfre, on yedisinde dalâlete nispet ediyor, şiddetli lisan kullanmaktan çekinmiyor. Körü körüne onlara hücum etmemek emeliyle mukaddime makamında *Makâsidü'l-Felâsife*'yi yazıyor. *Makâsid*, *Tehâfüt* tarzında yazılmamıştır; burada hak ile bâtili birbirinden ayırt etmeksizin ancak filozofların maksatlarını izah ediyor: *Tehâfüt*'te kelâmcı, *Makâsid*'de felsefeci oluyor.

Gazâlî riyâziyâtı (hesap, hendese ve heyet gibi fer'leri olan müspet ilimleri) hiçbir veçhile inkâr etmiyor, bu ilimlerde asla münakaşaya yanaşmıyor; bundan dolayı din uğrunda riyâziyâtı inkâr eden cahil ve mutaassıp kimselerin zararlarını din aleyhinde bulunanların zararlarından daha muzır görüyor.

Gazâlî'nin *Tehâfüt*'teki itirazları arasında birtakımlarını bugün Batı filozoflarında görüyoruz:

1. *İslâm Ansiklopedisi*'ni yazan müsteşrik “el-Gazâlî” maddesinde hususi bir pragmatizm kabul ettiğinden bahsediyor. Böylece Gazâlî William James'e bir iz gösteriyor.
 2. Aklın, bütün mevzuları ihata etmesi hususunda müstakil olmadığını ileri sürüyor. Böylece Kant ile birleşiyor.
 3. Zaman ve mekânı haricî bir hakikat saymıyor.¹
- Locke, Hume, Stuart Mill ile Kant da zaman ve mekânı haricî bir mefhum görmüyorlar.
4. Mümkünler arasında tayin ve tahsis görüyorlar. Leibniz de bu esas dairesinde illet-i kâfiye (cause suffisante) delilini yürütüyor.
 5. İlliyyet (causalité) nazariyesini inkâr ediyor. İngiliz Ampiristleri de fizik kanunlarının hiçbirini daimî bulmuyorlar.

Gazâlî, Aristo şârihlerinden filolog Yahya'ya itimat ettiği gibi İbn-i Sînâ diğer şârih Savmastiyas'a itimat ediyor. Bu ise iki yüksek sima arasındaki ayrılığın mahza felsefî düşünceden ileri geldiğini gösterir. Gazâlî hür fikirlidir, bir reyinde saplanıp kalmaz. Hatta tıpta tecrübe ve müşahedeye kıymet verir. Bazı insafsız müsteşriklerin *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin “felsefî ruhtan âri olduğu ve şüpheci bir tarzda yazıldığı” gibi sözlerini Felemenk filozofu Tjitze Boer ile Fransız filozofu Bernard Carra de Vaux (1867-1953) [Karadövo] reddederler. Hülâsa *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin ilmî kıymetini inkâr edenlerin

¹ Makalenin buraya kadarki kısmı -konu bütünlüğünü bozmamak amacıyla- bir önceki bölümden buraya aktarılmıştır (haz.)

sözleri hakikat ruhundan âridir, bunda şüpheye mahal yoktur. Çünkü hem kıymetli eseriyle hem münekkittir ve müdekkik müsteşriklerin sözleriyle sabittir.

Tehâfütü'l-Felâsife'nin Endülüs'teki Tesiri

Tehâfütü'l-Felâsife Endülüs'te bir aksülamel uyandırdı; hemen bir asır sonra mukabil bir hücum başladı. İbn-i Rüşd feylesofların şereflerini korumak emeliyle Gazâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'ni reddetti, bütün itirazlarına cevap verdi. Gazâlî gibi mantık yolunu tuttu. Fakat maksatları ayrı idi. Gazâlî mantık silâhıyla feylesofları reddetmek istiyordu. İbn-i Rüşd ise mantık yoluyla hakkı bulmak gayesinde idi. İbn-i Rüşd münekkittir idi, reyî metindir. Gazâlî ise reyinde saplanıp kalmış değildir; reddedeceği sözleri ilk önce kısaca nakleder, sonra redde girer.

İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin sözlerini burhana müstenit görmezdi. Çoğunu mücadele yolunda en yüksek derecede görür, Gazâlî'yi safsatacı sayardı. Nazarında Gazâlî *Tehâfüt*'te iki husus arasında sıkışmış kalmıştı: Bir defa cedel (dialectique) yoluyla hasmını âciz bırakmak istiyor, bir kere de cumhuru (âmmeyi) ufak bir şey ile dalâlete sürükleyeceğinden korkuyor, bundan nâşi âmmeye hikmeti (felsefeyi) tasrih etmek istemiyordu. İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin hikmet ve şeriatıta hata ettiğini açıkça söylüyor, Gazâlî'yi red dolayısıyla kendisinin de şeriatıta tecavüz ettiğini saklamıyor; çünkü âmme derin meseleleri kavrayamayacağından dalâlete düşerdi. Bundan nâşi hem Gazâlî'ye hem kendisine ait olmak üzere ilk defa yazdığı *Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife* kitabına *et-Tehâfüt* adını veriyor, böylece Gazâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'si ile kendisinin *Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife*'sini reddetmeye işaret ediyor.

İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin ilmini ve zekâsını takdir ediyordu fakat hatasını asla bağışlamıyordu. Mücadele esnasında şiddetli sözleri vaki oluyor; bazı sözlerinde hem savâb hem hata buluyor, birtakım cevapları doğru görüyordu. Gazâlî'nin sahih sözlerini itiraf etmekte tereddüt etmiyordu. Nitekim İbn-i Sînâ'ya çikışmış, Gazâlî ile beraber yürümüşü.

İbn-i Rüşd Gazâlî'yi hükemanın en basit hatalarını ele alarak tenkidi pek sevmesinden dolayı ta'yib eder. İbn-i Rüşd, Gazâlî'yi nankörlük ile itham eyler; çünkü feylesoflardan pek çok istifade etmesi sayesinde muasırlarına tefevvuk etmiş ve İslâm âleminde adı sanı yayılmış yani "Hüccetüİslâm" unvanını almış idi; buna mukabil teşekkür edeceğine bilakis feylesofları ve ilimlerini zemmetmesini Gazâlî'ye asla yaraştıramıyor, "*Gazâlî'yi bu gibi sözlere sevk eden âmili anlayamadım.*" diyor. İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin bazı sözlerini battal sözler saymakla beraber battallığı Gazâlî'ye yakıştıramıyor, bu bapta şu sözleri sarfediyor; "*Muasırları kendisini feylesof olmakla müttehem kılmışlardı: İşte bu ithamlardan beri olduğunu göstermek emeliyle Tehâfütü'l-Felâsife'yi yazdığını umuyorum.*" diyor.

İbn-i Rüşd daha ileri giderek Gazâlî'nin bazı sözlerini cahil ve şerir (azılı) kimseler sözleri görüyordu. Böyle ağır söz söylemekle beraber "*Nadir olarak bazı cahil ve azılı olmayanlardan bu gibi sözler sadır olabilir, bu ise ahvalin değişmesinden dolayı insana ârız olan kusura hamlolunabilir.*" yolunda yine özürler dermeyan ediyordu. İbn-i Rüşd'ün "*İnsan kusurdan hâli değildir*" = "*Yüğük at bazı kere sürçer*" seçme sözlerine ima ederek büyük hasmının büyük hatasını kusura hamletmesi cidden takdirlere değer.

Artık İslâm âleminin mâ-bihî'l-iftiharı olan iki büyük üstat arasındaki ihtilafların felsefî düşüncelerden neş'et ettiğinde şüphe olunabilir mi? Muhterem mütefekkirimiz Peyami Safa için *Tehâfütü'l-Felâsife*'nin ilmi kıymetini ve Endülüs'teki tesirini izah edebildiğimi umuyorum.

Felsefe âleminde üç asır zarfında bu iki *Tehâfüt*'ü muhakeme edip kitap yazacak maateessüf bir ilim kahramanı görülemedi. En son Fatih'in emriyle Bursalı Hocazâde ile Tüslü Ali Alâüddin bu mühim ve müşkül emri deruhte ettiler.

Fatih'in Gazâlî'yi Müdafaa Hususunda Bir Emri Yoktur

Fatih, Hocaîade'ye Gazâli'yi müdafaa hususunda hiçbir emir vermemiştir. O asırda İslâm âleminde kelâm ve felsefe birbirinden ayrılmayacak derecede mezculunmuş, felsefî muhakeme genişledikçe genişlemiştir. Fatih, akli ve şer'i ilimlerin esaslarını ve fer'lerini bitirmiştir. Bu bakımdan İslâm hükümdarları arasında bir misli yoktur. Fatih, Gazâli ile filozoflardan hangi tarafın haklı olduğunu öğrenmek istiyordu; bu yüzden her iki tarafı muhakeme edip birer kitap yazmaları için yüksek âlimlerden Bursalı Hocaîade (ö. 893) ile Tûslu Alâüddin (ö. 883)'i memur etti. Hocaîade *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi, Tûslu Alâüddin *ez-Zehîre*'yi yazdılar, her ikisi kitaplarının mukaddimesinde Fatih'in bu yoldaki emrini bildirdiler. Muhterem muhababım Peyami Safa bu iki kitapla *Keşfü'z-Zunûn* ve *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* tercümesini görmediğinden dolayı pek yanlış yola sapmıştır.

Hocaîade ile Tûslu Alâüddin, İbn-i Rüşd'den bahsetmiyorlar; acaba Gazâli ile İbn-i Rüşd'ü muhakeme hususu neye müstenittir? Bu cihat maalesef Türkiyemizde birçok zaman meçhul kalmıştır. Gazâli ile İbn-i Rüşd'ü en evvel kahraman, muvafık ve muhaliflerinin itirafıyla İslâm ilimlerinde bir misli görülmeyen Harranlı İbn-i Teymiyye (ö. 748) muhakeme etmiştir.

Şeyhülislâm unvanını alan İbn-i Teymiyye *Minhâcü's-Sünne*'sinde her iki *Tehâfüt*'ü muhakeme ediyor, hülâsasını yazıyor. Gazâli'yi birçok meselede haklı bulmakla beraber İbn-i Rüşd ile birlikte Gazâli'yi ta'yib ediyor.

Şunun için ki İbn-i Rüşd, Gazâli kadar daldan dala konmaz, reyinde saplanıp kalmaz. Gazâli bir eserinde filozofları reddeder, diğer eserinde onlarla beraber yürür. Bu bapta İbn-i Teymiyye'nin "*Felsefe mutlaka ne nefy olunur ne ispat olunur.*" sözü bugün yüksek mütefekkirlerce müteârifeye (postula) olan "*Bir hakikati ispat veya inkâr etmek ancak katî bir delile müstenittir.*" kaziyesini andırıyor. 1303 Hicri senesinde Mısır'da üç *Tehâfüt*'ü tab' eden tâbi, baş tarafında "Hocaîade'nin Fatih'in emriyle Gazâli ve İbn-i Rüşd'ün muhakemelerini mübeyyin *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi yazdığı"ni bildiriyor. İşte o tarihten sonra *Tehâfütü'l-Felâsife* ile *ez-Zehîre*'nin Fatih'in emriyle yazıldığı şüyü bulmuştur. Anlaşıyor ki İbn-i Rüşd filozofları temsil etmekle anılmamıştır.

Hocaîade, Gazâli'yi Müdafaa Ediyor mu?

Hocaîade, Gazâli'yi "imam", "muhakkik" ve "Hüccetülislâm" vasıflarıyla tavsif eder, kendisinden istifade ettiğini de söyler. Bununla beraber Gazâli'yi tenkit etmekten hâli kalmaz; hatalarını bir bir sayar, hakkı müdafaadan başka hiçbir şey düşünmez. Aristo gibi hakkı, üstadının sözlerinden üstün tutar; hak sözde filozofları müdafaa eder, müdafaa esnasında Gazâli'ye sert söz söylediği de vakidir. Hocaîade münazara (dissertation) kanunlarını hakkıyla tatbik eder. Tenkitlerinin birkaçını dakik nazarınıza arz ediyorum:

1. Hocaîade, Gazâli'nin "Allah'ın fâil ve sâni' olması hususunda filozoflarla olan mücadelesi"ni ilmî bir mahiyette görmüyor, gürültülü, patırtılı sözler add ediyor.
2. Gazâli "Filozofların, âlemin kadim olmasıyla beraber Sâni'i ispat etmeleri arasında tenakuz" buluyor. Hocaîade ise tenakuzu def ediyor.
3. Gazâli "Evvel (Cenab-ı Hak) mahza varlıktır, basittir" diyor. Hocaîade bu sözü nazar-ı itibara almıyor.

Hocaîade, Gazâli ve ona uyan kelâmcıların sözlerini zayıf buluyor. İbn-i Rüşd tarzında filozofları müdafaa yolunda bulunuyor. Hocaîade gayet serbest olarak münazara kanunlarını yürütmekle beraber, muasırı âlim ve fâzılların hepsi *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi takdir etmiştir. Nitekim İşrakî filozofu Celâleddin-i Devvânî (ö. 907) *Tehâfütü'l-Felâsife*'yi mütalaa ettikten sonra şu yolda takdirlerini izah

ediyor: “Hocazâde beni *Tehâfütü'l-Felâsife* yazmaktan kurtardı, ben de ancak böyle yazabilirdim.” Hocazâde “Evhad-ı Ulemâ-i Rûm” yani “Anadolu diyarının biricik âlimi”dir. Veziriazam Sinan Paşa (ö. 891), hasmı Alâüddin ve Ali Kuşçu (ö. 879) gibi büyük âlim ve fazıllar Hocazâde’nin ilimde pek yüksek dereceye çıktığını itiraf ederler.

Ali Kuşçu İstanbul’da Hocazâde ile mübahase etmişti. Fatih, Hocazâde’nin ilmî derecesini Ali Kuşçu’dan sormuş, Ali Kuşçu’nun, “*Acemde ve Rûmda bir misli yoktur.*” sözüne karşı Fatih, “*Arapta da bir misli yoktur.*” cevabını vermiştir. Ali Kuşçu ile Hocazâde hikmet ve şer’î ilimleri câmi allâmelerdir.

Görülüyor ki Hocazâde hakkı müdafaadan başka hiçbir şey düşünmüyor, bitaraf olarak muhakeme tarzını tutuyor, manen şakirdi olduğu Gazâlî’ye karşı gelip filozoflarla beraber yürüyor. Türklerin hakkıyla iftihar ettikleri Hocazâdemizin kelâm ve felsefede ve tatbikte ne yüksek bir şahsiyet olduğunda şüphe kalır mı? Asla.

İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası,
C. II, Eylül 1948, No. 73 (a nüshası), s. 2-4.

FELSEFİ MÜBÂHAŞELER

IV

Rönesans Devrinde Yalnız Aristo'nun mu Tesiri Vardı?

İsmail Hakkı İzmirli

Pek kıymetli edip Peyami Safa “*Rönesans Devrinde Aristo'nun otuza çıkan kalabalık bir Aristo okulu vardır, Rönesans Devrinden sonra yani Yeni Çağda Aristo başlı başına tenkide uğruyor veya ihmal olunuyor. Bu dönüm devrinin buhranları yatıştıktan sonra Leibniz'in şahsında Aristo hayranlığı tekrarlanıyor ve bu hayranlık uzayıp gidiyor, muasır ilim ve felsefesi üstünde tesirleri görülüyor.*” diyor. Fakat Rönesans Devrinde pek çok tesiri görülen Eflâtun'u kâle almıyor ve Rönesans'tan sonra Aristo'nun ne tarzda tenkide uğradığını ve muasır ilim ve felsefe üstünde hangi noktalarda tesir ettiğini bildirmiyor. Bu mühim hususları birer birer nazar-ı dikkatlerine arz ediyorum:

Rönesans Devrinde

Orta Çağ'da İslâm ve Hıristiyan dünyalarında Aristo'nun tesirleri pek çoktur, yalnız İslâm Aristocuları birinci makalemde beyan ettiğim veçhile Eflâtun sistemi ile Aristo'nun birtakım esaslı sistemlerini şiddetle tenkit etmişlerdi. Hâlbuki Hıristiyan dünyasında bu yolda tenkitler görülüyor. Filvaki Aristo 1200 tarihlerinde bütün dünya ilimlerinde kesin hüküm verecek tek bir filozof sayıldı. Dante onu bütün âlimlerin ustası gördü. Skolâstik yani Hıristiyan okulu felsefesi, kilise talimleri sayesinde Aristo felsefesi kemale erdi. İtalya'da Padua Üniversitesi Aristocu idi; o sıralarda Aristocularla Eflâtuncular şiddetle çarpışmaya başladılar. Nihayet Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşmeleri hususunda Ferrar'da bir meclis kuruldu. Bu meclis Eflâtun akademisi idi. Akademinin en nefis muallim ve müdürü Marsilius Ficini idi. Akademi Floransa'da açıldı. Avrupa'nın bütün ilmi muhitlerine yayıldı, skolâstik kuru zihniyete karşı Eflâtun namı bir savaş işareti idi, yeni temayüller Eflâtun namı etrafında toplandı.

Rönesans hareketi Ümanizm, yani eski Yunan lisanları ve edebiyatı ile beraber felsefe ve tarihini araştırmalarla başladı. İtalya'da Vives, skolâstiklerin bilgi idealine ve otorite zihniyetlerine, Aristo da dâhil olduğu hâlde hücum etti. Tahrif olunmayan Ümanizm cereyanı İtalya'dan yavaş yavaş bütün ilmi muhitlere sirayet etti.¹

Almanya'da Cusanus, Nicolaus Copernicus riyaziye ve tabiat ilimlerine ehemmiyet verdi, Batlamyus heyetini iptal ederek arzın, mihveri etrafında hareket ettiğini bildirdi.

Fransa'da skolâstikğin en ziyade sarsılmasına hizmet eden Pierre de la Ramée idi. Aristo iddialarının hepsinin de bâtil olduğunu bildiren bir tez yazdı. 1536 tarihinde aleni olarak müdafaa etti. Yine bu zamanda ilk defa Ramus, Paris Üniversitesinde Aristo'ya hücum etmişti. Evet Aristocular durmuyorlardı. Büyük Albert ile Saint Thomas, Aristo tefekkürünü Hıristiyan akaidi ile barıştıyordu. Saint Avgustin ise mukabil olarak Eflâtun mezhebini temsil ediyordu.

On Yedinci Asır tabiat ilmi asrı idi. Tabiat ilmi usulü İtalya'da Leonardo da Vinci, Almanya'da Kopernik ve Kepler'le başladı ve Fransa'da Pierre Gassendi'ye, İngiltere'de Robert Boyle'ye, Hollanda'da Christaan Huygans'a ve Galilée'ye kadar inkişaf etti. Leonardo da Vinci “*Kat'i düşünce riyaziye ve mihanik ile başlar.*” düsturunu ilim âlemine hediye eyledi. Kopernik Eflâtun gibi “*Hendese bilmeyen buraya girmesin.*” demişti. Kopernik'in gök küresi insan zihniyetine pek ziyade tesir etti. Kepler yeni heyeti neşir ve seyyare yıldızlarının hareketlerine dair üç kanun keşfeyleti. Huygans rakkası

¹ İlk üç paragraf konu bütünlüğü açısından bu bölümün başına alınmıştır (haz.).

keşfetmekle sadme (çarpışmak) kanunî düsturunu buldu ve temevvüç (dalga dalga olmak) nazariyesini ileri sürmekle tabiat ilimleri arasında yeni bir devir açtı.

Galilée de Aristo'nun otoritesine muhalifti. “*Aristo'yu inceleyin, sakın otoritesine yakalanmayın.*” derdi, fizik ve yeni heyette birtakım keşiflerde bulundu. Galilée müspet ilimlerin temelini kurdu. Yeni felsefenin çığırını açan Galilée'dir. Galilée, Kopernik sistemine pek güzel deliller getirdi. Newton hareket ve cazibe kanunlarını keşfeyleti. Gassendi atomculuğu yenilemekle Rönesans'a bağlıdır. İngiliz tecrübecisi Boyle, Aristo ve skolâstiklerin “cevheri” = “substantiel” suretlerine nihayet verdi.

Rönesans Devrinde Aristo'nun “organon” ve “metafizik” mefhumları Nomalistlerin yani mantığın esaslı olan külliyi isimden ibaret sayan mütefekkirlerin tenkitlerine uğramakla temelden sarsılmıştı. Bundan başka Aristocularla Eflâtuncular maddenin zatı (essentiel) sıfatının imtidat (étendue) olması hususunda ittifak etmişlerdi. Bu ittifak dolayısıyla Aristo mezhebinin iki fezleke (netice)'sinden ilki olan madde evvelce olduğu gibi muayyen olmayan bir kuvvet olmuyor, belki sabit bir hakikat oluyordu; neticesinin biri ortadan kalkıyordu. Rönesans Devri, filozofların bu nazariyesini Descartes'a ileten tabii bir intikal olmakla Rönesans ile yeni felsefe arası kesilmiyordu. İtalyan baş filozofu Bruno, Rönesans filozofu idi. Newton'un yeni nazariyesinden müteessir olarak bir kâinat görüşü temin etti. Yeni filozoflardan Spinoza ile Leibniz, Schilling gibi büyük bir mütefekkirin düşüncesini aşıladı; Eflâtuncu mutasavvıflarla başlayan tasavvuf cereyanını Nicolaus Cusanus ve Bruno ile ikmal ettirdi. Rönesans Devrinde muhterem Peyami Safa'nın unuttuğu Eflâtuncuların kemiyet ve keyfiyet itibariyle Aristo'yu mağlup ettikleri zahir oluyor. Artık Eflâtun'u ağza almamak büyük bir nakîse olmaz mı?

Yeni Çağ Felsefesi

Yeni Çağ felsefesini kuranlar Fransa'da Descartes, İngiltere'de Bacon'dır; her ikisi skolâstik felsefeye ve Aristo'ya şiddetli bir vaziyet almışlardır. Yeni Çağ felsefesi başlangıçtan beri birçok noktalarda temas etmelerine rağmen birbirine zıt iki tekâmül safhası geçirmiştir. Descartes akıl yoluyla, Bacon tecrübe yoluyla yürümüşlerdir. 17., 18. asırlarda felsefe tarihinde şahsiyetlerin düşüncelerinde, meselelerinde ve mefhumlarında bu kadar müşterek bir hassa gösteren bir devir yoktur. Felsefenin yeni tabiat ilimlerine yani riyazî fiziğe sıkı ilgisi vardır, bu da hariçte bütün filozofların tabiat ilimleriyle meşgul oldukları görülmekle, sabittir. İngiliz filozoflarından sarfinazar, büyük filozofların hemen hepsi riyaziyât ve fizik hususunda büyük keşiflerde bulunmuşlardır. En önemlileri olmak üzere Descartes'in tahlili hendese, Leibniz'in hesab-ı asgarî nâmütenâhi ile tefaddulî ve tamâmî hesabını zikredebiliriz.

Rönesans'ın en önemli mahsülü riyazî fiziktir. Riyazî fizik başı başına ve kendi usulü ile inkişaf eden ilimdir. Zikrolunan iki asırda riyazî fizik iki önemli rol oynar: İlk defa sahih ve yakın olan bilgi olduğundan felsefî sistemlere ithal olunur. Sonra ilmî bir örnek olmak üzere her yerde tatbik olunması ve usulünün maddî olmayan mevzulara teşmil kılınması gerektir.

Eşya hakkında düşünmeğe başlamadan önce bilgi gücümüzü ve bilginin sahasını araştırmak lazımdır, yani kâinat bilgisinden evvel aklî tenkidin lazım geldiği, bu asırlar felsefesinin umumi heyette müşterek bir düşüncesidir. Nitekim Descartes'ın, Malebranche'ın, Locke'un, Berkeley'in vesair büyük filozofların eserlerinde bu düşüncüyü görebiliyoruz. Bu devir felsefesinin umumi bir vasfıda şu düsturdur: “*Riyazî bilgi, hususiyile hendese bilgi örneğidir.*”

Descartes felsefesi bilgiyi tenkitle başlar. İlmî tekâmülün en önemli dönüm noktası tahlili hendeseyi keşiftir. Descartes felsefesi Fransa'da, Hollanda'da pek çok taraftar buldu. İngiltere ve Almanya'ya geçti. Almanya'da Leibniz, Descartes sistemini yürüttü. Riyaziyeyi bütün yakının örneği saydı. Eflâtun'un Optimisme'i (öz görünümlüğünü) ilân etti. Bütün monadların (cevherlerin, vahdetlerin) âlemin Sâni tarafından kurulduğu hakkındaki düşüncesini “préetagle armonie” (âheng-i ezeli) nazariyesiyile açığa vurdu.

Aristo hayranlığı ancak şu meselede zahir olabiliyor: Leibniz Yeni Çağın riyazî mihanikiyet kanunlarının, tabiat ilmi sahasını tamamıyla kaplamadığı; kuvvet mefhumunda hatta daha ziyade tekâmül ve uzviyet mefhumlarında gaye fikrinin gizli olduğu kanaatinde idi. Böylece bu iki sistem yani Descartes sistemiyle Aristo sistemini birleştirmiş oluyor, gaye fikri eşyanın mihaniki nizamında faal rol oynuyordu.

Şakirdi Wolff, üstadını takip ediyordu: Monadı, âheng-i ezeliyi kabul etti, vahy ile nâzil olan dine inandı. Felsefî veya aklî eşyanın yalnız mümkün olduğunu tarihî veya tecrübî bilgilerle eşyanın yalnız hakikat olduğunu ve ona materyaller hazırladığını bildirdi. Kemiyet tayinini yalnız riyazî bilgilere hasretti. Mihanikî fizik izahına bir parça veya çok yavan sathî ve gâî noktainazar karıştığını da unutmadı. Wolff'ta Aristo tesiri görülmektedir fakat kanunları hareket kanunlarıdır. Wolff'un tabiat telâkkisi Yeni Newton Okulunun radikal tecrübelerine mukabil daha metafizikidir.

Almanya'da Wolff'tan sonra Kant'ı görüyoruz. Birinci makalemde arz ettiğim veçhile Kant'tan sonra Aristo mezhebi tarihe karışmıştır. İtalya'da Aristo tamamıyla ihmal olunmuştur. Hollanda, Fransa, İngiltere ve Almanya'da olduğu gibi Aristo şiddetli tenkide uğramıştır.

Dönüm noktası yatıştıktan sonra Aristo'nun Leibniz ve Wolff üzerindeki tesirleri Eflâton tesirlerinin yanında hemen hiç sayılabilecek bir dereceye iniyordu. Yeni çağlarda ise tasavvuf cereyanı ardı arası kesilmeksizin devam etmektedir.

Görülüyor ki Aristo hayranlığı hiçbir vakit şiddetli tenkitlere engel olmamış, hayranlık uzayıp gidememiştir. Velhasıl gerek Rönesans Devrinde gerek yeni çağlarda Eflâton'un üstünlüğü felsefe tarihlerinde bariz bir surette gösterilmiştir.

Sayın edip Peyami Safa mistik görüşün insan kafasını kör imana sürükleyebileceğini iddia ediyor. Bu mühim mevzua başlamadan evvel kör iman hakkında Felemenk filozofu Boer'in yazdığı *İslâm'da Felsefe Tarihi*'ndeki mütalaalarını beyan edeceğim: Birtakım rasyonalist filozoflar "*Din işleri itibarî bir iştir, şairin tasavvuru ve vehmi mahsulüdür; hayır heva ve heves mahsulüdür; din kör bir inkıyattır.*" diyorlar.

Yakın zamanda bir gazete sütununda şu cümleyi okuduk: "*Din, akideleri propaganda ile körü körüne kabul olunmuş bir nesnedir.*" Din kör iman olunca dindar olanlarımızın, vahiy ile itikat eden filozoflarımızın, emre inkıyat eden mutasavvıflarımızın imanları hep kör iman olmuş olur. Horasanlı Gazâlî ile Endülüslü Muhyiddîn-i Arabî'yi bir tarafa bırakalım; şu hâlde Türk filozofları Fârâbî ve İbn-i Sînâ ile İbn-i Rüşd'ün imanları da kör iman olmuyor mu?

İbn-i Rüşd nazarında Haşviyenin yani aklı büsbütün atıp yalnız Şâri'den telakki edenlerin imanı kör iman olabilir. Victor Kozen'in "ruhî eklektizm" (intikâiye) felsefesi için aldığı dört sistem arasında ilhamî (mistik) felsefesi kör iman oluyor. Çünkü orada akıl yerine, hisse bina kılınan ve az çok kör iman olan şey konuşuluyor. İlhamî felsefe ile Haşviyenin imamı birbirine benziyor.

Almanya'da Jakobi, Fransa'da Sen-Marten ilhamî filozoflardandır. Mutasavvıflarımız aklı büsbütün atarlarsa imanlar kör iman olabilir fakat asla aklı büsbütün atamamışlar, hem akıl ve tefekkür hem hads ve keşif yolunu tutmuşlardır. Hatta hakikatleri akıl ve fikir yoluyla, his harici olan hakikatleri hads ve keşif yoluyla bulmuşlardır. Gazâlî'nin akıl yolunu da yukarıdaki makalemde arz etmiş, bazı misallerle desteklemiştim. Bu kere Muhyiddîn-i Arabî'nin aynı yolu tuttuğuna dair birkaç misal getireceğim:

Muhyiddîn-i Arabî hissî hakikatleri tabiat nurları telâkki eder. Hissî hakikatleri inceleyerek vardığı birtakım mütalaaları bugün de yer buluyor:

1. Cansız maddelerin de canlı olduğunu bildiriyor. Alman filozofu Gustav Theodor Fechner de aynı

mütalaayı yürütüyor.

2. “Tabiat ne artar ne eksilir” düsturunu ileri sürüyor, Huygans de “*Kudret yekûnu daimidir.*” diyor.

3. “*Canlı, cansız hiçbir şeyin hakikati mahvolamaz.*” nazariyesini ilim dünyasına ilan ediyor. Lavoisier de “*Hiçbir şey ademden yaratılmaz ve mahvolmaz.*” düsturunu ortaya koyuyor. Leibniz ise “*Doğum, ölüm haddizâtında sırf bir isimden ibarettir; ne tamamıyla yok olmak ve yeniden husul bulmak yoktur.*” nazariyesini kabul ediyor.

4. “*Eşyanın hakikatlerini idrak etmek mümkün değildir ancak maddesinden ayrılmayan vasıflarını idrak etmek mümkündür.*” sözü bugünkü “relâtif” (izafi) sistemlerde yer buluyor. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Erzurumlu İbrahim Hakki Efendi ve Hint şairi Bidil gibi mutasavvifimiz Darwin nazariyesini çok zaman evvel ilim dünyasına bildirmişlerdir.

Yeni Çağ Tasavvuru

Yeni Çağda ilham nefsin mücerret bir meylidir, birçok filozoflar ilhama kaildir. Nitekim idealist Malebranche, panteist Spinoza ve şüpheci Pascal hep ilham sahipleridir. Filozoflar arasında birçokları mutasavvife yolunu tutmuşlardır. Descartes, “*Allah’a olan manevî aşk bütün hislerin en ulvisidir.*” diyor, tabii nurları ve “inné” (fitrî) mefhumları kabul ediyor. Malebranche kâinatı Allah’ta görüyor. Bu temasını “*Vision en Dieu*” nazariyesiyle bildiriyor. Spinoza bilakis Allah’ı kâinatta görür. “*Natur naturante et natur naturée*” (=Tabiat-ı tabîa ve tabiat-ı matbûa)’yı yani “Allah’la kâinat zat veya müessir olması itibariyle faal tabiat, zuhuru ve müteessir olması itibariyle kabil-i tabiattır.” düsturunu tamamıyla Muhyiddin-i Arabî’den almıştır.

Pascal, “*Din, Allah’ın vasıtatsız hissidir.*” diyor. Locke’un da “tabii nurlar”ı vardır. Leibniz nazarında Allah bilgisi bütün eşyanın kaynağıdır; Allah mefhumu tabiatla ahlâk arasında bir vasıtaadır; Allah sevgisi bize gelecekteki en büyük saadeti temin eder; ebedî hakikatler aklımızdaki fitrî mefhumlardır. Leibniz tabiat ilmini ananeli bir dinle geniş bir ölçüde birleştirmeyi arzu eder. İşte bu yüzden kendisine Yeni Çağın Saint Thomas’ı denilmiştir. Leibniz’in “prensib”i vahdetten neşet eden ve vahdette olan “kesret”e irca olunur.

Rousseau, “*Allah’ın kanunlarını kalbimizde aramalıyız.*” diyor. Rawsson tamamıyla hads sahibidir.

On dokuzuncu asırda ilâhiyat felsefesi sistemine göre ilham bütün marifetlerin prensibidir.

Umumî Bibliyografya

- Akseki, Ahmet Hamdi, “Kur’ân’dan İlhamlar: İslâm-Türk Filozofu İbni Sina’nın “İhlâs Tefsiri”, *Yeni Selâmet*, 23 Mart 1949, S. 11 – 2 Kasım 1949, S. 36 (17 bölüm).
- Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, haz. W. de Tiesenhhausen, çev. İzmirli İsmail Hakkı, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul 1941.
- Birinci, Ali, *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât - 2*, Dergâh Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2010.
- Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, [1. bs.], Ankara 1937 (2. bs. 2009).
- Diyaret İşleri Başkanlığı Kuruluşundan Bugüne Teşkilat Albümü*, C. II, haz. Hasan Demirbağ vd., Diyaret İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. bs., Ankara 2010.
- Franck, Adolphe, *Dictionnaire des sciences philosophiques [Felsefe Kamusu]*, Hachette, Paris 1885.
- Gültekin Abdurrazak – M. Cüneyt Kaya, “İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünün Unutulmuş Bir Hocası: Orhan Sadeddin -Hayatı, Eserleri ve Felsefe Anlayışı”, *Felsefe Arkivi*, 2016/II, s. 1-31.
- Halîfât, Sahbân, “İbn Cebîrol”, *DİA-XIX*, İstanbul 1999, s. 386-388.
- İbn Sina, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, çev. Ahmet Hamdi Akseki, haz. Ahmet Faruk Güney, DİB. Yayını, 1. bs., Ankara 2014, 55 s.
- Lalande, André, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 2 Cilt, 1927 (Yeni basım: Presses universitaires de France, Paris, 2006).
- Mugnier, René, “Aristo Neden Moderndir?”, *Kültür Haftası*, 4 Mart 1936, S. 8, s. 143-144.
- Nizamülmülk, *Siyeru'l-Mülük yâ Siyasetname*, haz. Abdürrahim Hahayî, Müessesesi-i Hurşîd, Tahran 1892.
- Oraloğlu, Ali Z., “Zühdü Paşa”, *DİA-XLIV*, İstanbul 2016, s. 538.
- Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar: Cumhuriyetin 15 inci Yılı Münasebetiyle*, Kanaat Kitabevi, İstanbul [1938?].
- Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Maarif Vekâleti Yayını, [Ankara] 1940.
- Tarih-II. Ortazamanlar*, TTK Cemiyeti tarafından yazılmıştır, Maarif Vekâleti Yayını, İstanbul 1933.

Dizin

A

Abbasiler, 37, 78, 98
Abdülhak Hamid, 135
Abdullah b. Abdülmuttalib, 49
Abdullâtif el-Bağdâdi, 122
Abdüllâtif-i Bağdâdi, 144
Abdürrezzak-ı Semerkandî, 92
Acemce, 54, 92
âheng-i ezeli, 150, 151
ahkâm-ı fihhiyye, 80
Ahmed b. Teymiyye, 74
Ahmet Halit Bey, 75
Ahsiketî, 91
Akdeniz, 58
Akhunlar, 90
akli ilâhiyat, 89, 90
Alexandre d'Aphrodise, 131
Ali, 9, 12, 15, 18, 20, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 39, 40,
41, 43, 45, 55, 60, 63, 66, 72, 73, 74, 76, 79, 85,
91, 92, 108, 110, 146, 148, 153
Ali Alâüddin, 146
Ali el-Kârî, 72
Ali Fakri Efendi, 73
Ali Kuşçu, 148
Allah sevgisi, 50, 79, 152
Almageste, 131
Almanya, 133, 149, 150, 151
Âmidî, 32, 91, 143
Âmirî, 91
Amr İbn Hafis, 93
Anacharsis (Anaharsis), 90
Anaksagoras, 117, 119
Ankara, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 24, 27, 29, 34,
35, 37, 39, 42, 43, 44, 53, 56, 63, 65, 67, 73, 74,
76, 78, 79, 85, 153
Antalya Lisesi, 54, 65
Arap edebiyatı, 61
Arap-Fars filolojisi, 58
Arap ve Acem-i Irâkî, 143
Arapça, 8, 12, 13, 15, 16, 20, 28, 36, 38, 54, 62, 65, 74,
100, 101, 112
Araplar, 92, 100, 116, 128, 142
Âriflerin Makamları, 122, 141
Aristo, 33, 91, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135,
136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
147, 149, 150, 151, 153
Âsârî İlmiye Kütüphanesi, 126
Asin Palacios, Miguel, 58
Atina, 118, 132
atomizm, 118
avâid, 84
Avrupa, 38, 68, 82, 83, 84, 116, 128, 131, 132, 134,
135, 149
Ayaklı Kütüphane, 92
Aynî, 18, 19, 20, 39, 41, 55, 60, 79, 85, 91, 92
Aynî, M. Ali, 18, 79
Aynî, Mehmet Ali, 41, 55, 60, 85
Aziz Muhammed-i Neseî, 92

B

Babanzade Ahmed Naim, 41, 52
Babürî, 92
Bacon, 56, 57, 132, 150
Bağdat, 14, 38, 110, 139
Bahâüddin-i Buhârî, 92
Bâkullânî, 31, 123, 143
Balkan Harbi, 70
Baltacızade İsmail Hakkı, 53
Barthélemy Saint-Hilaire, 129
Basra, 25, 71, 118
Batı filozofları, 83
Batı medeniyeti, 83
Batlamyus, 149
Bayan Hafize, 63
Baykent, 93
Behmenyar, 91
Belh, 90
Belhî, 90, 91, 92
Belhiler, 90
Bereketzade, 53
Bergson, 124, 134
Berkeley, 150
Beykendî, 91
Bidâyetü'l-Müctehid, 73
Birinci Cihan Harbi, 73, 83
Bürünî, 116
Bokrat [Hipokrat], 122
Boyle, 149, 150
Brandis, 133
Brucker, 133
Bruno, 150
Buhara, 90, 91, 139, 140
Buhara Saray Kütüphanesi, 140
Buhârî, 26, 91
Bulgar kadısı, 92
Bulgaristan, 53
Burhân, 90, 91, 92, 101, 120, 139, 140
Burhâneddin en-Neseî, 143
Burhân-ı Kâtu', 90
burhân-ı lemîmî, 56, 57
Burhân-ı Neseî, 91
Burhân-ı Tirmizî, 92
Bursalı Hocaoğlu, 116
Bursalı Hocaîzade, 146, 147
Bursalı Tahir, 69
Büyük Albert, 129, 149
Büyük Feylesoflar, 53
Büyük İskender, 119

C-Ç

Câbir, 56
Cahun, Léon, 57
Carra de Vaux, 145
Cavid Orhan Öz, 54, 65
Cebeci Asri Mezarlığı, 79
cedel (dialectique), 146
cedel = dialectique, 123
cedel-i fikhî, 91

Cehm b. Safvan, 25, 71
 Celâleddin Hakkı, 54
 Celâleddin İzmîrlî, 10, 59, 63, 68, 76
 Celâleddin-i Devvânî, 147
 Celâleddin-i Rûmî, 92
 Cent, 93
 cevher (substance), 118
 Christaan Huygans, 149
 Claude Bernard, 115
 Conring, 132
 Cornealis Martin, 132
 Créationcontinue, 119
 Cubbaî, 119
Cumhuriyet, 11, 12, 16, 32, 41, 42, 43, 44, 45, 54, 85
 Cusanus, 149, 150
 Cusanus, Nicolaus, 149
 Copernicus, Nicolaus, 150
 Cüveynî, 31, 143
Çınaraltı, 33, 116, 117, 126, 127, 128, 136, 138

D

Dâhiliye Nezareti, 49
 Dante, 149
 Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, 76, 81
 Dârülfünun, 49, 51, 55, 63, 65, 66, 69, 70, 72, 74, 77, 78, 83, 89, 92
 Darümuallimîn-i Âliye, 14, 63, 76, 78
 Dartüşşafaka, 16, 21, 45, 54, 76, 78
 Darwin, 91, 152
 Dâvûd-ı Kayserî, 92
 Dâvûdü'l-Harzemî, 90
 Debûsî, 72, 91
 Demokrit, 137
 Descartes, 61, 119, 123, 138, 142, 143, 150, 151, 152
 din felsefesi, 65, 121, 140, 141
 Dîn-i Tevhîd, 80
 Diyanet İşleri, 9, 15, 39, 42, 54, 73, 79, 153
 Diyanet İşleri Reisliği, 79
 Diyarbakır Lisesi, 54
 Doğrul, Ömer Rıza, 27, 32, 45, 52, 67, 69, 79, 97, 112
 Doğu medeniyeti, 83
 Dürziler, 65

E

Ebherî, 144
 Ebû Abdullah-ı Buharî, 91
 Ebû Ali Cüzcânî, 92
 Ebû Bekr er-Râzî, 90, 119, 120
 Ebû Bekr-i Kelâbâzî, 92
 Ebû Bekr-i Vâsîfî, 92
 Ebû Hafs İbrahim ibn Yusuf-i Belhî, 90
 Ebû Hanife, 72, 91
 Ebû Hâşim, 119
 Ebû Hâtem-i Büstî, 91
 Ebû Mansûr, 92, 143
 Ebû Mukâtil-i Semerkandî, 90
 Ebû Süleyman-ı Büstî, 91
 Ebû Temmâm, 91
 Ebû Tûrâb-i Nahşibî, 92
 Ebû Yakub İshâk el-Kindî, 119
 Ebû Zeyd-i Belhî, 90
 Ebu'l-Abbas el-Mervezî, 90
 Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî, 122, 143

Ebu'l-Berekât-i Neseî, 91
 Ebû'l-Feth-i Büstî, 92
 Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, 142, 143
 Ebu'l-Huzeyl, 118
 Ebu'l-Kâsım-ı Semerkandî, 92
 Ebu'l-Leys-i Semerkandî, 91
 Ebû'l-Muîn en-Neseî, 143
 Ebu'l-Muîn-i Neseî, 92
 Ebu's-Süleyman-ı Cüzcânî, 90
 Ebussuûd, 91
 Edebiyat Fakültesi, 19, 20, 31, 39, 55, 66, 76, 84, 89, 136, 138
 Eflâtun, 57, 117, 118, 120, 122, 129, 131, 137, 138, 139, 149, 150, 151
 Eflâtuncular, 149, 150
 Eftalitler, 90
 ehâdis-i mevzûa, 63
 ehâdis-i mürsele, 70
 ehâdis-i müsnede, 70
 ehâdis-i sahîha, 63
 Ehl-i Sünnet, 73, 77, 121
el-Fusûs ve'l-Hikme, 140
el-Hidâye, 144
el-Mûle ve'n-Nihal, 119
el-Mu'teber, 143, 144
 Emevîler, 37, 78, 92
 Eminönü Halkevi, 10
 Emir Husrev-i Dehlevî, 92
 emirlik, 92
 Empezokles, 117, 118, 119
 Emrullah Efendi, 17, 76, 78, 83
 Endülüslü, 33, 91, 122, 124, 142, 145, 146
 Epikür, 118
 Ernst von Aster, 129
 Erzurumlu İbrahim Hakkı, 56, 57, 61, 91, 152
 Eş'arî, 49, 116, 127, 142, 143
 Eş'ariler, 116, 123, 128
 Eş'ariyye mezhebi, 143
 Esat Serezli, 63
 Eski Çin, 58
 Eski Yunan, 119
 Eşref Edib, 32, 43, 49, 73, 79, 97, 102, 112, 126, 127
es-Sahîh, 91
eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 147
 eş-Şeyhu'r-Reis, 122
et-Ta'limü's-Sânî, 139, 140
et-Tefahhus, 119
 Evkaf Matbaası, 65, 66
 Eyyübiler, 92
ez-Zehîre, 147

F

Fahr-i Râzî, 143, 144
 Fârâbî, 61, 66, 82, 90, 91, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 131, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 151
 Farisî, 62, 63, 92
 Farsça, 8, 12, 13, 15, 20, 37, 78, 102
Faslü'l-Makâl, 142
 Fatih, 12, 13, 33, 51, 59, 116, 128, 146, 147, 148
 Fatim, 25, 70
 Fechner, Gustav Theodor, 151
 felsefe kitapları, 144

felsefe tarihi, 55, 56, 58, 69, 119, 131, 132, 133
 felsefe-i ülä, 38, 68, 72
 fenn-i menâhic, 85
 Ferec Antuvan, 138
 Fergana, 91
 Ferganalı İbnü'l-Ahşit, 90
 Ferišteoğlu, 91
 Ferrar, 149
 fezleke (netice), 150
 Filotin (Ploten), 120
 finalite (gâiyyet), 137
 Firyabî, 90, 91
 Fisagores, 117, 118, 119, 138, 139
 Fisagorî mezhebi, 120
 Fizik, 131, 138
 Fıkh-ı Ekber, 90
 fıkh, 15, 17, 20, 32, 36, 41, 57, 69, 72, 76, 78, 83, 84,
 85, 90, 91, 92, 100
 fıkh tarihi, 72, 84
 Floransa, 149
 Fransa, 22, 124, 149, 150, 151
 Fransız felsefesi, 133
 Fransızca, 12, 16, 28, 54, 65
 Fudayl ibn İyâz, 90

G
 Galilée, 132, 137, 138, 149, 150
 Garp filozofları, 56, 57
 Garp tefekkürü, 51
 Garpçılık, 60, 84
 Gaylân-ı Dimaşkı, 71
 Gazâlî, 30, 33, 56, 57, 61, 81, 91, 115, 116, 117, 122,
 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 134, 135, 136,
 139, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 151
 Gelenbevi, 92, 144
 Gırnata, 93
 Goldziher, 58
 Günaltay, Şemsettin, 19, 74, 109

H
 Hacı Bayram Camii, 11
 hadis münekkitleri, 91
 hads, 120, 124, 129, 134, 145, 151, 152
 Hafize Hanım, 10, 76
 Hafız Şakir Efendi, 13, 78
 Hakîm-i Sâlis, 132
 Hakîm-i Sâni, 132
 Hakîm-i Semerkandî, 92
 Hakîm-i Tirmizî, 90, 91, 92
 Hakîmü's-Şehid, 91
 halâ, 123, 143
 halâ (حلا), 123
 Halaç Türkleri, 90
 Hamdûn, 92
 Hanefî avukatı, 72
 Harezmi, 91
 Hariciye, 11, 54
 Hasan, 9, 11, 14, 26, 28, 39, 63, 73, 76, 78, 79, 90, 91,
 92, 142, 143, 153
 Hasan Çelebi, 91
 Hasan-ı Bulgarî, 92
 haşiyeler, 122
 Hayalî, 36, 92

Hayatiyat Aleminde Büyük Simalar, 54
 Hayreddin Hakkı, 54
Hayvanların Tarihi, 132
 Hegel, 133
 Herakleitos, 117
 Herat, 92
 Heyet-i Müşavere, 73
 hikmet-i teşri', 68, 69
Hikmetü'l-Ayn, 144
 hilâfiyyat, 72
 Hindistan, 65, 110
 Hint, 58, 92, 118, 152
 Hint Türkleri, 92
Historie des animaux, 133
 Hıdır Bey, 92
 Hıdır Şah, 92
 Hıristiyan akaidi, 149
 Hıristiyan okulu, 149
 Hıristiyanlar, 132
 Hıristiyanlık, 37, 132
 Hoca Ahmed, 92
 Hoca Tahsin, 55
 Hoca Zihni Efendi, 55
 Hocaoğlu, 116
 Hocazâde, 91, 128, 147, 148
 Hollanda, 149, 150, 151
 Horasan, 90, 91
 Horton, 58
 Hücetülislâm, 146, 147
 Hume, 124, 145
 Hüsameddin Çelebi, 92
 Huzae, 93

I-İ
 İbn-i Adî, 91
 İbn-i Cebiroğ, 56
 İbn-i Haldûn, 56, 144
 İbn-i Hümâm, 92
 İbn-i Kayyim, 72, 73, 74
 İbn-i Kemal Paşa, 143
 İbn-i Kemmûne, 143
 İbn-i Küllâb, 35, 142, 143
 İbn-i Meymûn, 56
 İbn-i Rüşd, 36, 56, 57, 115, 117, 119, 122, 126, 127,
 128, 131, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144,
 146, 147, 151
İbn-i Rüşd ve Felsefetuhû, 138
 İbn-i Seb'in, 143
 İbn-i Sinâ, 56, 57, 74, 82, 91, 115, 116, 117, 119, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 134,
 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
 151
 İbn-i Teymiyye, 72, 147
 İbnü'l-Mübârek, 90
 İbnü'r-Rüşd, 91, 138
 İbrahim-i Mervezî, 90
 icma ve kıyas, 75, 85
 içtihat kapıları, 84
 içtihat kapısı, 116, 128, 143
 içtimâî felsefe, 144
 İhvan-ı Safâ, 91
 İkçeşmelik, 9, 63, 76
İkinci Analitika, 120, 139

İkinci Meşrutiyet Türkiye'si, 84
 İkinci Türk Tarih Kongresi, 83
 İlahiyat Fakültesi, 19, 20, 31, 35, 37, 38, 39, 78, 89
 ilâhiyat meseleleri, 145
 İlk Çağ, 55, 57
 illet-i kâfiye (cause suffisante), 145
 İlluminisme, 143
 ilm-i hilâf, 8, 69, 74, 84
 ilm-i kelâm, 26, 76, 80
 ilm-i tevhid, 35
 İlmiye Kulübü, 24, 69
 İmâm-ı Âzam, 73, 90
 İmâmü'l-Haremeyn, 31, 143
 imtidad (étendue), 150
 İngiliz Ampiristleri, 145
 İngiltere, 149, 150, 151
 intikâiye, 151
 intuition, 120
 İran, 102, 107, 110, 116, 118
İşârât, 121, 122, 141
 İsbicâbi, 91
 İskender-i Efrûdisî, 119
 İskenderiye, 118, 119, 120
 İskitler, 90
 İslâm, 8, 9, 12, 13, 18, 20, 21, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 100, 102, 104, 107, 108, 109, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153
 İslâm Akademisi, 42, 65
 İslâm âlemi, 61, 64, 77
 İslâm felsefesi, 41, 51, 55, 57, 61, 69, 80, 91
 İslâm filozofları, 42, 56
 İslâm heyetçileri, 92
 İslâm hukuku, 72, 73, 82, 83
 İslâm ilâhiyâtı, 127
 İslâm tarihi, 82
İslâm Tarihi, 65
 İslâm tefekkürü, 51
İslâm'da Felsefe Tarihi, 151
 İslâmcılık, 29, 57, 84
 İslâmiyat Enstitüsü, 76
 İslâm-Şark, 134
 İsmail Fennî, 53, 55, 60
 İşrâkî (illuminative), 120
 İşrakî felsefeciler, 143
 İşrakî felsefesi, 143
 İşrakîler, 122, 129
 İstanbul fethi, 128
 İstanbul Üniversitesi, 20, 43, 129
 istihraç (describe), 140
 istihsan, 72, 73
 İstiklâl Marşı, 79
 istikra, 33, 85, 117, 119, 130, 132, 133, 136
 İtalya, 149, 151
 İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23
 ittisâl, 142
 İyonya Okulu, 129
 İzmir, 8, 9, 10, 12, 15, 40, 54, 63, 76, 78

İzmirli, Mevhibe, 8, 9, 40
 İzmir müftisi Said Efendi, 54
 İzzet Bey, 60, 136

J

Jakobi, 151

K

Kâbil, 90
 Kâdihân, 91
 Kadıköy Halkevi, 59
 kadılık, 92
 Kâdızade-i Rûmî, 91
 Kahire medreseleri, 57
Kâmûs-ı Felsefe, 53
 kanâda, 118
 Kant, 124, 133, 138, 145, 151
Kanunlar, 131
 Karadövo, 145
 Karâfi, 72
 Kâşgar, 91
Categorya, 143
 Kâtibi, 144
Kavm-i Cedîd, 25, 70
 Kaymaz oğlu, 91
 Kazabadi, 91
 Keckermann, 132
 kelâm, 32, 57, 68, 69, 76, 92, 118, 123, 127, 142, 143, 147, 148
 kelâmcılar, 123, 141, 143
 Kemal Efendi, 78
 Kemâl-i Hocendî, 92
 Kemalpaşazâde, 91
 Kepler, 132, 149
 Kerderi, 91
 kesb, 142
Keşfü'z-Zunûn, 111, 147
Kindî, 38, 41, 55, 66, 80, 82, 119, 120, 122, 131, 139
 Kinalızâde Ali Efendi, 91, 110
 Kıratlı Sokak, 76
 Konevî, 60, 91
 Kopernik, 132, 149, 150
 Küçük Hamdi, 55, 62
 Kûfe, 90
 Küllâbiye, 142
Kültür Haftası, 129, 133, 153
 Kur'an, 34, 63, 65, 66, 70, 74, 75, 78, 80, 82, 83, 92, 93, 98, 100, 105, 107, 108, 119, 121, 122, 138, 140, 141, 142, 153
 Kutbuddin-i Râzi, 144
 Kutlu Bağa, 91, 92
 Kutlu Bağa oğulları, 91, 92

L

La Theorie du Premier Moteur, 129
 Lalande, 53, 153
Lâmiyyetü'l-Acem, 69
Lâmiyyetü'l-Arab, 69
 Lanojus, 132
Larousse, 90
 Lavoisier, 152
Lehçe-i Osmânî, 90
 Leibniz, 133, 145, 149, 150, 151, 152

León Cahun, 57
Leonardo da Vinci, 149
Line, 133
Locke, 145, 150, 152
Lügatçe-i Felsefe, 53
Lütfi Cum'a, 138

M

Ma'bed el-Cühenî, 25, 71
ma'külât, 124
Maarif Nezaretî, 15, 17, 21, 23, 37
Mâba'de't-tabîa, 120, 121, 140, 141, 142
Mahmud-i Sebük Tekin, 92
Mahmûd-ı Hârizmî, 91
Makâsidü'l-Felâsife, 145
Malebranche, 150, 152
Malikîler, 72
Manastırlı, 53, 55, 78
Manastırlı İsmail Hakki, 55, 78
mantık-ı suverî ve tatbikî, 69
Mardini, 92
Mâriye, 89
Marsilius Ficcini, 149
Massignon, 58, 103
Masson-Oursel, 56, 58
Mâsumî, 91
Mâtürîdî, 49, 143
Mâtürîdiyye, 92
Maveraünnehir, 90, 143
Me'mûn, 142
Mebur, 89
Mecelle, 15, 73, 77
medrese zihniyeti, 55, 57
Medresetü'l-Mütehassısın, 18, 19, 69
Mehbubî, 91
Mehmed Âkif, 24, 26, 52, 67, 69, 70, 79
Mehmed Vehbi Hoca, 80
Mehmet Fehmi, 70
Mekhûl, 90
Mekkî b. İbrahim-i Belhî, 90
Melamiyye tariki, 92
Melikü'l-ulemâ, 91
Memlûk Devri, 92
Memlûkler, 92
menâhic (metodoloji), 69
Mercan İdadisi, 10, 15, 28, 35, 78
Merv, 90
Mes'ûd-i Gaznevî, 144
mesalih-i mürsele, 72
mesel-i âlâ, 119, 122, 138
Meşihat, 21, 30, 78
Meşrutiyet Devri, 21, 26, 62, 83
Meşşâi felsefesi, 118, 120, 144
Meşşâiler, 56, 119, 120
Meşşâiyyûn, 128
metafizik, 55, 69, 124, 150
Metâli Hâşiyesi, 139
Métaphysique, 144
metodoloji, 53, 69
Mevâlî, 92
Mevlânâ, 56, 57, 65, 139, 152
Mevlânâ Lütfî, 139
Mevlânâ Şibli, 65

mezhepler, 66
Milâşlı, 53
Millî Eğitim Bakanlığı, 67
Minhâcü's-Sünne, 147
Miras, Kâmil, 49
mistik görüş, 134
Mısır, 21, 62, 89, 103, 108, 111, 122, 138, 147
Mısırlılar, 90
Moğultay, 91, 92
Molla Gürani Mahallesi, 23, 63
Monla Fenarî, 91
monografiler, 55, 58, 62
Mu'cemü'l-Büldân, 90
Muallaka-i Seb'a, 93
Muallakat-i Seb'a, 69
Muallim-i Sâlis, 140
Muallim-i Sâni, 139
Muallimler Birliği, 76, 77
Muâz, 92
Müeyyedzâde, 91
mugayyebât, 121
Mugnier, M. René, 129, 133
muhaddisler, 91, 93, 110
Muhitülmaarif, 50, 52, 54, 112, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 135, 141, 144
Muhyiddîn-i Arabî, 92, 115, 116, 117, 126, 128, 142, 143, 151, 152
Mülkiye, 12, 15, 22, 37, 43, 54, 63, 76, 78, 82
Mülkiyeliler, 43, 53
Münzir, 93
Murat Bey, 73
Mürsiye, 93
Musa Kâzım Efendi, 18, 69
Müseylime, 93
Müslüman Bulgarlar, 92
Müslümanlar, 71, 91, 100, 109, 118, 142
mustasvife, 77
müsül, 117, 118, 138
mütevâlî hilkat (création continue), 142
mutasavvıf dindarlığı, 56
mutasavvıflar, 121
Mutezile, 37, 142

N

Nadr ibn Muhammedi'l-Mervezî, 90
Nahcevanî, 91
Nahşebî, 91
nakiz (contradictoire), 124
Nâsir-ı Tûsî, 143
Nasuhî, 91
nazar (raisonnement = istidlâl), 120
Nazzâm, 81, 119
Necmeddin Hakki, 54
Necmüddîn-i Nesefî, 91, 92
Necmüddîn-i Tûfî, 73
Nesef, 91
Newton, 132, 137, 140, 150, 151
Nicholson, 58
Nişabur, 92
Nizamiye, 92
Nizâmî-yi Gencevî, 92
nisfiyecilik, 77
nübüvvet, 74

Nuh ibn Meryemi'l-Mervezi, 90
Nusayr, 93

O-Ö

optimisme, 150
Organon, 120, 132, 139
Orhan Sadettin, 136
Orta Çağ, 57, 83, 128, 132, 149
Ortodoks (Sünnî) imanı, 142
Ortodoks ve Katolik kiliseleri, 149
Osmanlı medreseleri, 57
Osmanlı tarihi, 82
Osmanlılar, 44, 78
Öklid, 131
Ölüm Risalesi, 74
Ömer, 20, 27, 32, 44, 45, 51, 67, 69, 79, 92, 97, 112
örf ve âdetler, 84

P

Padua Üniversitesi, 149
pantheisme, 118
Pascal, 152
Peripatetizm, 128, 131, 133
Peygamber Efendimiz, 49
Peygamber ve Türkler, 39, 83
Pezdevî, 91
Phisique, 133
Pomponazzi, 132
pragmatizm, 124, 145
préetagle armonie, 150
Ptolemée, 131

R

Ramus, 149
Rawsson, 152
Râzî, 38, 41, 55, 56, 57, 61, 66, 80, 82, 91, 119, 143
Renan, 127, 131, 138, 140, 142
Revakiyyûn, 118
Rıza Tevfik, 53
Rönesans, 33, 76, 83, 116, 118, 128, 131, 132, 133,
134, 135, 137, 138, 149, 150, 151
Rousseau, 152
ruhî eklektizm, 151

S-Ş

Sa'd ibn Ubâde, 93
Saçaklızade, 92
Sachau, 116, 117, 128, 142, 143, 144
Safa, Peyami, 8, 32, 33, 126, 128, 131, 134, 136, 146,
147, 148, 150, 151, 153
Safedî, 92
Sâgâni, 91, 92
Sahabe, 90
Said Efendi, 12
Saint Avgustin, 149
Saint Thomas, 56, 57, 61, 149, 152
Sâmânoğulları, 139
Samed (İhlâs) Tefsiri, 74
Samürre, 93
Savmastiyas, 119, 124, 145
Schilling, 150
sebebiyet (causalite), 124

Sebilü'r-Resâd, 53, 67
Sebzümüni, 91
sedd-i zerâyi, 72
Selçuk oğulları, 91
Selçuklar, 92
selefilere, 66
Selefiyye mezhebi, 77
Semerkandî, 91, 92
Semerkant, 91
Semev'el, 93
Şemsü'l-eimme, 91
Seniyyüddin [Başak], 73
Sen-Marten, 151
Serahsî, 73, 80
Siczi, 91
Sinan Paşa, 148
Sirâceddin-i Ürnevi, 144
Sirin, 89
siyer, 65
skolâstik, 149, 150
skolâstikler, 56, 57
Sokrat, 117, 119, 122, 129, 136, 137
Solon, 90
Spinoza, 77, 150, 152
Stuart Mill, 145
Sûfiyye, 77, 122
Sühreverdî, 92, 143
Süleymaniye Kütüphanesi, 28
Sultan Selim, 78
Sünen-i Nebeviyye, 75
Sünnî filozoflar, 143
superstitiense, 138
Şam, 90
Şârih-i âzam, 142
Şâtîbî, 72
Şehristânî, 119, 143
Şehzadebaşı, 10, 24, 69
şerhler, 122
Şevketi (Efendi), 55
Şeyh Ali Efendi, 73
Şeyh Saffet, 21, 31, 36, 37, 56, 81
Şeyhü'l-felâsife, 91
Şeyhülislâm Musa Kâzım, 18, 69
Şeyhzâde, 91
Şifâ, 121, 140, 143
Şihâb-i Sivasî, 91

T

ta'likler, 122
Taarruf, 92
Taberî Tarihi, 63
tabîi nurlar, 152
tabîi feylesoflar, 120
Tabiün, 90
tabîiyât, 74, 91, 120, 122
Tabîyyûn, 120
Talha, 91
Tanzimat, 37, 41, 55, 57, 60, 65, 83, 85, 153
Târihü'l-Felâsifeti'l-İslâm, 138
Târihü'l-Hamîs, 90
tasavvuf, 21, 31, 32, 56, 61, 69, 74, 76, 89, 90, 91, 92,
99, 120, 122, 125, 140, 141, 142, 143, 150, 151
tasavvurcu felsefe, 117

Taşkent, 93
 Taşköprülüzade, 92
Tasvir, 11, 22, 23, 33, 34, 41, 45, 46, 54, 66
Tasviri Efkar, 99, 101, 106, 107, 126
Tecrid, 143
Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife, 146
Tehâfütü'l-Felâsife, 122, 123, 124, 145, 146, 147
 telhisler, 122
 Telifat-ı İslâmiye Heyeti, 19, 22, 35, 76, 78
 tenakuz (contradiction), 123
 tenasüh (métempsychose), 57
 tercümeleler, 37
 Tevfik Fikret, 126
 tevhit âlimleri, 90
 Tevsi-i Tıbbât Matbaası, 65
 Thomasius, 133
 Timur, 91, 92
 Timur oğulları, 91
 Tirmizi, 90, 91, 92
 Tırnova, 53
 Toharistan Türkleri, 90
Traite du liel, 133
 TTK Kütüphanesi, 65, 93
 Türk felsefecileri, 53
 Türk fakihleri, 90
 Türk Felsefe Cemiyeti, 85
 Türk göçebelere, 90
 Türk ili, 49
 Türk inkılâbı, 127, 132
Türk İnkılâbına Bakışlar, 116, 127, 128, 134, 153
 Türk meşahiri, 92
 Türk Rönesansı, 116, 136
 Türk şairleri, 92
 Türk Tarih Kurumu, 22, 55, 74, 82, 89, 129, 153
 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, 89
Türk Yurdu, 11, 26, 45, 81
 Türkke, 10, 12, 13, 28, 34, 42, 43, 44, 59, 66, 76, 100, 102
 Türkcülük, 57, 59, 62, 84
 Türk-İslâm tetkikleri, 58
 Türkistan, 92
 Türkiyat, 39, 90, 105
 Türkiye, 9, 10, 11, 12, 27, 29, 34, 35, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 53, 64, 69, 76, 84, 116, 128, 134
 Türkler, 39, 89, 90, 91, 92, 128, 143
 Türkmen oğulları, 91
 Tûslu Alâüddin, 147
 Türkologlar, 57

U-Ü
 Ubeydullah Efgani, 24, 70, 71
 Ulûm-ı Âliye-i Diniye, 36, 69
Ulus, 11, 12, 27, 45, 46, 83
 Umûr-ı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, 78
 Unkapanı, 26, 73
 Uşşakzade Halid Ziya Bey, 54
Usûl-i Fıkh, 72, 82
 usûl-i fıkhı, 32, 36
 utilitarizm, 77
 uydurma hadisler, 34, 63

Ümanizm, 149
 Üçüncü Aristo, 129, 132
 Ülken, Hilmi Ziya, 8, 41, 45, 46, 55, 57, 59, 61
 Ümmiye, 93
 Üseyd, 93

V-W
 vahdet-i vücûd, 118
 Vambery, 57
 Vâsıl b. Atâ, 25, 71, 127
Ve Kavmin Cedid, 70
 Vefa, 10, 19, 23, 63
 Victor Kozen, 151
 Vision en Dieu, 152
 Vives, 149
 Vorländer, Karl, 124, 136, 138
 vu'âzin, 63
 Vücûdiyyûn, 56
 William James, 145
 Wolff, 138, 151

Y
 Yahudi felsefesi, 58
 yakîn (certitude), 140
 Yakub-i Benî Numan, 92
 Yalınkılıç, 91
 Yarkent, 93
 Yemen, 92
 Yeni Çağ, 11, 55, 56, 57, 150, 152
 Yeni Eflâtun, 139
 Yeni Eflâtuncular, 134, 143, 144
 Yeni Eflâtunî sistemi, 120
 Yeni Eflâtunî tasavvuf, 120
 Yeni Fisagores, 139
Yeni Sabah, 11, 41, 46, 56, 58, 59, 60, 62
Yeni Selâmet, 10, 24, 27, 68, 71, 74, 75, 77, 153
 Yeni Tabiiyûn, 117
 Yunan düşüncesi, 116, 117, 128, 132
 Yunan felsefesi, 119, 123, 129
 Yunan mucizesi, 118, 131
 Yunan tefsircileri, 132
 Yüksek Muallim Mektebi, 54
 yüksek sezîş (intuition = hads), 120
 Yüzbaşı Hasan Efendi, 63, 76, 78

Z
 zatî (essentiel), 118, 150
 Zehebî, 72, 90, 91, 92
 Zemaşerî, 91, 92
 Zenon, 118
 zevkiyecilik, 77
 Zimikratis, 117, 118
 Zimmîler, 91
 Zota, 90
 Zühdü Paşa, 63, 76, 78, 153

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ

İZMİR KALKINMA AJANSI